حکومەتی هەرێمی کوردستان - عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

مێژووی شارستانییەکان

قۆناغی ئامادەیی
پۆلی دەیەمی ویژەیی

١٠

حکومەتی هەرێمی کوردستان – عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

مێژووی شارستانییەکان

قۆناغی ئامادەیی
پۆلی دەیەمی وێژەیی

١٠

چاپی حەڤدەهەم
٢٠٢٢ز - ٢٧٢٢کوردی - ١٤٤٣ك

دانەران
د. قادر محمد پشدەری

د.محمد صالح طيب زێباری

د. زرار صديق توفيق

وەرگێڕانی
لێژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە

پێداچوونەوەی زانستی
د.قادر محمد پشدەری

د. عبدالحكيم ئەحمەد مامبكر

عمر علی شريف

حکومەتی هەرێمی کوردستان - عێراق

وەزارەتی پەروەردە

بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

سـەرپەرشتی زانـستی چاپ
عـمر علـي شــريف

سـەرپەرشتی هونەری چاپ
ئاری محســن احمـد

نەخشەسازی بەرگ و ناوەڕۆك
ئاری محسن احمد

تــايـپ
ئاشتی عومەر عەلی

جێبەجێكردنی بژاری هونەری
ڕێڤين راغب حسين

پێڕست

بابەت	لاپەڕە

- پێشەکی
- بەشی یەکەم
- شارستانییەتی کوردستان ٦
- بەشی دووەم:
- شارستانییەتی دۆڵی دوو ڕووباران (میزۆپۆتامیا) ٢٨
- بەشی سێیەم:
- شارستانییەتی دۆڵی نیل ٦٦
- بەشی چوارەم:
- شارستانییەتی گریکەکان ٨٠
- بەشی پێنجەم:
- شارستانییەتی ڕۆمانی ٩٤
- بەشی شەشەم:
- شارستانییەتی ئێران ١٠٢
- بەشی حەوتەم:
- (أ) شارستانییەتی ئیسلامی ١١٨
- (ب) بەشداری شارستانیانەی کورد لەسەدەکانی ناوەڕاست ١٤٠
- بەشی هەشتەم:
- شارستانییەتی ئەورووپا ١٧٦

پێشەکی

مامۆستای بەڕێز:

ئەم کتێبە بۆ یەکەمین جارە دەکەوێتە بەر دەستتان... تێیدا تیشك خراوەتە سەر مانا مرۆڤایەتییەکەی چەمکی شارستانیبوون..

بۆیە لە کوردستان کە یەکەمین لانکەی شارستانیی بووە لە ڕۆژهەڵات، باسەکان بەرەو وڵاتی دوو ڕوبار و نیل و ئێران و یۆنان... هتد ئاماژە بە فرەلایەنی چەمکی شارستانییەت دەکەن.

هیواداریین ئەم بەرهەمە تا ڕادەیەك کەلێنێکی لەم بوارە پڕکردبێتەوە.. ئێوەی بەڕێز.. بە سەرنج و ڕەخنەکان دەتوانن بۆ چاپی داهاتوو.. بەرهەمەکە دەوڵەمەندتر بکەن. لەگەڵ هیوای سەرکەوتن...

دانەران

ئـاو سـەرچاوەی
ژیانە
بۆیە دەیپارێزم

بەشی یەکەم
شارستانییەتی کوردستان

کوردستان بە یەکێك لە کۆنترین لانکەی شارستانییەت دادەنرێت، ئەوەی ئەو ڕاستییەی سەلماند پشکنین و گەڕان بوو بەدوای پاشماوەی مرۆڤ لە کوردستاندا. لە ئەنجامدا دەرکەوت مرۆڤ لە چاخەکانی بەردیندا لەم وڵاتەدا ژیاوە و خاوەن شارستانییەت بووە و یەکەمین گوندی کشتوکاڵی لە پێدەشتەکانی کوردستان و یەکەمین مۆڵگەی شارستانییەتی جیهانی ، (گوندی چەرمۆ)ی نزیك لە شارۆچکەی (چەمچەماڵ)ی ئێستا لە پارێزگای (کەرکووك) بووە.

شارستانییەتی کوردستان بەشێکی زۆری وڵاتی میزۆپۆتامیاو دەوروبەری گرتۆتەوە.

أ شارستانییەت:

ناساندنی شارستانییەت:

توێژەران لەسەر پێناسەیەك بۆ شارستانییەت رێكنین، هەندێك زاراوەی (كولتوور- Cultur) بەكاردێنن كە مانای (رۆشنبیری) دەبەخشێت، هەندێكی تر زاراوەی (Civilization) بەكاردێنن، كە بەمانای (شارییوون) دێت، لە زمانی كوردیدا زاراوەی (شارستانییەت) بۆ هەمان مانا بەكارهاتووە، كە مانای نیشتەجێبوونی شارو شێوازی ژیانیان دەگرێتەوە، بەڵام مانا فراوانەكەی دانیشتووانی شارو شارۆچكەكان دەگرێتەوە. ژمارەیەك لە توێژەران لە بەكارهێنانی زاراوەی (شارستانییەت) دا ئاماژە بە لایەنی رووحی و مەعنەوی ژیانی دانیشتوان دەكەن، هەندێكی دیكەیان لایەنە ماددیەكان دەكەنە مەبەست. دەتوانین (شارستانییەت) بەم شێوەیە پێناسە بكەین: بریتییە لە هەموو ئەو دەسكەوتانەی مرۆڤ كە لە بوارەكانی هزر و رۆشنبیری و هونەر و ئاواكاری بەدەستی هێناون، هەروەها لە بواری ئابووری وەكو كشتوكاڵ و بازرگانی و پیشەسازی و گەشەپێدانی رێگەكانی هاتوچۆو هۆكارەكانی پەیوەندیكردن.

لە خوێندنی (مێژووی شارستانییەت) دەبێت رەچاوی ئەم خاڵانە بكەین:

یەکەم :

شارستانییەتی مرۆڤایەتی کە ئێستا لە سایەی دەسکەوتەکانیدا دەژین، قۆناغ بە قۆناغ و لەسەرخۆ گەشەی کردووەو، ڕەگەکانی دەگەڕێتەوە بۆ هەزاران ساڵ لەمەوبەر.

دووەم:

هەموو گەلانی جیهان هەریەك بە ڕێژەی جیاجیا بەشداریان لە بنیاتنانی شارستانییەتدا کردووە.

سێیەم:

دەکرێ گەلانی دنیا ڕواڵەتەکانی شارستانییەت لە یەکتر وەربگرن.

چوارەم:

دیاردە شارستانییەکان لە نێوان گەلانی جیهان بە خێرایی بڵاببووەتەوە ڕەگیان بۆ ماوەیەکی درێژ داکوتاوە.

پێنجەم:

ژینگەی سروشتی ڕۆڵێکی سەرەکی لە دەرکەوتنی شارستانییەت و گەشەسەندنی و جۆری ڕواڵەتە شارستانییەکان و بڵاوبوونەوەیان هەبووە.

شەشەم:

زۆر لە ڕەگەکانی ڕواڵەتە شارستانییەکان بە تایبەتی داب و نەریتەکان و شێوازی ڕەفتار دەگەڕێنەوە بۆ چاخە کۆنەکان.

حەوتەم:

هەندێك لە ڕواڵەتە شارستانییەکان دەگۆڕێن یان لەناودەچن بەهۆی گۆڕانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتییەوە.

هەشتەم:

پێویستە دوورکەوینەوە لە بەخشینی مۆرکی (ناوخۆیی نیشتمانی و نەتەوەیی و هەرێمی) بە دەسکەوتە شارستانیەکان، چونکە شارستانییەت بە گشتگیری و بڵاوی لە ناو گەلانی جیهانیدا دەناسرێتەوە، بۆیە باشتر وایە مۆرکی مرۆڤایەتیان پێببەخشین و بێ گوێدانە کات و شوێن ناوی (شارستانییەتی مرۆڤایەتی) لێبنێین، چونکە بەرهەمی ئەزموونی گەلانە و زیاتر لەسەر بنەمای ئایینی دەناسرێ، بەڵام ئەمە بەمانای لەبەرچاو نەگرتنی تایبەتمەندییەکانی هەر شارستانییەتێك نییە کە جیای دەکاتەوە لەوانی دیکە.

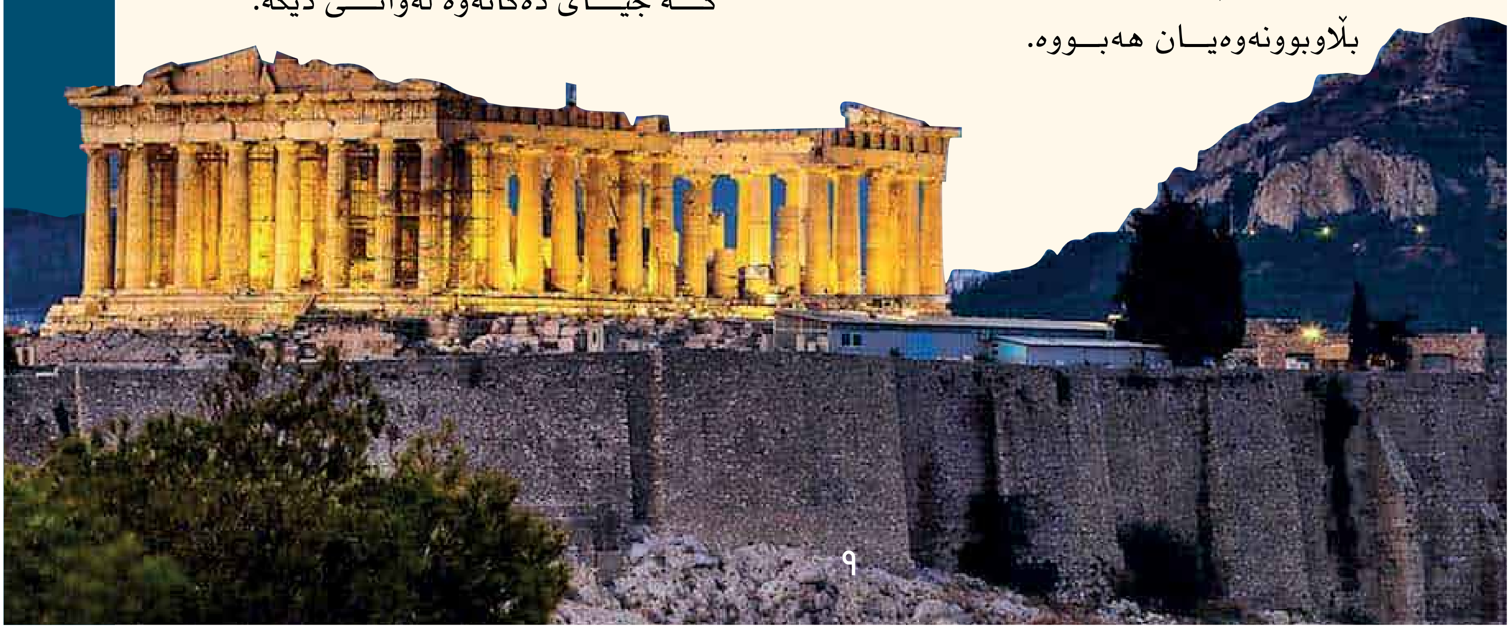

ب شارستانییەتی کوردستان

١- شۆڕشی کشتوکاڵی

مرۆڤ لە چاخە کۆنەکانەوە، واتە (پێش زیاتر لە ٦٠ هەزار ساڵ) لە چیاکانی کوردستان ژیاوە، ئەشکەوتەکانی کردووە بە جێگەی حەوانەوە، بەڕاوکردن و کۆکردنەوەی بەری دارەکان و ڕەگی ڕووەك ژیانی ڕۆژانەی بەسەربردووە. بۆ ماوەیەکی زۆر ژیانێکی سادە و کۆچەرایەتی دوور لە شارستانییەتی بەسەربردووە، پاش ئەوەی کشتوکاڵی زانی لە دەوروبەری هەزارەی نۆیەمی پێش زایین، ژیانی مرۆڤ گۆڕاوە، لە شوێنیکدا جێگیر بووە، خانووی بۆخۆی لە نزیك کێڵگەی بنیاتناوە، بە کۆبوونەوەی چەند خانوویەك لە نزیك یەکدا، گوند پێکهات، لێرەوە سەرەتای شارستانییەت دامەزرا. چ یەکەمین گوندی کشتوکاڵی لە پێدەشتەکانی کوردستان و یەکەمین مۆڵگەی شارستانییەتی جیهان،و گوندی (بێستانەسوور) ە لە دەشتی شارەزوور سەر بە پارێزگای سلیمانی (گوندی چەرمۆ) یە لە نزیك شارۆچکەی (چەمچەماڵ). هاوشان لەگەڵ گوندی (چەرمۆ)، جوتیارانی گوندی (نەمریك) لە باشووری شارۆچکەی (فایدە) ی ئێستا لە پارێزگای (دهۆك)، دانیشتوانی یەکەمین گوندە کشتوکاڵییەکان بوون، گەنم و جۆ و نیسکیان چاندووە. ئاسەواری گەنم لە (چەرمۆ) دۆزراوەتەوە. خانووەکانیان لەقوڕو بەرد بنیاتناوە، بایەخیان بەبەخێوکردنی (مەڕومالات) و (بزن) و (مانگا) (چێڵ) داوە، کەرەستەو ئامێری ناوماڵ و کشتوکاڵیان دروست کردووە، دواتر گەشەیان پێداوە، جگە لە بەرد ئێسك و قوڕو قیریان لە دروستکردنی کەلوپەلەکانیان بەکارهێناوە. پاشان پیشەسازی قاپ و قاچاغ و داس و تەشی لە قوڕی سوورکراو دەستی پێکرد.

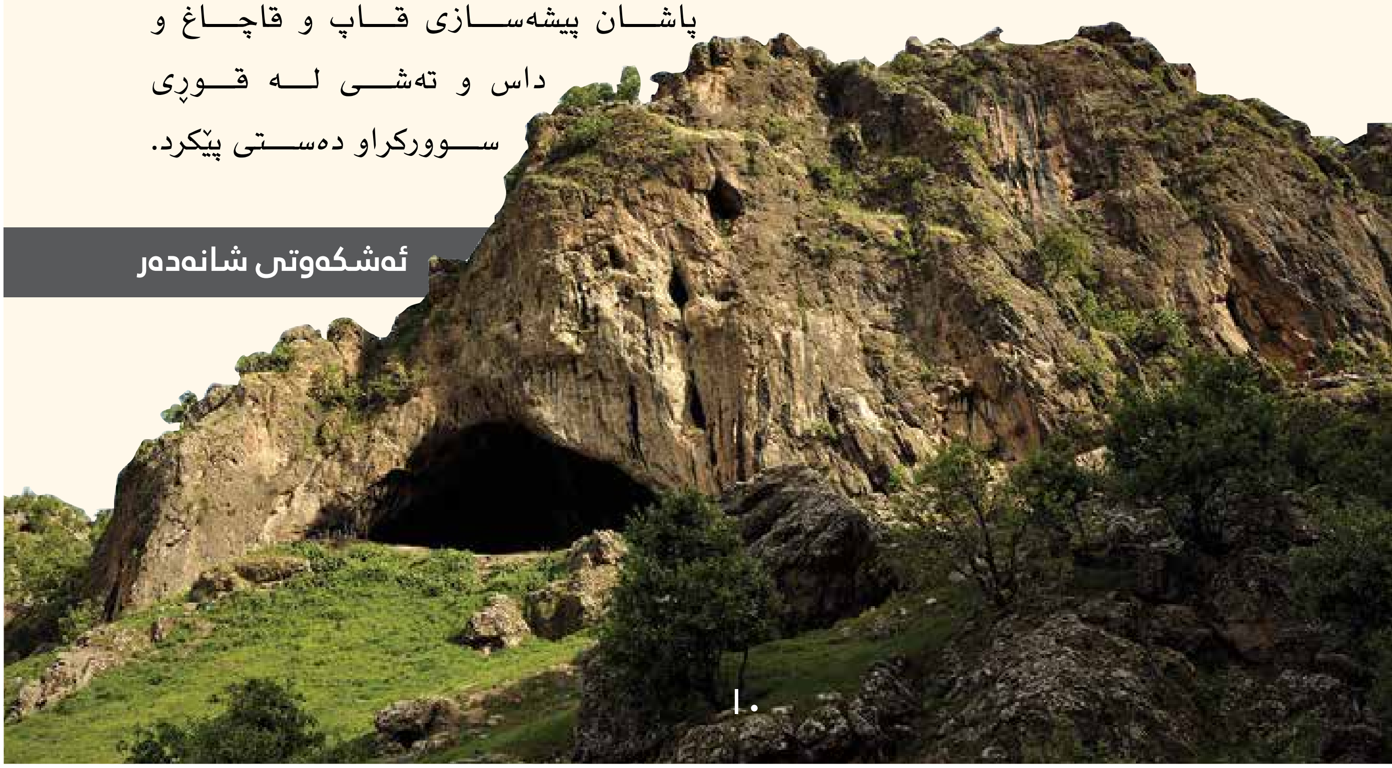

ئەشکەوتی شانەدەر

نموونەی دراوی کۆن

بەم شـێوەیە مرۆڤ چووە قۆناغی پیشەسازی (گـۆزەکاری). ئافرەتـان سـەرقاڵی کاری ناومـاڵ و پـەروەردە کردنی منـداڵان بوون، پیـاوان خۆراکیان پەیـدا دەکرد و لـە کێڵگە لەگـەڵ هاوکارانیانـدا کاریان دەکـرد و کێڵگە و گوندەکەیـان دەپاراسـت، ئیتر ئـارەزووی (موڵکداری) و خاوەنێتـی زەوی پەیدابوو.هەر بەهـۆی پێویسـتی بەردەوامـی کشـتوکاڵ بە کەرەسـتەو ئامێر بـۆ گەشـەپێدانی کەلوپەلی ناومـاڵ هەندێـك لە دانیشـتوان پسـپۆریان لـە دروسـتکردنی چەند جۆرێك لەوکەرەسـەو ئامێرانـە پەیداکرد.

بـەم شـێوەیە جۆرێکـی دیاریکـراو لـە (پسـپۆرایەتی) پەیدابوو. ئەم پسـپۆریە دەبێتە مایەی سـەرهەڵدانی چالاکـی (ئاڵوگۆڕکردن)، بەرهەمهێنی کەرەستەی کشـتوکاڵی و کەلوپەلی ناوماڵ، بەرهەمەکانی بە بەرووبومی کشتوکاڵی ئاڵوگۆردەکـرد . (جـۆ یـان خـوری)، بوونە هۆکارێکی ئاڵوگۆڕی بازرگانـی، چونکە مرۆڤ تا سـەدەی (شەشـەمی پ.ز) دراوی نەزانیوە. ئەگـەر دروسـتکردنی (کەرەسـتەی کشـتوکاڵی و کەلوپەلـی ناومـاڵ) بـە جۆرێکـی پیشەسـازی بژمێریـن، دەتوانیـن فێربوونـی سـەرەتاکانی کشـتوکاڵ بـە « شۆڕشـێکی ئابـووری» لەقەڵـەم بدەیـن.

پەیدابوونی کشـتوکاڵ بووە مایەی پەیدابوونی پیشەسـازی و بازرگانی و چالاکییەکانی ئاڵوگۆڕ و گواسـتنەوەی شـمەك و بەرووبومـەکان لە ناوچەیەکـەوە بـۆ ناوچەیەکـی تـر، ئەمەش وایکـرد گرنگـی بـە هۆیـەکان و ڕێگاکانی گواسـتنەوە بدرێت. لە ئەنجامـدا بیرکردنەوەی بەهێز لەمـەڕ دۆزینـەوەی هۆکارێکی ئاڵوگۆڕ هاتـە ئـاراوە، (زیو) بـووە ئەو هـۆکارە بۆ ماوەیەکـی درێـژ پاشـان مـرۆڤ (دراو) ی بەکارهێنا، پاشای شانشـینی (لیدیا) لە (ئاسیای بچووك) کـە ناوی کراسـوس (قـارون) بوو لە مـاوەی نێـوان (٥٦٠-٥٤٦ پ.ز) فەرمانڕەوا بـووە توانی پارە لـە زیوو زێڕ لێبـدات، و لە دەڤەرەکانـی تر بڵاوبووەوە. پێویسـتی مرۆڤ بۆ پاراسـتنی گوندوکێڵگـە کشـتوکاڵییەکان، بووە مایەی پەیدابوونی (پیشەسـازی چەك) و بونیاتنانی شـوورەو قەڵاو هەڵکەندنی خەندەق وەکو هـۆکاری بەرگری. هەروەهـا پیاوان لەم ڕووەوە هـاوکاری یەکتریان دەکـرد و (هێزی هـاوکار و چەکدار) پێکهات، کە لەم سـەردەمە پێی دەوترێ (سـوپا).

لەوانەیە هەریەکێك لە ئێمە بپرسێت بۆچی کوردستان پێش هەرناوچەیەکی تر جیهان کەوت لە دۆزینەوەی کشتوکاڵدا؟ راستیەکەی ئەوەیە کە ژینگەی کوردستان لە ڕووی خاك و ئاوی بارانەوە بۆ کشتوکاڵ گونجاوە، ئەمەش یارمەتیدەر بووە بۆ سەوزبوونی دانەوێڵەی کێوی لە دۆڵە بە پیتەکانی کوردستاندا، ئەو کاتەش مرۆڤ دانەوێڵەی کۆ دەکردەوە پێدەچێت هەندێ لەو دانەوێڵانەی لە نزیك شوێنی نیشتەجێبوونیەوە لە دەست کەوتبێتە خوارەوە پاشان سەوز بووبێتەوە، ئەمەش سەرنجی راکێشاوە بۆیە لەو سەوزبوونە وردبۆتەوە تا دواتر بۆ خۆیشی چاندوێتی. هەندێك لە توێژەران وای بۆ دەچن کە ئافرەت یەکەم کەسێ بووبێ دەرکی بەو سەوز بوونە کردبێ، چونکە ئەو هەڵدەستا بە کوتان و پاککردنەوەو هاڕینی دانەوێڵە تا خواردنی لێ دروست بکات. فێربوون و دۆزینەوەی شێوازەکانی کشتوکاڵ گۆڕانی بنەڕەت بوو، چونکە شێوازی ژیانی مرۆڤایەتی، گۆڕی. یارمەتی مرۆڤی دا جێنیشین بێت و گوند بنیات بنێت.. بە تێپەربوونی کات (شارۆچکە و شارەکان) پەیدابوون، پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان دروست بوون، هۆکارەکانی شارستانی بوون هاتنە ئاراوە. بە واتایەکی تر کشتوکاڵ بوو بە یەکەم بەردی بناغەی بنیاتنانی شارستانییەت، چونکە ڕێرەوەی ژیانی مرۆڤایەتی گۆڕی، بۆیە دەتوانین بڵێین دۆزینەوەی کشتوکاڵ وەچەرخانێك بوو لە ژیانی مرۆڤایەتی.

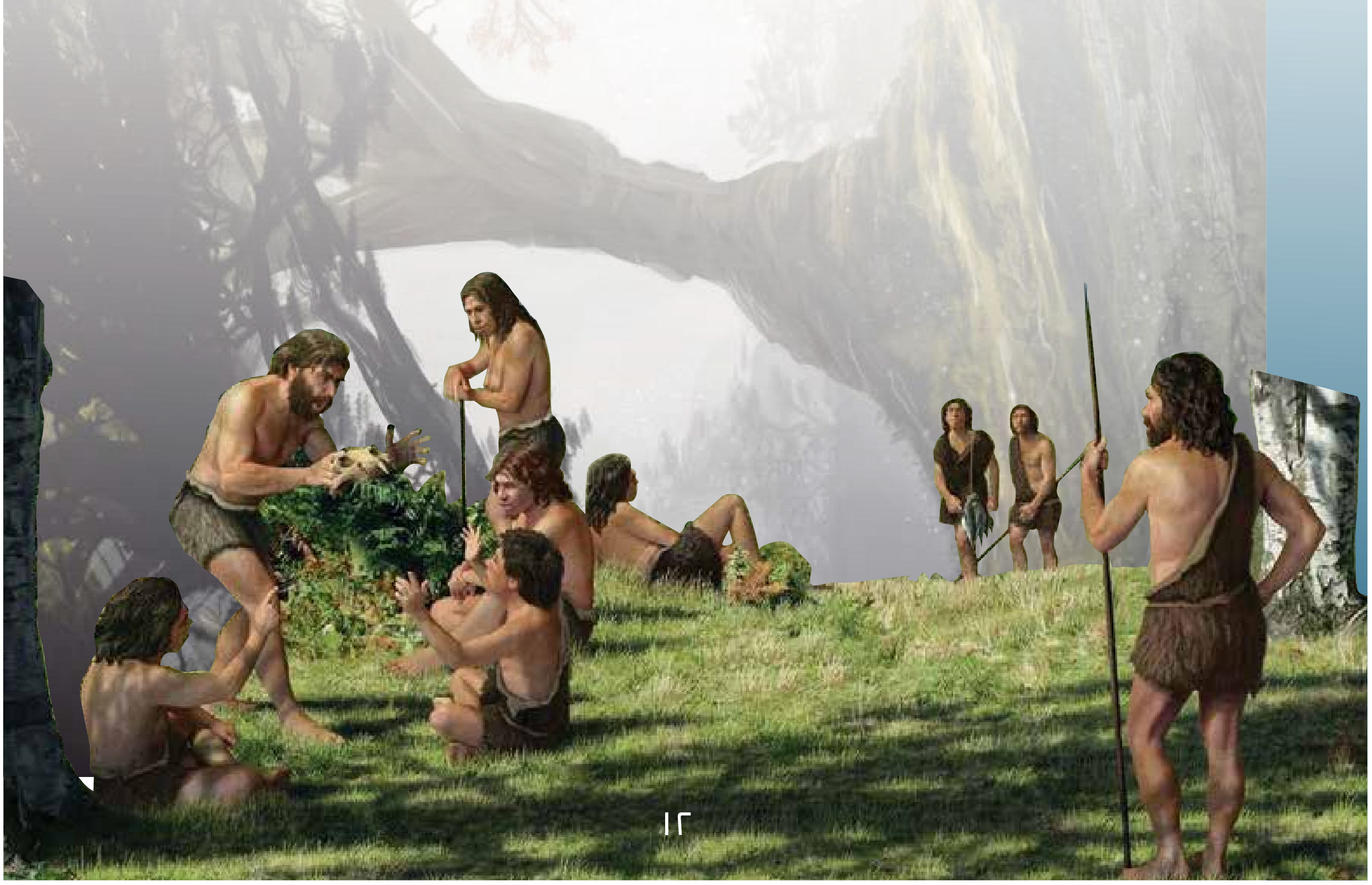

بڵاوبوونەوەی گوندە کشتوکاڵییەکان:

گوندە کشتوکاڵیەکان، لە باشووری کوردستان دروست بوون و بڵاوبوونەوە، وەکو گوندی (حەسونە) لە باشووری شاری (موصل)، هاوچەرخی هەردوو گوندی (شەمشارە) لە دەشتی (رانیە) و گوندی (چوخەمامی) نزیکی (مەندەلی) بوو، شوێنەواری چەندین گوندی کشتوکاڵی دۆزراوەتەوە کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمەکانی دوای (هەزارەی شەشەمی پ.ز) لەوانەش (گردی حەلەف) لە رۆژئاوای کوردستان لەسەر زێی خاپوور لە سوریا، و گوندی (ئارپەچی) لە نزیکی (نەینەوا) و گردی (تەپەسەراب) لە نزیکی کرماشان.

گوندە کشتوکاڵییەکان لە ناوەند و باشووری عێراقیشدا زۆر بوون و تەشەنەیان سەند و وەکو گردی (الصوان) لە نزیکی (سامەرا). لە نیوەی دووەمی چاخی (بەردینی کانزایی ٥٦٠٠ - ٣٥٠٠ پ.ز) گوندی کشتوکاڵی لە باشووری عێراقدا پەیدابوون و شوێنەوارەکانی وەکو (تل العبید وتل الحاج محمد) دۆزراونەتەوە.

هاوشان لەگەڵ پەیدابوونی گوندی کشتوکاڵی، پێشکەوتنی شارستانی بەرچاو دەبینرێت، وەك هەڵکەندنی (جۆگەکانی ئاودێری)، لە گوندی (چوخەمامی) تۆڕێك لەم شێوەیە دۆزراوەتەوە.

لە شوێنەوارە دێرینەکانی ئەم سەردەمە ژمارەیەك پەیکەری قوڕ دۆزرایەوە کە ئاماژەن بۆ پەیدابوونی سەرەتاکانی پەرستن لای مرۆڤ، کە شێوەی خوداوەندی دایك بەرجەستە دەکەن، وەك لە گوندی (چەرمۆ) و (تەپەسەراب) و (ئارپەچی).

هەر لەو شوێنەوارە ئاماژە پێکراوانە، هەندێك لەو ئامرازانە دۆزراونەتەوە کە ئافرەتان بۆ جوانکاری بەکاریان هێناوە لە بەرد و ئێسك دروستکراون. لە کۆتایی (هەزارەی شەشەمی پ.ز) دا بەکارهێنانی (کانزا) باوی هەبوو، لە گردی (حەلەف) و (تەپەگورا) ئامرازی لە کانزا دروستکراو دۆزراوەتەوە.

هەروەها مرۆڤ لە (چەرخی گڵکاری) کانزای لە دروستکردنی قاپ و قاچاغی سوورکراودا بەکارهێنا. لە کۆتایی چاخی بەردینی کانزایدا، (مۆری لوولەیی) بەکارهات. و پەرستگا لە باشووری عێراق ولە (تەپەگورا) بنیاتنرا. لە دەوروبەری (٣٢٠٠ پ.ز) مرۆڤ (نووسینی وێنەیی) دۆزیەوە و لە دەوروبەری (٢٨٥٠) دا لە تۆمارکردنی ڕووداوەکاندا سوودی لێبینی و بەمە مێژووی مرۆڤایەتی چووە قۆناغی سەردەمە مێژووییەکانەوە.

شوێنەواری گوندی چەرمۆ

٢- دانیشتوانی (کوردستان):

تۆماره (سۆمەری) و (ئەکەدی) یەکان لە (هەزارەی سێیەمی پ.ز) دا ئاماژەیان بە دانیشتوانی کۆنی کوردستان کردووە، کوردستان لەو سەردەمە ناوی (وڵاتی سوبارتو) ی لێنراوە، بە دانیشتوانەکەشیان وتووە(سوبارتیەکان)و(سوبارییەکان) هەروەك (لولوبیەکان) و (گوتیەکان) بۆ دانیشتوانی کوردستان بەکارهاتووە..

لە (هەزارەی یەکەمی پ.ز) دا تۆمارەکانی ئاشورییەکان و بابلیەکان ئاماژە بە ناوی (ئۆراتۆ و میدییەکان و مانیەکان و زگرتو) دەکەن. دانیشتوانی کوردستان تێکەڵی و ئاوێتەبوونیان لەگەڵ سۆمەرییەکان و بابلییەکان و ئاشورییەکان و سۆبارییەکان و لوولەییەکان و گوتییەکان و خورییەکان و میتانییەکان) هەبوو. وڵاتی (کوردستان) دووچاری پەلاماری فارسەکان و گریکەکان بوەوە، بۆیە مێژوونووسی گریکی (زینفون) لە دەوروبەری ساڵی (٤٠١ پ.ز) ناوی (کوردا) ی لە کتێبەکەی (Anabasisi) (بەرەو باکوور) هێناوە. بە مەبەستی ئاشناکردنی خوێندکارانمان بە کورتی ئاماژە بە هەندێك لە نەتەوە دێرینەکانی کوردستان و چیاکانی زاگرۆس و رۆڵی شارستانیان دەکەین:

یەکەم :(لولوبیەکان)

لە تۆمارە سۆمەریەکاندا ناویان بە شێوەی (لولوبی) و (لولومی) و (لولو) هاتووە. دەڤەری (شارەزوور) زێدی ڕەسەنیان بوو. دەستیان بە فراوانخوازی کردووە بەرەو باشوور ناوچەکانی دەوروبەری ڕووباری سیروان (دیالە)و پانایی ڕۆژئاوای چیاکانی زاگرۆسیان گرت و گەیشتنە باشووری کوردستان و لەگەڵ گوتییەکان لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی زێی بچووك تێکەڵ بوون.

لولوبیەکان دووچاری پەلاماری دەوڵەتی ئەکەدی بوونەوە، پاشای ئەکەدی (نەرام سین ٢٢٩١ - ٢٢٥٥ پ.ز) لە ناوچەی شارەزوور پەلاماریان دەدات و داتاشراوێك لە گوزەرگەیەکی شاخاوی بە ناوی (دەربەندی

میلی سەرکەوتنی نرام سین کە ئێستا لە مۆزەخانەی (لۆڤەرە) لە پاریس

گاور) لــه نزیــك قــەرەداغ بەجــێ دێڵێــت، بــەو هۆیــەوە دەربەندەکــە ئــەو نــاوەی لێــنرا، لــەم داتــاشراوەدا وێنــەی ســەرکەوتنی پاشــای ئەکــەدی بەســەر لولوبیــەکان بەرجەســتەکراوە. وادیــارە شــەڕ لــە نێوانیانــدا بــەردەوام بــووەو، هەندێــك بەڵگــەی مێژوویــی ئامــاژە بــە ســەرکەوتنی شــا (ئانۆبانینــی) پاشــای لولوبیــەکان دەکات، چــۆن شکســتی دووچــاری هێزەکــەی (نــەرام ســین) دەکات، ئەویش لــە داتاشراوێکــدا لــە ناوچــەی (ســەرپیل زەهــاب) بــە جێــی هێشــتووە تیایــدا شــا (ئانۆبانینــی) بــە تاجــی پاشــایەتیەوە دەرکەوتــووە و بەرامبــەر خواوەنــد (عەشــتار) راوەســتاوە، ئــەم ســەرکەوتنە لــە وێنــەی ســوپاس گــوزاری بــۆ خواوەنــدی (عەشــتار) دەنوێنــێ، چونکــە بــە پێــی بیروبــاوەڕی ئــەو کاتــە پاڵپشــتی بــووە لــەم ســەرکەوتنەدا.

دووەم: گوتیەکان:

گوتیــەکان لە ناوەراســتی چیاکانــی زاگرۆس جێنشــین بــوون، ڕۆڵــی ئەمانە لــە کۆتایی (هــەزارەی ســێیەمی پ.ز) دەردەکەوێــت. پــاش بڵاوبونەوەیــان لە دەڤەرە دەشــتەکانی نێــوان زێــی بچــووك و ڕووباری ســیروان، شــاری (ئەرابخا) کەرکووکی ئێســتا گرنگترین مەڵبەندیــان بــووە. دواتر هەمــوو ڕووبەری عێــراق کۆنــترۆڵ دەکەنــدوای رووخانــی دەوڵەتــی ئەکەدی توانیان بۆ ماوەی ١٢٥ ســاڵ حوکمرانــی عێــراق بکەن.

ژمــارەی پاشــا گوتییــەکان کــە لــەو ماوەیــەدا حوکمڕانــی هــەر پاشــایەك ٦ســاڵ بــوو، وادیــارە مــاوەی حوکمرانــی پاشــاکان دەســت نیشــانکراو بــووە و پاشــا بــە هەڵبــژاردن دانــراوە. بــەوەش یەکــەم سســتەمی دیموکراتــی هەڵبژاردنیــان داهێنــا.

گوتیەکان ڕێگەیان داوە بە ســۆمەریەکان شێواز و ڕێو شــوێنی کارگێڕی و بەڕێوەبردنی خۆیان بپارێــزن بەرامبەر بــە داننان بە ســەرووەری گوتیــەکان. تۆمــارە ســۆمەریەکان ئاماژە بە بوونــی ژمارەیەك بنەماڵەی ســۆمەری دەکەن کــە لــە مــاوەی حوکمڕانــی گوتیــەکان لە باشــووری عێــراق حکومیان کــردووە، لەوانە بنەماڵــەی (لەگــش) ی دووەم کــە بەهــۆی پاشــاکەیان (گودیا) و چالاکیە ئابووریەکانیانەوە لە بــواری بازرگانــی و ئــاواکاری ناوبانگیان دەرکردووە.

حوکمرانی گوتیەکان بــەرەو لاوازی دەچێت، لە ژێر فشــاری ســەربازی ســۆمەرییەکان بەرەو باکوور دەکشــێنەوە، لە (ئەرابخــا) کەرکووکی ئێســتادا دووبارە جێگیر دەبنەوە.

سێیەم: خورییەکان:

ڕۆڵــی (خورییــەکان) (خورییــەکان هــەروەك لــە تــەورات ناویــان هاتــووە) لــە کوردســتان بــە تایبەتــی و لــە ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت بــە گشــتی لــە (هــەزارەی دووەمــی پ.ز) دەرکــەوت بــە تایبەتــی لــە ڕۆژئــاوای کوردســتان ئەرابخا و نــوزی (کەرکووکــی ئێســتا) بوونەتــە بنکــە

ســەرەکیەکانیان، چەندیــن میرنشــینیان لــە (نەینــەوا) و (ئورفــە) و (ســەرێکانی) دامەزرانــدووە.
خورییــەکان ڕۆڵــی بەرچاویــان هەبــووە لــە گواســتنەوەی ڕواڵەتــە شارســتانیەکان لــە نێــوان دەڤەرەکانــی ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت، ئەویش بەهــۆی چالاکــی بازرگانیــەوە، چونکــە کەمــتر ئــارەزووی شــەڕیان بــووە.
شــاری (نــوزی) لــە (باشــووری ڕۆژئــاوای کەرکــووك) بنکەیەکــی ســەرەکی خورییــەکان بــوو، شــوێنەواری کۆشــکێکی پاشــایەتی و خانــوو ڕێگەوبــان و دیــاردەی تــری تێــدا دۆزراوەتــەوە.. لــەم شــوێنەوارە نەخشــەیەکی کێــشراو لەســەر تاتــە قوڕێــك دۆزرایــەوە چیــاو ڕووبــار و شــار و شــوورەکان ڕێگــە ســەرەکیەکانی لەســەر دیــارە، هەروەهــا ســەدان تاتــە قــوڕی تــر دۆزراوەتــەوە، بەخەتی(ڕێنووســی) بزمــاری و بــە زمانــی خۆیــان و زمانــی ئەکــەدی نــووسرا بــوون. کاریگــەری زمانــی خــوری بــە تــەواوی لــەم نووسراوانــەدا دەردەکەوێــت.
ئــەم نووسراوانــەدا بەڵگــەن لەســەر گرنگــی کشــتوکاڵ بــۆ دانیشــتوانی نــوزی، چونکــە باســی خاوەنــداری زەوی دەکات، بەهــۆی لێکۆڵینــەوە لــەو تاتــە قوڕانــەدا دەرکەوتــوە کــە ژمارەیــەك لــە خەڵکانــی دەســەڵاتدار هەبــوون خاوەنــی ڕووبــەری فراوانــی زەوی بــوون، وای بــۆ دەچــن لــە (نــوزی) سیســتەمێکی بەرهــەم هێنــان هەبــوو بێــت، نــاوی سیســتەمی (دەرەبەگایەتــی - feudal system) ی لێنــاوە. ئــەم سیســتەمە لــە سیســتەمی بەرهەمهێنانــی کۆیلایەتــی کــە لــە ناوەنــد و باشــووری عێــراق باوبــووە پێشــکەوتووتربووە.
(نــوزی) و (ئەرابخــا) لــە زۆربــەی چاخەکانــی مێــژوودا ســەربەخۆییەکی ناوخۆییــان هەبــووە، ڕاســتەوخۆ نەکەوتبوونــە ژێــر دەســەڵاتی ئاشــوریەکان بەڵکــو بەرامبــەر بەمــە ســەرانەیان داوە.

خواوەندێکی شاری نوزی

سیستەمی حوکمڕانی لە (نوزی) وەکو سیستەمی حوکمرانی شارەکانی تری عێراق بوو، پاشا دەسەڵاتی زۆربوو، ئەو جێگری خواوەند بووە، لە بەڕێوەبردنی کارەکانی ژمارەیەك لە خزمەکانی یارمەتی داوەو دەستیان گرتبوو بەسەر کاروباری ئابووری و دارایی و کارگێڕیدا.

پاشاکانی (نوزی) بایەخیان بە چەسپاندنی (دادوەری) داوە، یەکێك لە دەقە دێرینەکان ئاماژە بە ئامادەبوونی پاشا دەکات لە یەکێك لە دادگاکان.

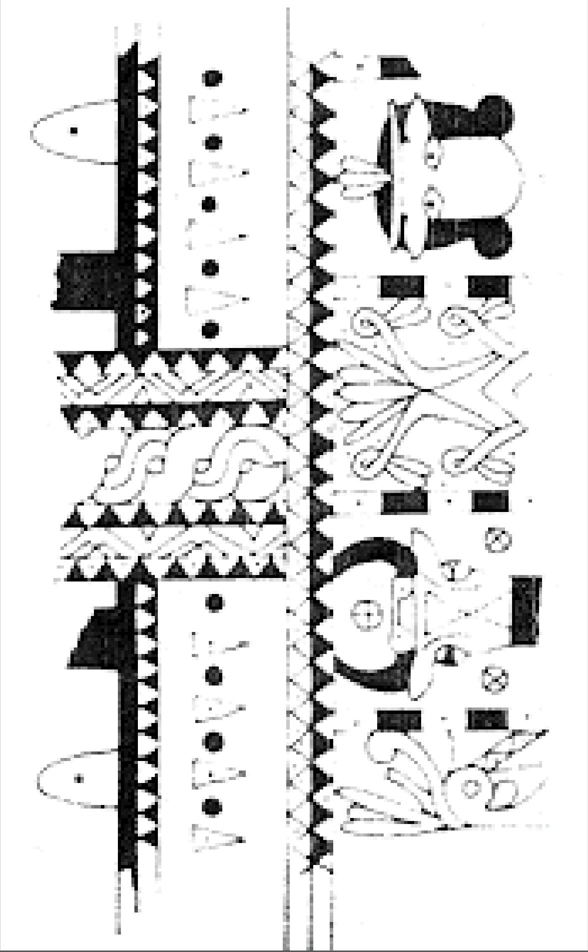

کارێکی هونەری لە نوزی

چوارەم: میتانییەکان(١٥٠٠-١٢٧٥ پ.ز)

هەزارەی دووەمی پ.ز کۆچی نەتەوە هیندو ئەوروپییەکانی بەرەو دەڤەری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست تۆمار کرد، ئەم نەتەوانە لە کوردستان و ئێران و ئاسیای بچووك بڵاوبوونەتەوە، لەگەڵ دانیشتوانیان تێکەڵ بوون، لەگەڵ خۆیان چەندین دیاردەی شارستانیان هێناوە، کە بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتیان لەو دەڤەرانە یارمەتیان داون. لە گرنگترین ئەو دیاردانە وەکو بەکارهێنانی (ئەسپ و گالیسکە) بە ڕەوڕەوەی بازنەیی و شمشێری کەوانەیی. چەندین قەوارەی سیاسی پەیدابوو لە هەموویان دیارتر دەوڵەتی میتانی بووە.

ئەو دەوڵەتە لە ڕۆژئاوای کوردستان دامەزرا پایەتەختەکەی (واشوکانی) (مەزەندە دەکرێت کە دەکەوێتە نزیکی شاری (رأس العین) (سەریّ کانی) ئێستای ڕۆژئاوای کوردستان (کوردستانی سوریا). ئەم دەوڵەتە توانی هەموو سوریا بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە.

هەروەها ئاشوورییەکانیش بۆ ماوەی زیاتر لە سەدەیەك کەوتنە ژێر دەسەڵاتیانەوە، لە ڕۆژهەڵاتیش دەسەڵاتیان گەیشتە زۆربەی ناوچەکانی کوردستان، لەوانەش (نوزی و ئەرابخا).

- پەیوەندییە نێو دەوڵەتییەکان:

میتانیەکان ڕۆڵیان هەبووە لە گۆڕینی پەیوەندییە نێو دەوڵەتییەکان لە نێوان هێزە سیاسییەکانی ڕۆژهەڵاتدا ئەمەش بووە هۆی چەسپاندنی سەقامگیری و تەبایی لە جێگەی جەنگ و دوژمنکاری، لاپەڕەیەکی نوێ لە پەیوەندییە دبلۆماسییەکان لە نێوان وڵاتانی ڕۆژهەڵاتدا هاتە ئاراوە.

پاشاکانی (میتانی) پەیوەندی باشیان بە پاشاکانی میسرەوە هەبووە، نامەو دیاری لە نێوان پاشاکانی (میتانی) و فیرعەونەکانی میسر ئاڵوگۆڕ کراوە، ئەو نامانە بە زمانی ئەکەدی و بزماری نووسراون، یەکێکیان بە زمانی خوری بووە.

فرعەونی میسر ئەمنحوتبی سێیەم (١٤٠٥ - ١٣٦٧ پ.ز) خاتوو تیدوخیبا یاخود تاشواتە (میسریەکان پێیان وتووە - نەفرتیتی - بە واتای ئافرەتی جوان دێت) ی میتانی هێناوە، پاش مردنی (ئەمنحوتبی سێیەم) مێردی بە فیرعەون ئەمنحوتبی چوارەم (ئەخناتون ١٣٦٧ - ١٣٥٠ پ.ز) کردووە.

ئەوەی ئەو نامانەی کە لە (تەل ئەلعامارنە) پایەتەختی (ئەخناتون) فیرعەونی میسر دۆزرایەوە دەخوێنێتەوە، درک بە پێشکەوتنی پەیوەندییە سیاسییە نێودەوڵەتییەکانی ئەو سەردەمە دەکات کە بەهۆی میتانیەکانەوە هاتۆتە ئاراوە، ئەمەش لەو نامەو دیاریانەدا دەردەکەوێت کە لە نێوانیاندا ئاڵوگۆڕکراوە،

هەروەها مەسەلەی ژن و ژنخوازیش لە نێوان پاشاکانی ئەو سەردەمە جۆرێکی تری پتەوکردنی پەیوەندییە نێو دەوڵەتییەکان بوو. پاش دوو سەدە لە حوکمرانی، دەوڵەتی میتانییەکان بەرەو لاوازی دەڕوات، بەهۆی پەلاماردانی لە لایەن ئاشوورییەکان و پاشاکانی (حیسییەکان لە ئاسیای بچووك) بۆیە ڕۆڵی سیاسیان کۆتایی پێ دێت.

پێنجەم : کاشییەکان

(لوڕستان) زێدی ڕەسەنی (کاشییەکان) بوو. ڕۆڵی کاشییەکان لە (هەزارەی دووەمی پ.ز) پەرەی سەند، بەهۆی کارو کاسبی و کاری گشتی لەوانە دوورینەوەی گەنم (ئەمە لەگەڵ کۆچکردنی کورد لە سالآنی پەنجاو شەستەکانی سەدەی رابردوو بۆ بەغدا بەراوورد بکە).

ژمارەی کاشییەکان لە وڵاتی بابل ڕووی لە زیادبوون کرد، زۆربوونی ژمارەی کاشیەکان لەو وڵاتەدا بووە هۆی زیادبوونی کاریگەریان لە ژیانی هاووڵاتیانی (بابل) بە تایبەتی لە بواری (ئابووری) دا.

بەڵام کاتێك (مورسلیس ی یەکەم) پاشای حیسییەکان لە (١٥٩٦ پ.ز) پەلاماری بابلی داو کۆتایی هێنا بە حوکمڕانی بنەماڵەی (حەموڕابی)، بووە هۆی پەیدابوونی (بۆشاییەکی سیاسی) لە بابل، کاشییەکان ئەم هەلەیان قۆستەوە و حوکمیان گرتە دەست، بۆ ماوەی زیاتر لە چوارسەدە (١٥٩٥ پ.ز - ١١٦٢ پ.ز) حوکمڕانی وڵاتی بابلیان کرد.

وڵاتی بابل لە سایەی حوکمڕانی کاشییەکان لە شەڕ و ئاژاوە دوورکەوتەوە و کەوتە ژێر سایەی ژیانێکی ئارام و سەقامگیرەوە، کاشییەکان چەندین دیاردەی شارستانییان هێنایە (بابل)، وەك بەکارهێنانی (ئەسپ) و (گالیسکە).

هەروەها کاشیەکان ڕۆڵی گرنگیان بووە لە گۆڕینی پەیوەندییەکانی هێزە سیاسییەکانی ئەوکاتەی ڕۆژهەڵاتی نزیك، میسر ببووە ناوەندێك بۆ پەیوەندییە دبلۆماسیەکان، ئەو نامانەی لە (تەل ئەلعەمارنە) لە میسر دۆزراونەتەوە ئاماژە بەوە دەکەن کە کاشیەکان خەڵات و دیارییان لەگەڵ ئاڵوگۆڕ کردوون، لەو پەیوەندیانەشدا کولتووری بابلی (کە بریتیی بووە لە بەکارهێنانی زمانی ئەکەدی و نووسینی بزماری) زمانی دبلۆماسیەت بووە، هەروەها باسی شووکردنی خاتوونە کاشیەکان دەکەن بە میسریەکان، پاشاکانی کاشیەکان خوشك و کچی خۆیانداوە بە فیرعەونەکانی میسر.

کاشـــیەکان لەگـــەڵ ئاشـــوریەکاندا پەیوەندی ئاشـــتیانەیان پیادەکردوە پەیمانی ڕێکخســـتنی ســـنووریان مۆرکردوە ، پاشـــاکانی کاشـــیەکان خاتوونـــی ئاشـــووریان هێناوە.

کاشـــیەکان پـــاش ســـەقامگیربوون ڕەوشـــی گشـــتی وڵات شـــارێکی نوێیان بنیاتنـــا تا ببێتە پایەتەختیـــان، ناویـــان نـــاوە (دورکوریکالزو) بـــە ناوی پاشـــاکەیان (کوریکالـــزوی دووەم).. پاشـــماوەی ئـــەم شـــارە ئەمـــڕۆ دەکەوێتـــە باشووری ڕۆژئاوای شـــاری بەغداد بە نزیکەی (٢٣ کـــم)، پێـــی دەڵێـــن (عەقرقوف).

کۆشـك و پەرستگایان تیادا بنیاتناوە کە بە پتەوی بـە ناوبانـگ بـوون و ئەسـتووری دیوارەکانیـان زیاتـر لـە (٢ پـێ) بـووە، قـوڕ و خشـتیان لـە بنیاتنانـدا بەکارهێنـاوە، شەقامەکانیشـیان بـە خشـت کـردووە، لـە گرنگتریـن شـوێنەوارەکانی ئـەم شـارە، زەقـورەی (عەقرقوف) ە، تاکو ئێسـتا هاووڵاتییـە جێنشـینەکانی ئـەو دەوروبـەرە بـە پاشـماوەی شـارەکە دەڵێـن (گەڕەکـی کـوردان)، (حـارة الاكـراد).

کاشـــیەکان ســـیســـتەمێکی پێشـــکەوتووی کشـــتوکاڵیان دامەزرانـــد، پاشـــاکان زەویـــان بەســـەر ســـەرۆك هـــۆزەکان دابەشـــکردووە، نیشـانە و سـنووریان لـە نێـوان زەوی تـاك و کۆمەڵەکانـدا دانـاوە. بایەخیـان بـە جۆگەکانـی ئاودێـــری داوە. شـــێوازی بەرهەمهێنانـــی کشـتوکاڵ پـەرەی سـەندووە بووەتـە شـێوازێکی نیمچـــە دەرەبەگـــی. ئەمـــەش بـــووە هـــۆی زۆربوونـــی بەرهەمهێنـــان و جێنشـــینبوونی دانیشـــتوان و پتەوبوونـــی پەیوەندیـــان بـــە دەســـەڵات، بۆیـــە حوکمڕانـــی کاشـــیەکان ماوەیەکـــی درێـــژی خایانـــد.

شەشەم : دەوڵەتی ئۆرارتۆ

ئـــەم دەوڵەتـــە لە ســـەدەی نۆیەمـــی پ.ز لە ناوچـــەی دەریاچـــەی (وان) دامـــەزرا. بۆیە هەندێك لە مێژوونووســـان بـــە دەوڵەتی (وان) ناوی دەبـــەن. ناونراوە بە (دەوڵەتـــی ئۆرارتۆ) بەهۆی چیاکانی (ئـــارارات).

ئورارتۆیەکان توانیـــان هاوپەیمانیەك پێکبێنن، هەمـــوو نەتەوە و میرنشـــینە کوردســـتانیەکان بگرێتـــە خـــۆ، لەگـــەڵ میرنشـــینی ڕەوانـــدز هاوپەیمان بوون، ئەم میرنشـــینە لە ســـەرچاوە ئاشـــووریەکان ناوی (مەساســـیر) ی لێنراوە، هەروەها لەگـــەڵ هۆزە میدییـــەکان پێکهاتن و کۆنترۆڵـــی ڕێگەوبانـــی بازرگانیان کرد.

ئۆرارتۆیـــەکان بەم شـــێوەیە هەڕەشـــەیان لە بەرژەوەندییەکانی ئاشـــوورییەکان دەکرد، بۆیە ئەوانیش چەندین جار هەڵمەتیان بردە سەریان.

بـــە ناوبانگترین پاشـــاکانی ئۆرارتۆیەکان وەکو شـــا (مینوا) و شـــا (سردور) و شا (رۆسا).

ئۆرارتۆیەکان دەســـتی باڵایان لـــە ئاوەدانکاری هەبـــووە شـــوێنەوارەکانیان لـــە دەوروبـــەری دەریاچـــەی (وان) گەواهـــی ئەم ڕاســـتییەن. جۆگـــەی ئاودێریـــان لێـــداوە. بەهـــۆی لێزانـــی و بەهرەمەنـــدی ئۆرارتۆیـــەکان لـــە بیناســـازی، پاشـــای ئاشـــووری (ئاشـــوور نـــاسر بالـــی دووەم ٨٨٣ - ٨٥٩ پ.ز) پەنـــای

بۆ بردوون بۆ بەڕێوەبردنی هەڵمەتی ئاواکاری فراوان لە کاتی نۆژەنکردنەوەی پایەتەختەکەی شاری کەلخو (نەمرود).

حەوتەم : ئیمپڕاتۆریەتی میدیەکان (٧٠٠ - ٥٥٠ پ.ز)

(میدیەکان) لە ناوچەکانی باشووری ڕۆژئاوای دەریاچەی (ورمێ) لە سەدەی نۆیەمی پ.ز جێنشین بوون، شاری ئەکبەتانە (هەمەدانی ئێستا) یان کردە پایەتەختی خۆیان.

(هیردۆتس) مێژوونووسی یۆنانی، ئاماژە بەو شارە دەکات و دەڵێت: زۆر جوان و ڕێك و پێك بووەو، بە شوورە دەورەدرا بوو، لە ناوەندی شوورەکان شا دیوسیس (دیاکۆ) کۆشکی خۆی بنیاتناوە.

میدیەکان باری کارگێڕیشیان ڕێکخستووە و بایەخیان داوە بە (پۆستە) و گالیسکەی جەنگی و شمشێری کەوانەیی مەزنیان دروست کردوە بۆ هاویشتنی (تیر) بۆ مەودایەکی درێژ، جگە لەوەش تیرەکانیان قەبارەی گەورەتر بوو خێرا دەگەیشتنە جێگەی مەبەست. هەندێ دیاردەیان لە (ئاشوورییەکانی) دراوسێیانەوە وەرگرتووە وەك هونەری جەنگ و پیشەسازی چەك.

لە بەناوبانگترین پاشاکانیان وەك شا (دیاکۆ) کە بە بنیاتنەری دەوڵەت دادەنرێت، شاری (ئەکبەتانە) ی بنیاتناوە، شا فراورتیس (خاشاثریتا) و شا کەیخەسرەو و شا ئەستیاکس .

شا (کەیخسەرو) توانی سوپایەکی بەهێز دابمەزرێت، و هۆزەکانی (ئەسکیث) ی بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی پاشان پەیمانی لەگەڵ پاشای(بابل) شا (نەبوبلاسەر) بەستووە، ئەم پەیوەندییە بەهۆی مێردکردنی کچی (کەیخسرەو) بە ناوی (ئەمیتس) بە کوڕی شای بابل (نبوخزنەسەر)، ڕووی لە بەهێزبوون کرد.

دەوڵەتی (میدیەکان) پاش گرتنی شارە ئاشووریەکان وەکو ئاشوور و کەلخ و نەینەوا، لە نێوان سالانی (٦١٤ - ٦١٢ پ.ز) گەیشتە لوتکەی هێز قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتی میدیەکان لە ڕۆژئاوادا ناوەندی ئاسیای

ئاسەوارێکی کۆنی سەردەمی میدییەکان

بچووك و لە باشوور گەیشتە شاری تکریت، بۆیە میدیەکان لە ڕۆژهەڵاتی نزیکدا بوونە یەکەم هێزی سیاسی و سەربازی و دەستیان گرت بەسەر ڕێگە بازرگانییەکان. شایەنی باسە گەلی کورد مێژووی دامەزراندنی دەوڵەتی میدیەکان (مادەکان) لە دەوروبەری (٧٠٠ پ.ز)ی کردۆتە سەرەتای ساڵنامەی (کوردی).

هەشتەم : (کاردۆخیەکان)

مێژوونووسی (ئەغریقی = گریکی) (زەینەفون) ناوی (کاردۆکی یان کاردۆخی) لە دانیشتوانی کوردستان ناوە، ئەویش لە پەرتوکەکەی کە ناوی (ئەناباسیس - بەرەو باکوور)ە.

(زەینەفون) لەگەڵ (١٠) هەزار سەربازی گریکی (ئەغریقی) لە (بە کرێگیراوەکان - مرتزقە) لە ساڵی ٤٠١ پ.ز بە وڵاتی کوردستان گوزەر دەکەن.

(زەینەفون) باس لە کشانەوەی ئەو (١٠) هەزار سەربازە دەکات لە وڵاتی بابلەوە بەرەو باکوور، شان بەشانی کەناری ڕووباری (دیجلە)، ئاماژە بەوە دەکات بەناو نەتەوەیەکدا تێپەربوون، ناویان (کاردۆخی) یە... دەڵێت: ئەمانە لە دەشتەکان و لە قەدپاڵی چیاکان دەژیان و گوندی ئاوەدانیان هەبووە، خانووەکانیان پڕ بوو لە گەنم و خۆراکی هەمە جۆرو گۆزەی مەی، هەروەها دەڵێت ئەمانە زۆر دلێرانە بەرگریان لە ماڵ و کەلوپەلیان کرد، چەندین سەربازی (ئەغریقی - گریکی) یان کوشت، سوپای (ئەغریقی = گریکی) پێویستی بە ٧ ڕۆژ بوو بۆ تێپەربوون بە زەوی کاردۆخییەکان.

وا دیارە (زەینەفون) و سوپاکەی چیاکانی زاخۆ (بێخێر) یان بڕیوە، دووچاری بەرگری کوردان بوونە بە تایبەتی لە دەشتی هەردوو قەزای (سێمێل و زاخۆ).

مێژوو نووسی یۆنانی زەینەفوون

٣- گرنگترین ڕواڵەتە شارستانییەکانی کوردستان

پێشـــتر زانیمان کە کوردستان لانکەی یەکەمی پەیدابوونی شارســـتانییەت بووە و مرۆڤ لەم پێگە جوگرافیایەدا کشـــتوکاڵی دۆزیەوەکە بووە هـــۆی وەرچەرخانێك لە ژیانـــی مرۆڤایەتیدا و وای لێکرد کـــە کۆببنەوە و پێکـــەوە بژین و کۆمەڵگا پێك بهێنن و پاشـــانیش مرۆڤ کەوتە ڕێکخســـتنی کۆمەڵگا و گەشـــەپێدانی ئامێرو کەرەســـەکان و ئاڵوگۆڕی بازرگانی، هەروەها بـــووە ســـەرهەڵدانی بنەماکانـــی ئایینـــی، بـــۆ پڕکردنـــەوەی پێداویســـتییە هزرییەکانی مـــرۆڤ، بەڵام زیادبوونی ژمارەی دانیشـــتوان و ســـەرکەوتنی مـــرۆڤ لـــە گەشـــەپێدانی هۆیەکانـــی بەرهەمهێنـــان و پاشـــانیش فێربوونی ئاودێـــری وایکرد بیر لـــە ناوچە و دەشـــتی فراوانتر بکاتـــەوە و کۆچی بۆ بکات، ئەوەبوو دانیشتوانی کوردســـتان بەرەو ناوەند و باشـــووری میزۆپۆتامیـــا کۆچیـــان کـــرد، لـــەو ناوچانە چەندیـــن مەڵبەنـــدی گەورەی شارســـتانییێتی (شـــار)یان بنیاتنا و سیستەمی حوکمرانی دانـــرا، و نووســـینیان دۆزیەوە.

ژمارەیەك لـــە توێژەروان لەو بـــاوەڕەدان کە ئەو ســـۆمەریانەی لە باشـــووری میزۆپۆتامیا شارســـتانییەتی پێشـــکەوتوویان بنیاتنا یەکێکن لـــە دانیشـــتوانی دێرینی کوردســـتان، ئەوانە دواتـــر ژمارەیان زیـــادی کـــردووە و بەقۆناغ بـــەرەو باشـــووری میزۆپۆتامیـــا کۆچیـــان کردووە، ئەمەش ماوەیەکـــی زۆری خایاندووە، بەڵگە شـــوێنەواریەکان ڕاســـتی گواســـتنەوەی مەڵبەنـــدە شارســـتانییەکان لە کوردســـتانەوە بەرەو باشـــووری میزۆپۆتامیا دەســـەلمێنن.

لە کۆتایی (هەزارەی پێنجەمی پ.ز) باشـــووری میزۆپۆتامیـــا بۆتـــە مەڵبەندێك بۆ (ڕاکێشـــانی دانیشـــتوان) ئیتر گوندەکان گەشەیان سەندووە بوونەتـــە شـــارۆچکە و شـــار، هەر شـــارێك دەوڵەتۆکـــەی تایبەتی تێـــدا دامـــەزرا، پێیان وترا (دەوڵەتۆکەکانی شـــارە سۆمەریەکان). ئەو ســـەردەمە پێی وتـــرا: (ســـەردەمی بەرەبەیانی بنەماڵـــە ســـۆمەریەکان) پاشـــان دەوڵەتـــی ناوەندی لـــە ناوەند و باشـــووری میزۆپۆتامیا دەرکـــەوت، لەوانـــەش: (دەوڵەتـــی ئەکـــەدی ٢٣٧١ - ٢٢٣٠ پ.ز) بۆیـــە پاشـــتر دۆخەکە گۆڕا، ئەمجارەیان لە ناوەند و باشـــووری میزۆپۆتامیا دیاردە شارســـتانییەکانی وەکو نووســـینی یاسا و سیســـتەمی حکومڕانـــی، بـــەرەو ناوچەکانی دراوســـێی میزۆپۆتامیا گوێزرانـــەوە لەوانەش (کوردستان).

دیـــاردەی شارســـتانی لای دانیشـــتوانی (کوردســـتان) کەڵەکـــە بـــوو لەگـــەڵ (ئەکەدییـــەکان و بابلییەکان و ئاشـــورییەکان) ، ئەمەش سروشـــتی شارســـتانیە لە بەخشـــین و وەرگرتن وکارلێککـــردن، وە بەهۆی دەوڵەمەندی خاکی کوردســـتان بە کەرەستە ســـەرەتاییەکانی بنیادنانی شارســـتانییەت وەکو بـــەرد و تەختە و کانـــزا، بە پێچەوانـــەوە ژینگـــەی (ناوەند و باشـــوور) لەم ڕووەوە تا ڕادەیـــەك هەژاریان پێـــوە دیاربووە..

هەمیشە خاکی کوردستان بۆتە سەرچاوەی کەرەسە سەرەتاییەکانی بنیادنانی شارستانییەت، بۆیە دانیشتوانی ناوەند و باشووری میزۆپۆتامیا چ بەهۆی بازرگانی بێت یان بەهۆی داگیرکردن و پەلاماردان بێت بەدەستیان هێناون.

بەهۆی لێکچوونی دیاردە شارستانیەکان لای دانیشتوانی کوردستان و میزۆپۆتامیا و ناوچەکانی دراوسێیان باس لەو دیاردانە دەکەین کە لە زۆربەی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی نزیکدا هەبوون، ئەمەش لە میانەی باسکردنی دیاردە شارستانیەکانی (میزۆپۆتامیا)، بەڵام لەبەر ئەوەی ئایینی زەردەشتی تەنها لە کوردستان و ئێراندا بڵاوبووەتەوە و بە شێوەیەکی فراوان لە میزۆپۆتامیا و ناوچەکانی تر بڵاونەبۆتەوە، بە کورتی باسی لێوە دەکەین

ئاینی زەردەشتەکان:

میللەتانی هیندۆ ئەورووپیەکان، هەروەك دانیشتوانی دۆڵی میزۆپۆتامیا - دۆڵی دوو ڕووبار، دیاردە سروشتیە کاریگەرەکانیان دەپەرست وەکو (ڕۆژ و زەوی و هەوا... هتد) لە خواوەندەکانیان وەکو خواوەندی (تیشووب) بەرامبەر بە خواوەندی (ئەنلیل) لە دۆڵی دوو ڕووبار. و (شاوشکا) بەرامبەر (عەشتار) ی بابلی و خواوەندی ڕۆژ (میثرا). ئەم خواوەندە ڕۆڵی بەرچاوی لە هزری هیند و ئەورووپیەکان بوو. لە کۆتایی سەدەی حەوتەمی پ.ز، لە وڵاتی میدیا کەسێك بە ناوی (زەردەشت) دەرکەوت، داوای لە خەڵکی کرد تەنها یەك خوا بپەرستن، ئەویش خواوەند (ئاهورامزادا) یە کە خواوەندی (ڕووناکی و چاکە) یە. دانیشتوانی (میدیا) لە سەرەتا باوەڕیان پێ نەکرد. بۆیە کۆچی کرد بۆ ڕۆژهەڵاتی ئێران، لە شاری (بەلەخ) و دەوروبەری بانگەوازەکەی بڵاوکردەوە.پاش دامەزراندنی دەوڵەتی ئەخمینی لە ئێران، شا دارای یەکەم (٥٢٢ - ٤٨٦ پ.ز) ئاینی زەردەشتی کردە ئاینی فەرمی دەوڵەت، بۆیە ئاینی تازە لە نێو دانیشتوانی کوردستان و ئێران و ناوچەی تر بڵاوبووەوە.

بیروباوەڕی زەردەشتیان لەسەر بنەمای (بانگەشەکردن بۆ چاکە و دوورکەوتنەوە لە خراپە) دامەزراوە.

(ئەهریمەن) بەلایانەوە خواوەندی (شەڕوخراپە) یە شوێنکەوتوانیشی لە مرۆڤ هەیە. زەردەشت ئەوەشی ڕوون کردۆتەوە کە خوازیارانی (ئاهورامزاد) واتا (خواوەندی چاکە رووناکی) و شوێنکەووتوانی سەرکەوتن بە دەست دێنن بەسەر ئەهریمەن و شوێنکەوتوانی، بۆیە زەردەشتی هەنگاوێکی گرنگ بووە بۆ باوەڕهێنان بە یەکتاپەرستی.

بیروباوەڕەکانی زەردەشت لە تۆمارێکدا بە ناوی (ئاڤێستا) نوسراوەتەوەو پیاوە ئاینەکانی زەردەشتی چەندین ڕاڤە و شرۆڤەیان بۆ داناوە. لە پەرستگاکانی نزایان دەخوێند نوێژیان دەکرد و ئاگریان بەردەوام لە گڕکردن بووە، چونکە ئەم ئاگرە توخمێکی پیرۆز بووە لە ئاینەکەیان.

ئێستاش ژمارەیەکی کەم لە ئێران (کە لە شاری یەزد کۆبوونەتەوە) و هەروەها لە هیندستان لەسەر ئەم ئاینە ماون و لە پلەیەکی بەرزی گوێڕایەڵی و خاوێنی دان. شایانی باسە کە ئاینەکەیان لە ئاینە داخراوەکان دەژمێردرێت.

پرسیارەکان

١- بۆچی دانیشتوانی کوردستان لە دۆزینەوەی کشتوکاڵدا پێش ناوچەکانی تری جیهان کەوتن؟

٢-بایەخی شارستانی(تەل حلف) دیاری بکە.

٣- ئەو دیارە شارستانێتیانە کامانە بوون کە میتانیەکان لەگەڵ خۆیاندا هێنایانە ڕۆژهەڵاتی نزیك؟

٤-کاردۆخییەکان کێن؟ پەیوەندیان بە ئەغریقیەکانەوە چۆن بووە؟ ڕواڵەتە شارستانییەتییەکانی ئەو سەردەمە چی بوون؟

بەشی دووەم
شارستانییەتی دۆڵی دوو ڕووبار
میزۆپۆتامیا (الرافدین)

میزۆپۆتامیا واتە وڵاتی نێوان دوو ڕووبار (مەبەست دیجلە و فوراتە)، ئەو ناوچە جوگرافیە دەگرێتەوە کە دەکەوێتە باشووری ڕۆژئاوای ئاسیا، بە یەکێك لە مەڵبەندە هەرەکۆنەکانی شارستانیەت دادەنرێت لە جیهان.

شارستانیەتی زۆر حوکمڕانی ئەو ئەو ناوچەیەی کردووە لەوانە (سۆمەری - ئەکەدی - بابلی - ئاشوری - میدیا) لەسەر خاکی میزۆپۆتامیا دەستکەوتی شارستانیەتی گرنگ بەدەست هاتووە لە بوارەکانی هونەری بیناسازی و یاسا و بیر و هزر و زۆر بواری دیکە.

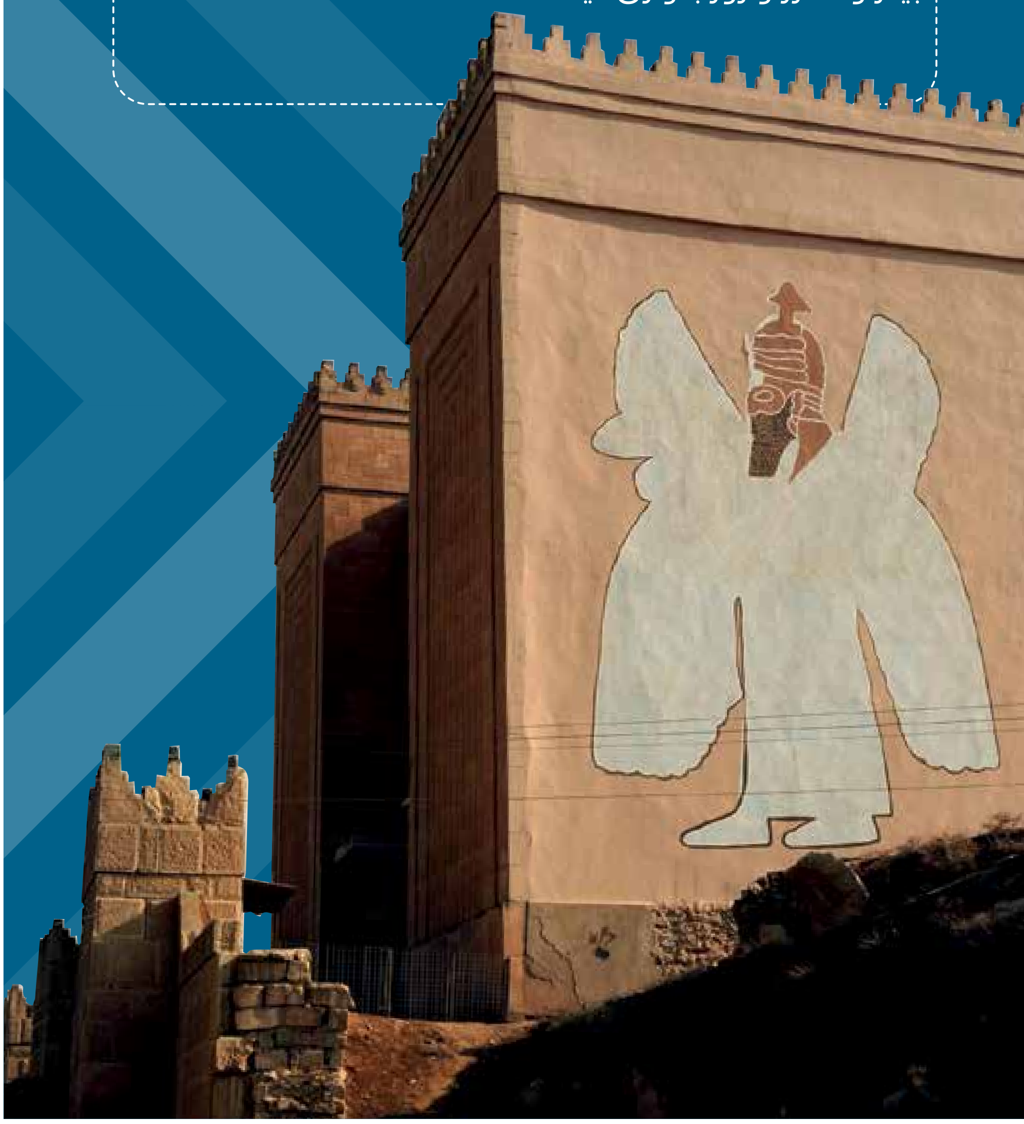

شارستانییەتی دۆڵی دووڕووبار (میزۆپۆتامیا) (وادي الرافدين):

هەر لە کۆنەوە چەندین کۆمەڵی مرۆیی لە میزۆپۆتامیا نیشتەجێبوون، جیاجیاو پێکەوە بەشداریان لە بنیاتنانی شارستانیەتیەکەیدا کردووە.
میزۆپۆتامیا دەڤەرێکی کراوە بوو لەبەردەم هاتنی شەپۆلە مرۆییە یەك لە دوای یەکەکان. کە لە ڕۆژئاواو باشووری ڕۆژئاواوە نەتەوەکانی نیمچە دوورگەی عەرەب بە دۆڵی (فوڕات) ەوە ڕوویان کردە میزۆپۆتامیا.
هاوکات چەندین شەپۆلی مرۆیی تر لە ڕۆژهەڵاتەوە بە دۆڵی (دیجلە)دا تێپەڕیوون وهاتنە میزۆپۆتامیا ئەوانیش (نەتەوە هیندۆ ئەورووپیەکان)بوون. ئەم شەپۆلانە لەگەڵ دانیشتوانە ڕەسەنەکانی وڵات وەکو (سۆمەریەکان و لولوبیەکان و گوتییەکان و خورییەکان و ئەکەدییەکان و بابلییەکان و ئاشورییەکان) تێکەڵ بوون. ئەم تێکەڵبوونە بوونە مایەی ئاڵوگۆڕی شارەزایی و ڕاو هزر، بۆیە شارستانییەتی میزۆپۆتامیا پێی کاریگەر بوون و کاریگەریان لەسەر هەبووە.
هەرچەندە سۆمەریەکان بە داهێنەری بناغەی شارستانێتی پێشکەتوو دادەنرێن، ئەوان لە بواری (هزر و هونەر و بیناسازی و کشتوکاڵ و ئاودێری و داهێنانی نووسین) دەستی باڵایان هەبووە، بەڵام ئەو نەتەوانەی کە لە دەرەوەی میزۆپۆتامیا هاتنە ناوچەیەکەیانەوە شتی تریان پێبوو، شارستانێتیەکان دەوڵەمەند کرد و گەشەیان پێدا بە شێوەیەك کە لەگەڵیان بگونجێ، لەگەڵ پاراستنی ئەو بنەمایانەی کە سۆمەرییەکان دایان ڕشتبوو بۆیە دەتوانین بڵێین شارستانییەتی دۆڵی دوو ڕووبار مۆرکی نێونەتەوەیی مرۆڤایەتی هەبوو. دواتریش بووە سەرچاوەیەکی شارستانییەتی جیهان.

گرنگترین ڕواڵەتە شارستانیەکان:

یەکەم : سیستەمی حوکمڕانی:

أ-پەیدابوونی سیستەمی حوکمڕانی:

مەبەست لە سیستەمی حوکمڕانی، شێوازی کارگێڕی و بەڕێوەبردنی شار یان دەوڵەتە کە لە چەندین شارۆچکە و گوندەکان پێکهاتووە، هەروەها جۆری دەسەڵات کە ئەو کارگێڕییە دەگرێتە ئەستۆ.

بە گشتی قورسە باس لە یەکەمین سیستەمی حوکمڕانی شارەکانی باشووری میزۆپۆتامیا بکرێت و ئەوەشی کە توێژەروان لەم بارەوە باسیان کردوون دەچنە بواری خەملاندن و گریمانەوە، ئەفسانە وداستانە سۆمەرییەکان باس لە پاشا و بنەماڵە فەرمانڕەواکان دەکەن کە لە دێر زەمانەوە حوکمڕانیان کردووە، بۆیە مەزنە دەکرێت، پێش دۆزینەوەی (نووسین) جۆرێکی حوکمڕانی هەبووە بە سەدەها ساڵی خایاندووە.

پەرەسەندنی سیستەمی ڕامیاری حوکمڕانی بەلای سومەریەکان لە چاخە مێژووییەکان گەواهی ڕەگ داکوتانی ئەم سیستەمەیە کە لە سەردەمێکی کۆنترەوە سەریهەڵداوە.

سەختی ژینگەی باشووری میزۆپۆتامیا کە لە کەمی باران و بەرزی پلەکانی گەرما لە هاوین و لافاو لە بەهار خۆی دەنوێنێ.. کاریگەریان لە هاندانی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە بووە بۆ ئەوەی هاوکاری یەکتر بکەن بەرامبەر ئەو سەختی و نەهامەتییە. پێکەوەکاریان کردووە بۆ بنیاتنانی بەربەست و بەنداو و هەڵکەندنی جۆگە بۆ خۆپاراستن لە مەترسی لافاوەکان. جگە لە هەماهەنگی و کاری هاوبەش بۆ پاراستنی گوند و کێڵگەکانیان.

وەك دەزانین ئەم جۆرە کارانە پێویستیان بە کەسانێك هەیە سەرپەرشتیارێك ئەرکی ڕێکخستنیان بگرێتە ئەستۆ، خەڵکی ئەو سەردەمە باوەڕیان بە پیاوە ئاینییەکان (زەیوانەکان)(کاهینەکان) زۆر پتەو بوو، وایاندەزانی ئەوان لە هەموو شتێك دەزانن وەکو ڕوودانی لافاو یان بەرپابوونی پەلاماردان، چونکە پیاوە ئاینییەکان لە پەرستگاکان دەژین و خزمەتی خواوەندەکان دەکەن و لە پەیکەری خواوەندەکانەوە نزیکن. بە پێی بیروباوەڕی ئەوانیش هەڵبژاردنی پیاوی ئایینی بەلایانەوە ئەرکێکی خوداییە، بۆیە پیاوی ئاینی (کاهین) واتە (زەیوان) (ئاخوند) یان دەست نیشاندەکرد بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری دنیایان جگە لەوەی کە بە کاروباری ئایینیش هەڵدەستان. بەو پیاوە ئاینیە (کاهین) ی سەرکردایەتیانی دەکردن دەیانگوت (ئین En).بەهۆی پەرەسەندن و پێشکەوتنی ژیان و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان پیاوی ئاینی(En) ئەرکە ئایینی و دونیاییەکانی زیادی کرد، بۆیە پێی نەدەکرا ئەرکەکانی بەڕێکی جێ بەجێبکات ناچار بوو یاریدەر بۆ خۆی دابنێ بۆ

هاوکاریکردنی لە ئەنجامدانی ئەو ئەرکانە، خۆشی چۆتە دەرەوەی (پەرستگا)، کۆشکی بنیاتناوە، خزمەتگوزار و پاسەوان و بەردەست ڕاگرتووە و خەڵکانی تریشی بۆ خوشگوزەرانی و ڕابواردن وەکو چێشت لێنەر و ئاوگێڕو سترانبێژ و مۆسیقاژەن، ڕاگرتوو.

نازناوی حاکمی نوێ گۆڕا و لە زمانی سۆمەریدا (ئینسی - Ensi) پێ دەوترا بە مانای (حاکم) یان (میر) .

(Ensi) حوکمڕانی یەك شاری دەکرد. بەهۆی گۆڕانی باری سیاسی دەسەڵاتی حوکمڕان (حاکم) فراوانتر بوو، زیاتر لە شارێك کەوتە بن دەستی. ئەو حاکمە کە حوکمڕانی چەند شارێکی دەکرد پێیان دەوت (لوگاڵ) لە زمانی سۆمەریدا مانای (پیاوی مەزن یان پاشا) دەبەخشێت. بەرامبەر وشەی (لوگاڵ) لە زمانی سۆمەریدا وشەی (شڕو- shurru) لە زمانی ئەکەدیدا بەکارهاتووە.

ب - دیموکراتیەتی سەرەتایی :
Primitive Democracy

هەندێك لە پسپۆرانی مێژوو لەو باوەڕەدان، کە یەکەمین سیستەمی حوکمرانی لە شارە سۆمەریەکان، شێوەیەکی دیموکراسی هەبوو، بەڵام دیموکراسیەتێکی سەرەتایی. دەسەڵاتی باڵای شار لە دەستی ئەنجومەنێکی گشتی بوو، هەموو هاووڵاتییە پێگەیشتووەکانی گرتبوەخۆ، ڕەنگە هەندێك ئافرەتیشی تێدا بوو بێ. ئەو ئەنجومەنە لە بارودۆخی (ناکاو) دا (طوارئ) کۆدەبوەوە هەموو ئەندامێکیشی مافی قسەو ڕا دەربڕینی هەبوو، بەڵام بە گشتی ڕای پیاوە بە تەمەنەکان پەسندتر بوو، بۆیە پیاوە بەتەمەنەکان ئەنجومەنی پیرانیان پێکهێنا.

لەناو ئەنجومەندا گفتوگۆ بەردەوام دەبوو تا دەگەیشتنە بڕیار بە تێکڕای دەنگەکان، لە کۆتاییدا داڕێژەرانی یاسا، بڕیارەکەیان دەخوێندەوە. هەر ئەم ئەنجومەنە حاکمی شار (Ensi) ی هەڵدەبژارد و هەندێك دەسەڵاتی پێ دەبەخشی، هەرچی بڕیارە گرنگەکانی وەکو بڕیاری ڕاگەیاندنی شەڕ یان ڕازیبوون بە ئاگربەست و ئاشتی و پەیمان بەستن ئەوە لە دەسەڵاتەکانی خودی ئەنجومەن بوو، بەڵام بەرپابوونی شەڕ لە نێوان دەوڵەتۆکەی شارە سۆمەریەکان و بەردەوامبوونی بوونە مایەی لەناوچوونی ئەم جۆرە سیستەمە دیموکراسیە سەرەتاییەکان، چونکە لە کاتی شەڕدا، ئەنجومەنی شار دەسەڵاتی فراوانی بە حاکمی شار دەدا، بە مەبەستی ڕووبەڕووبوونەوەی دوژمنان، حاکمی شاریش ئەم دەسەڵاتە فراوانەی بۆ سوودی خۆی بەکاردەهێنا تەنانەت دوای کۆتایی پێکهاتنی شەڕیش، وازی لێ نەدەهێنا بەم شێوەیە قۆناغ بە قۆناغ سیستەمی حوکمڕانی پشتاوپشت پەیدابوو،و جێگەی سیستەمی دیموکراسی سەرەتایی گرتەوە هەرچەندە ئەم ئەنجوومەنی شارانە بۆماوەیەکی درێژ مانەوە، بەڵام پاشاکان وایان بڵاوکردەوە لەناوخەڵکدا کە خواوەندەکان ئەوانیان ناردووە چیدی پێویست بە کاری ئەو جۆرە ئەنجومەنانە نەما، لە ئاکامدا هەڵوەشانەوە.

ج- سیستەمی دەوڵەتی شار:

سۆمەرییەکان چەندین بنکەی شارستانیان لە باشووری میزۆپۆتامیا دامەزراند، زۆر خێرا گەشەیان سەندو کەوتنە پێشبڕکێی یەکتر لە ڕووەکانی ئابووری و سیاسییەوە، ئەم پێشبڕکێیە چەندین شەڕی لێکەوتەوە. لە ئەنجامدا دەسەڵات لە دەستی سۆمەرییەکان دەرچوو، چووە دەستی (نەتەوە سامیەکان) لەوانە ئەکەدییەکان لە نیوەی دووەمی هەزارەی سێیەمی پ.ز بوونەتە خاوەن دەسەڵات.

گرنگترین ئەو بنکە و ناوەندە شارستانیانە کە سۆمەریەکان بنیاتیان نابوو وەکو « ئەریدۆ، وەرکا، لەگش، ئوما، نوفەر، کیش».. هەموو شارێك خواوەندی تایبەتی خۆی و شوورەی بەرگری و حاکمی سەربەخۆی هەبوو.. شار لەمانەی خوارەوە پێکهاتبوو:

١- ناوەندی شار:

پەرستگای سەرەکی و کۆشکی پاشا لەم ناوەندە بوو، ئەم ناوەندە ناوەندی چالاکی ئابووری و ئایینی پیرۆز بوو. خانووەکان لە دەوریدا بڵاودەبنەوە، تۆڕێك لە ڕێگەو کۆڵان و گەڕەکەکانی شاری پێکەوە گرێدەدا.. لە نموونەی ئەم پەرستگانە، پەرستگای خواوەندی (ئەنلیل) لە شاری (نوفەر).

٢- دەوروبەری شار:

دەوروبەری شاریش گوندەکانی دەگرتەوە، کە کێڵگە و لەوەڕگەکانی تێدابوو، ئەمانەش سەرچاوەی سەرەکی خۆراکی دانیشتوان بوون.

٣- بەندەری شار:

ئەمەش مەڵبەندی بازرگانی بوو، بازرگانەکان تێیدا جێنشین بوون. بەندەر شێوە سەربەخۆییەکی هەبوو، مەبەستی بازرگانی کردن و گواستنەوەی شمەك لە شارو بۆ دەرەوە وبە پێچەوانەشبوو.

ئاسەواری پەرستگای کاریۆس لە وەرکا

د- سیستەمی پاشایەتی:

داستانە سۆمەریەکان ئاماژە بەوە دەکەن، کە پاشایەتی لە ئاسمان بوو، تاج و (سەوڵ - دار دەسەت) داری دەسەڵات لەوێ خراوەتە پێش خواوەند (ئانۆ)، یەکەمین کەس کەبووتە پاشا لە ئاسمان خواوەند (ئەنلیل) بوو، بەڵام کاتێك خواوەندەکان(مرۆڤ) یان خەلق کرد، پاشایەتیان بە مرۆڤ بەخشی، بۆ ئەوەی کاروباری خۆیان ڕاپەڕێنن و خزمەتی خواوەندەکانیش بکەن.

تابلیۆیەك كە وێنەی نەرام سین دیاردەخات

بۆیە فەرمانی پاشا فەرمانێکی خوداییە، هەرچەندە پاشا مرۆڤە، بەڵام (پاشا) ی (مرۆڤ) دەبێتە جێگری (خواوەند) بۆیە گوێڕایەڵی کردنی ئەرك و پێویستە.
هەندێك لە پاشاکانی میزۆپۆتامیا هەوڵیان دا، ببن بەخواوەند، بەڵام هەوڵەکانیان سەرنەکەوت. لەوانەش شاکانی ئەکەدی وەك شا(سەرجۆن) و (نەرام سین) و پاشای بنەماڵەی ئوری سێیەمی سۆمەری شا(شولکی).. هەرچەندە بیرۆکەی بوونی پاشا بە خواوەند لە دۆڵی نیل سەرکەوتوو بوو، بەڵام لای دانیشتووانی دۆڵی دووڕووبار(میزۆپۆتامیا) ئەم بیرۆکەیە قبوڵ نەکرا.

هـ- نازناوەکانی پاشا:

نازناوەکانی پاشا لەبەر ڕۆشنایی پەرەسەندنی هێزو دەسەڵاتیان گەشەی دەسەند و دەگۆڕا لەسەردەمی سۆمەرییەکان نازناوهی (پاشای وڵات و پاشای کیش) نازناوی(پاشای چوارلا) ی لە خۆنا. ئەم نازناوە بەڵگەی فراوانبوونی دەسەڵات بوو، چونکە ئەم نازناوە تایبەت بوو بە خواوەندەکان و سەرجۆن هەوڵی دا خۆی بەخواوەند دابنێت.
پاشاکانی بنەماڵەی (ئووری سێیەم) نازناوی پاشای (سۆمەری و ئەکەد)یان هەڵگرت، هەروەها نازناوی(پاشای وڵاتی بابل و پاشای وڵاتی ئاشوور) بەدەرکەوت. جگە لە چەندین نازناوی پڕ لە شکۆمەندی وەکو (پاشای هەموو پاشاکان) (پاشای جیهان) یان نازناوی (چاودێری دڵسۆز، دڵسۆز و خۆشەویستی ڕاستی و دادوەری).

و- پاشای جێگرەوە:

لەبەر گرنگی پایەی (پاشا) ئەرکە دنیایی و ئایینیەکان بەو ڕاسپێرابوو و هەر ئەو کاهینی باڵا بوو ، و بەرپرسی کارگێڕی و سەرۆکی دادوەرەکان و سوپاسالار بوو، بۆیە هەر مەترسیەك هەڕەشەی لە ژیانی پاشا و پایەکەی بکردبا، دەبووە مایەی ئاژاوەو وڵات دەکەوتە مەترسیەوە، لەبەر ئەوە پێویست بوو سەلامەتی پاشا بپارێزرێت. هەندێك لە ڕووداوەکان بۆ دانیشتوانی ئەم سەردەمە وەکو ڕوودانی (گیرانی خۆرو مانگ) سەرچاوەی رەشبینی بوون، هەر کاتێك (کاهین) (زەیوان) هەستی بە مەترسیەکی وا دەکرد، یەکسەر دەبوایە(پاشا) لەبەر چاوان ون بکرێت، بۆ ماوەی مانگێك تا ٣ مانگ.

لەم ماوەیە جێگرێکیان بۆ دادەنا. دەسەڵاتی پێ دەدراو لە کۆشکی پاشا دادەنیشت، پاشان کۆتایی دەهات بە کۆتایی هاتنی ماوەی (هەڕەشە) یا (ترسە) چاوەڕوانکراوەکە، پاشای جێگیرەوە دەکوژرا. بۆ ئەوەی هەموو مەترسییەکان لەگەڵ خۆی ببات و پاشای ڕەسەن دەهاتەوە جێگەی خۆی.

هەندێك لە توێژەرەوەکان شێوازی (پاشای جێگیرەوە)یان بە هەنگاوێکی ژیرانەی پاشاکان لێکداوەتەوە کە هەندێکیان بە هاوکاری کاهینەکان پیادەیان دەکرد بۆ خۆ ڕزگارکردن لە بەرهەلستکاران.

ز- کارگێڕی:

پاشا بەتەنها هەموو کارەکانی پێ هەڵنەدەسوڕا، بۆیە پێویست بوو هەندێك لە میرە نزیك و خزمەکانی خۆی یارمەتی بدەن. بەتایبەتی پاش فراوانبوونی سنووری دەوڵەت و زاڵبوون بەسەر دەڤەرەکانی دەوروبەری دۆڵی دووڕووبار (میزۆپۆتامیا). پاشا دێرینەکانی میزۆپۆتامیا لە وڵاتی بابل و ئاشووردا شێوازی کارگێڕی مەرکەزیان بەکار دەهێنا پاشا وڵاتی دەکردە چەند هەرێمێکی کارگێڕی، بۆ هەر هەرێمێك

شاری بابل

حاکمێکی دادەنا ڕاستەوخۆ بەخودی پاشای گەورە بەسترابۆوە.. لەو فرمان و بڕیاری دەسەڵاتی وەردەگرت.

پاشاکانی بنەماڵەی ئووری سێیەم پەنایان بە بۆ گواستنەوەی حاکمی شارەکان و هەرێمەکان بردووە. واتا حاکم ماوە ماوەیەك لە شارێکەوە دەگوازرایەوە شارێکی دی، لە ترسی ئەوەی نەك پەیوەندی بە خەڵکی هەرێمەکەوە پتەو بکات و لایەنگیری بکەن بۆ جیابوونەوە هە رێمە کە .

حاکمی شار دەبوایە لەهەموو شتێکدا پاشای گەورە ئاگادار بکات، لەکاتی ڕوودانی کارەساتێکی سروشتی یان لەکاتی ڕوودانی هێرشێکی دوژمناندا.

لەسەردەمی پاشای بابل (حەمورابی ١٧٩٢-١٧٥٠ پ.ز) مەرکەزیەتی دەوڵەت پەرەی سەند، کۆشکی پاشا بۆتە سەرچاوەی یەکەمی دەسەڵاتی(سیاسی و کارگێڕی و دارایی) و فەرمانبەران و کارگێڕان کارەنیان لە کۆشکدا ئەنجام دەدا.

حامۆرابی هەردوو دەسەڵاتی دنیایی و ئایینی لێك جیاکردنەوە.

بەرامبەر بە پەرسەندنی دەسەڵاتی (کۆشك) و (پاشا) دەسەڵاتی (پەرستگا)و (کاهین) (زەیوان)ڕووی لە کزبوون کردو لە کاروباری دنیایی دوورخرانەوە.

فەرمانڕەوای شار نازناوی (ڕابیانم-rabianum)ی هەڵگرت.بەمانای (پارێزگار یان سەرۆکی شارەوانی)دێت.

پاشا نوێنەری خۆی بۆ هەرێمەکان دەنارد بۆ ئەوەی لە چۆنیەتی بەڕێوەچوونی کارو چالاکییەکان بەئاگا بێت.. هەندێك جار دەبوایە حاکمی شار دەست و برد بانگهێشتی کۆشکی پاشا بکرێت لە بابل بەمەبەستی راپرسی و وەرگرتنی فەرمان لە پاشاوە.ئەمەش نموونەیەکە لەو شێوازە(حامۆرابی) لەگەڵ ئەو حاکمی هەرێمانەی بەکاری هێناوە.

((بە (سین ئەدینام) بڵێ، حامۆرابی دەڵێت: بە گەیشتنی نامەکەم، ڕاستەوخۆ ڕوو دەکەیتە بابل و لەپێش پاشا ئامادە دەبیت بەبێ دواکەوتن)).

کارگێڕی وڵات لەسەردەمی (کاشیەکان) پەرەدەسێنێت وڵات

حامورابی

دابەش بوو بەسەر (٢٠) هەرێم، حاكمی (هەرێم) بەرپرس بوو لە كۆكردنەوەی (باج) و چەسپاندنی یاسا و پاراستنی هێمنی و ئاسایش.
سیستەمی كارگێڕی لەسەردەمی ئاشوورییەكان لە ڕووی ڕێكخستن دەگاتە پلەی پێشكەوتن، ژمارەیەكی زۆر لە فەرمانبەران و میرەكان یارمەتی پاشایان داوە، فەرمانبەرێتی لەو ماوەیە دەبێتە(پشتاوپشت)، فەرمانڕەوایی یەكەمی كارگێڕی دەبوایە ڕاپۆرتی ساڵانەی خۆی ڕاستەوخۆ بۆ پاشا بنێرێت.
ئاشوورییەكان سیستەمی (پۆستە) یان پەرەپێدا، ئەمەش بووە هۆی بەخێرایی گەیشتنی فەرمانەكانی پاشا بۆ هەرێمەكانی یەكە كارگێڕییەكان. هەروەها نوێنەرانی پاشا بۆ پشكنین سەردانی هەرێمەكانیان دەكرد. هەرچەندە كاروباری پەرستگاكان لەلایەن پیاوە ئایینی (كاهن)ەكانەوە بەڕێوە دەچوو، بەڵام بنیاتنان و نۆژەنكردنەوەی پەرستگاكان هەر لە ئەستۆی پاشاكان بووچونكە هەر پاشا خۆی(زەیوانی) (كاهینی) باڵابوو.

پاشایەكی كۆنی سەردەمی كاشییەكان

دووەم: بیروباوەڕە ئایینیەكان

لەچاخی بەردینی كۆن مرۆڤ جۆرێك لە پەرستنی پیادە كردووە. ئەو ئاژەڵانەی ڕاوی دەكرد لەسەر دیواری ئەشكەوتەكان وێنەی دەكێشا، دیارە مرۆڤ باوەڕی وابوو ئەم وێنەیە یارمەتی دەدات بە ئاسانی ئاژەڵە كێوییەكان ڕاوبكات، چونكە سەرچاوەی خۆراكی ئەو بوون.
پاش ئەوە لەسەردەمی (بەردینی نوێ) دا، ئادەمیزاد فێری كشتوكاڵ و ئاژەڵ بەخێوكردن بوو، ئیتر بەرهەمە خۆراكییەكانی زیادی كرد، ئەم جارەیان بیری لە بەپیتی (خصوبة) و زۆربوون (التكاثر) كردەوە. باوەڕی وابوو كە زۆربوونی ژمارەی خێزان و ئاژەڵ و بەرهەمهێنانی دانەوێڵە بەندە بەچەند هێزێكی شاراوە، كە لەشێوەی (خواوەندی مێ) بەرجەستەی دەكرد. بۆیە ئەندامەكانی زاوزێی لەوێنەی پەیكەری مێینەكان بە زێدەڕۆیی گەورەتر دروست دەكرد. ئەو پەیكەرانە لە قووڕ دروست دەكران، لای توێژەرەكان ئەو پەیكەرانە بە (خواوەندی دایك) وهێمای (زاوزێ و زۆربوون) ناسراون.
(زۆربوون و زاوزێ) بوونە شتێكی ئاشنا بەلای مرۆڤەوە، بەهۆی زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان و گەشەسەندنی بەرهەمهێنانی كشتوكاڵی و ئامرازەكانی، بەتایبەتی پاش فێربوون لە گەشەپێدانی ڕێگەكانی ئاودێری.
بۆیە بیروباوەڕی مرۆڤ ڕووی لە هێزە سروشتییەكان كرد، ڕاستەوخۆ كاریگەریان لەسەر ژیانی مرۆڤ هەبوو وەكو:(زەوی و

هـەواو ڕۆژو مانـگ و ئەسـتێرەکان)، هەروەهـا بینـی کـە بـەرزو نزمـی زەوی و ئـاوو هـەواو لافـاوو نەخۆشـیەکان.. هەموویـان کاریگـەرن لـە ژیانـی ڕۆژانەیـان.

بۆیـە مـرۆڤ بیـری کـردەوە کـە چەنـد (هێزێکـی شـاراوە) لـە پشـتی ئـەم هێـزە سروشـتییانەدا هەیـە و بزوێنـەری ئـەم هێزانـەی دروسـت کـردوە لـە شـوێنی تایبەتیـدا داینـاون کـە پەرسـتگاکانن دەسـتی کـردووە بـە خزمەتکردنیـان و پێشکەشـکردنی دیـاری و قوربانـی بەوپێیـەی ئەمانـەن خواوەنـدن.

ئادەمیـزاد لـەو بـاوەڕە دابـوو، کـە ئاسـمان خواوەنـدی خـۆی هەیـە، زەویـش خواوەنـدی خـۆی، هـەواو بـاران باریـن و ئـاو هەریەکەیـان خواوەندیـان هەیـە.

هەروەهـا جەنـگ و خۆشەویسـتی و زەوی کێـڵان و نووسـین و جیهانـی تـر بـەلای ئەوانـەوە خواوەنـدی خۆیـان هەبـووە، هەروەهـا هـەر شـارو هـەر نەتەوەیەکیـش خواوەنـدی تایبەتـی خۆیـان هەیـە.

دەتوانین خەسـڵەتەکانی بیروباوەڕە ئایینیەکانی دانیشـتوانی (دۆڵی دووڕووبار) بەم شـێوەیە پوختە بکەین:

أ- بنەمای هاوبەشی:

دانیشـتوانی دۆڵـی دووڕووبـار دوور بـوون لەسـەرەتای یەکتاپەرسـتی، ئـەوان وایـان بیـر دەکـردەوە کـە خواوەندێکـی زۆردەسـەڵاتی لەسـەریان هەیـەو گـەردوون دەبـات بەڕێـوە، هەمـوو خواوەندەکانیـش وەك یـەك نەبـوون بـەڕووی گرنگیـەوە.

هەندێکیـان ڕۆڵـی لاوەکیـان هەبـوو، بۆیـە پەرسـتگای بچـووك لـە گۆشـەیەکی شـاردا بنیـات نرابـوو هـاوکات بایەخـی زۆریـان بـە پەرسـتنی هەندێـك لـە خواوەنـدەکان دەدا، وەکـو خواوەنـدی(ڕۆژ).

ب- بنەمای لێکچوون:

مەبەسـت ئەوەیـە کـە خواوەنـد بـە مـرۆڤ بشـوبهێنین، زۆربـەی سـیفەت و خەسـڵەتەکانی مـرۆڤ لـە ڕووی ڕۆحـی و ماددی بخەنـە پاڵ خواوەنـدەوە، چ لـە ڕووی شـێوەی جەسـتەو ئەندامـەکان یـان لـە ڕووی هـزرو وسـۆزو هەسـتەکانەوە.

خواوەنـدەکان بـە بۆچوونـی مرۆڤـی ئـەو سـەردەمە دەخـۆن و دەخۆنـەوە، ڕکابـەری دەکـەن و خۆشەویسـتی و ژن دەهێنـن، خۆشـی دەکـەن و پەیوەنـدی کۆمەڵاتیـان هەیـە، کۆدەبنـەوە بڕیـار دەدەن، لەوەیـە جیـاوازی ڕا بکەوێتـە نێوانیـان.

بـە پێـی بیروبـاوەڕی دانیشـتوانی کۆنـی میزۆپۆتامیـا خواوەنـدی ئاسـمان (ئانـۆ) سـەرۆکایەتی کـۆڕی خواوەنـدی دەکات.

تاتە بەردێك کە پەرستنی خواوەندی خۆر لە پەرستگەی سیبار نیشاندەدات

ئەوتۆیـــان بەســـەردابێت.
تەنانەت پەرســـتگاکانیش بەهەمـــان هێڵکاری و شـــێوەی ســـەرەکی مانـــەوە هەروەهـــا ڕێورەســـم و ئاهەنگ و سرووتـــە ئایینیەکانیش هەر وەك خۆیـــان مانەوە.

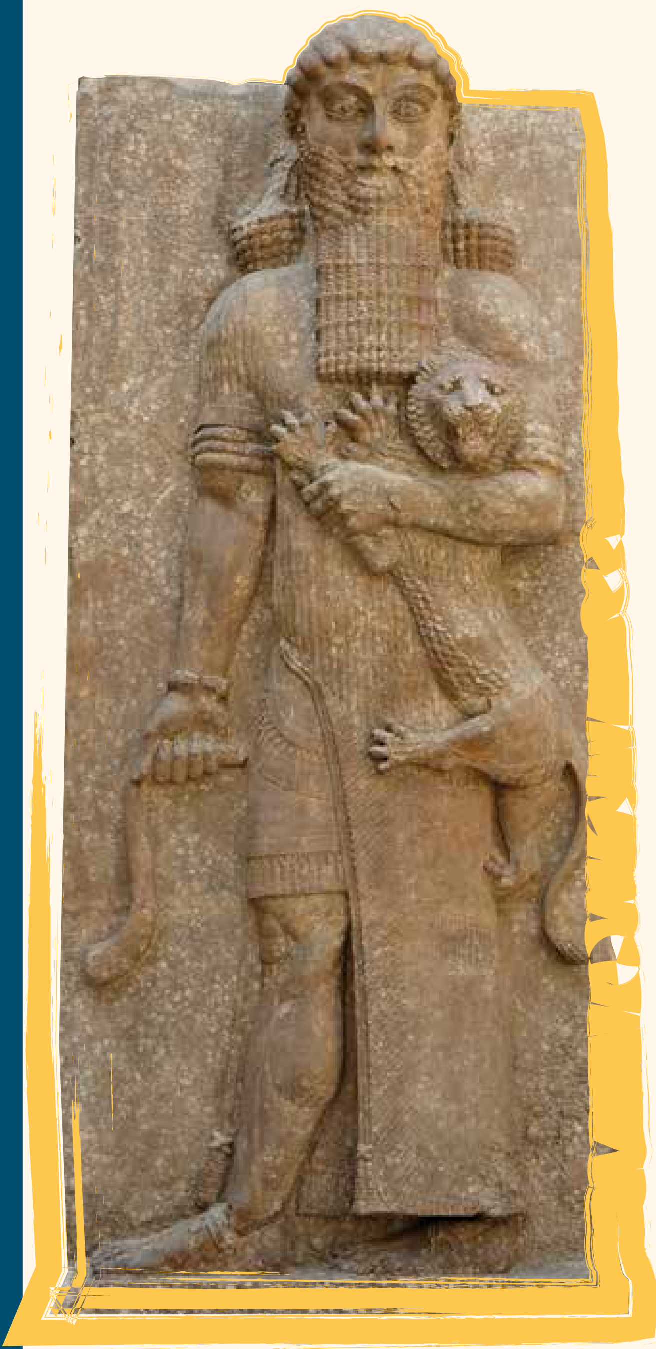

ج- بنەمای نەمری (الخلود):

خواوەنـــدەکان لـــە ســـیفەتی (نەمـــری) لـــە مرۆڤـــەکان جیادەکرانەوە، واتـــە خواوەندەکان نامرن بـــە پێچەوانەی مرۆڤـــەکان کە دەمرن.
لـە داسـتانی (گلگامـش)دا ئـەوە بـە ڕوونـی هاتـووە کـە خاوەنـی مەیخانـە بـە پاشـای وەرکا (گلگامـش) دەڵێـت: (بـۆ کـوێ کۆشـش دەکەیـت گلگامـش)؟) ئـەو ژیانـەی کـە بـۆی عەودالێـت نایبینیتـەوە، چونکـە خواوەنـدەکان کاتـێ مرۆڤیـان خەڵـق کـرد مردنیـان بـۆ کردنـە قـەدەر ژیانیـش بـۆ خۆیان)بـۆ جیاکردنـــەوەی پەیکەرەکانـــی خواوەنـــدەکان لـــە مرۆڤـــەکان پەیکەرســـازەکان گـــوێ و چـــاوی خواوەندەکانیـــان زێدەبـــەدەر قەبـــە و مـــەزن پیشـــان دەدا.
وەك ئاماژەیـــەك بـــۆ دانایـــی و دووربینـــی خواوەندەکانیـــان.
لـــە ســـەری خواوەندەکانیـــش تاجـــی پیـــرۆزی تایبەتیـــان بـــۆ دادەنـــان.
بـــە گشـــتی قەبـــارەی پەیکـــەری خواوەنـــدەکان لـــە پەیکـــەری پاشـــا و فەرمانـــڕەواکان گەورەتـــر و مەزنـــتر بـــوو.

د- بەردەوام بوون (الاستمراریە):

دانیشـــتوانی دۆڵـــی دوو ڕووبار بـــە درێژایی چاخـــە مێژووییـــەکان بیروبـــاوەری خۆیـــان هەرپاراســـتووە. ســـەرەرای گوزەرکردنـــی چەندیـــن نەتەوە جیـــاواز لە چەندیـــن لاوە بۆ وڵاتەکەیـــان.
هەربۆیەش بەردەوام بوون لەســـەر پەرســـتنی خواوەندەکانیـــان هـــەر لـــە ســـەردەمی ســـۆمەریەکان بێ ئەوەی گۆڕانێکـــی بنەڕەتی

گرنگترین خواوەندەکان:

کۆمەڵەی یەکەم:

ئەو سێیانەی خواوەند دەگرێتەوە کەسروشت بەرجستە دەکەن:

١-ئانۆ:

خواوەندی ئاسمان، بوو هێماکەی ژمارەی٦٠ بووە، یەکەیەکی تەواوە لە بیروباوەڕی حیسابی سیستەمی سۆمەریەکان(ئانۆ) باوکی هەموو خواوەندەکان بوو،شوێنی پەرستنی شاری (وەرکا)بوو.

٢-ئەنلیل:

حواوەندی (با) بوو، لە داستانەکان و دروشمە ئایینیەکاندا ڕۆڵی مەزنی هەیە، هەروەها خواوەندی دەسەڵاتیش بووە. بۆیە هەندێك جار ڕکابەری لەگەڵ (ئانۆ) دەکرد، هێماکەی ژمارەی ٥٠ بووە، شوێنی پەرستنی شاری (نوفەر) بوو.

٣-ئەنكی:

خواوەندی (زەوی)،بوو هێماکەی ژمارەی ٤٠ بووە، شوێنی پەرستنی شاری (ئەریدۆ) بوو، بابلییەکان ناویان لێنا (ئەیا)، بەخواوەندی (دانایی) ناسراوە.

بە پێی بیروباوەڕی مرۆڤی دێرین ئەم خواوەندە خێرخواز و دۆستی مرۆڤ بوو.

کۆمەڵەی دووەم:

١-ننار:

خواوەندی(مانگ)بوو، شوێنی پەرستنی شاری (ئوور) بوو. هەروەها لە شارەکانی کوردستان وەکو (حەڕان) دەیان پەرست. ئەکەدیەکان پێیان دەوت: (سین).

مۆرێکی لولەیی ئەکەدی کە دەگەڕێتەوە بۆ ٢٣٠٠ پ.ز ، تیایدا وێنای چەند خواوەندێکی تێدا کراوە

٢-ئۆتۆ:

خواوەندی (خۆر) سۆمەریەکان بوو ئەکەدییەکان پێیان دەوت: (شەمش) لە دوو شاری (سپار) و (لارسا) دەیانپەرست. بەخواوەندی هەق و دادوەری ناسرا بوو. بە سەرچاوەی (یاسا) دانراوە لەمیلی حەمورابی لەلای سەرەوە وێنەی کێشراوە.

٣-ئینانا:

خواوەندی جوانی و جەنگ و دەسەڵات بوو، لای سۆمەریەکان شوێنی پەرستنی شاری (وەرکا) بوو، بابلییەکان پێیان دەگووت: (عەشتار) هەسارەی بەیانی (زوهرە) هێماکەی بوو.

خواوەندە نەتەوەییەکان:

ڕۆڵی هەندێك لە خواوەندەکان گەشەی سەند بەهۆی فراوانبوونی دەسەڵاتی شار و ئەو نەتەوانەی کە دەیان پەرستن وکاتێك پاشاکان پیرۆزییان بەو خواوەندانە ببەخشی، هەوڵی بڵاوکردنەوەی پەرستنیان لەشارەکانی تردا دەدا، ئەمجۆرە خواوەندانە سیفەتی (نەتەوەییان) وەرگرت، لەم خواوەندانەش:

١-مردۆخ:

خواوەندی شاری (بابل) و هێمای دەسەڵاتی بوو. لەسەردەمی حەمورابی و دەوڵەتی (بابل) پەرستگاکەی پێی دەوترا(ئیساکلا)، ڕۆڵی پاڵەوانی لە داستانی دروستکەری(خوڵقێنەری) بابلیدا پێ بەخشراوە، هاوسەرەکەشی خواوەند (صربانیتم) بوو.

٢-ئاشوور:

خواوەندی ئاشوورییەکان و هێمای دەسەڵاتیان بوو، ڕۆڵی ئەم خواوەندە بەهۆی فراوانبوونی دەوڵەتی ئاشووری پەرەی سەند هاوشانی خواوەند ئەنلیل کە خواوەندی سۆمەریەکان بوو. لە شارەکانی (ئاشوورو کەلخو و دورشروکین و نەینەوا) دەپەرسترا.

٣-خواوەند خالتی (خالدی):

خواوەندی دەوڵەتی (ئۆرارتۆ)کان بوو، هەروەها خواوەندی (خالیدیەکان)یش بووە لە شاری مەساسیر (ڕواندوز) کە بە کۆنترین و گەورەترین خێڵە کوردییە یەزیدییەکان دادەنرێت. شا سەرجۆنی دووەم لە ساڵی ٧١٤ پ.ز پەلاماری خالیدیەکانی داو پەرستگای خواوەندی (خالدی) تاڵان کرد و پەیکەرەکەی بۆ وڵاتی ئاشوور گواستەوە.

خواوەندی ئاشوور

بنیاتنانی پەرستگا:

شــوێنەواری کۆنترین پەرســتگا لە (تەپەگۆرا) لــە ڕۆژهەڵاتــی نەینــەوا دۆزراوەتــەوەو سەردەمەکەیشــی دەگەڕێتــەوە بۆ ســەردەمی شارســتانێتی (حەلەف) لە دەوروبەری ساڵانی ٤٥٠٠-٤٠٠٠ پ.ز.

پەرســتگا ناوەنــدی پەرســتن و بەجێهێنانــی دروشــمە ئایینیەکان و جێگەی چالاکی سیاسی و ڕۆشــنبیری و کارگێڕی و فێربوونی خوێندن و نووســین و بارەگای دادوەریش بووەو شــوێنی نیشــتەجێبوونی پیاوی ئایینــی زەیوان (کاهین) ی حاکــم (Ensi) بووە.

پەرستگا خاوەنی زۆربەی زەوییە کشتوکاڵییەکان بــوو بەنــاوی خواوەنــدەوە وەبــەری دەهێنا یان بەکرێــی دەدا، هەروەهــا خاوەنی مێگەڵ بــوو بازرگانیشــی دەکرد، هەندێك لــە زەیوان (کاهیــن)ەکان تایبەتمەندبــوون لــە کاری کارگێــڕی و ئابووری.

ڕەنگــی ســپییان بەکاردەهێنا تالە شــەودا بە جوانی بدرەوشــێتەوە، لەســەرەتا پەرستگا تەنها لەژوورێکــی لە قــوڕ دروســتکراو پێکهاتبوو دەلاقەیەکی تێدا بــوو بە (پەیکــەر) ناودەبرا، چونکــە پەیکــەری خواوەنــد لــەوێ دادەنرا، و گۆڕەپــان (پاوەن)ێکــی فراوان لــە دەوری پەرســتگە هەبوو..لــە ئەنجامی پێشــکەوتنی ژیانی ناوشــار و گەشەســەندنی ڕۆڵی پەرستگا لە ژیانی دانیشــتوان ڕووبەری بینای پەرســتگە گەورەو فراوانتر بوو، بەڵام هەروەکو نەخشــەی پێشــووی گۆشــەکانی ڕوویان لەهــەر چوارلا دەکــرد وکەچی لەنەخشــەی نوێیدا پاشــکۆی زۆری بــۆ زیادکــرا بــۆ پەرســتن و کارگێڕی تەرخانکران، لەم نەخشــە نوێیەیدا پەرســتگا بە ڕۆژێك دەســتپێدەکرد ئەمیش دەچووە ســەر پاوەنێکی بەرینی زەوی و لەوێشــەوە دەگەیشتە لەبەر پیــرۆزی پەرســتگا دانیشــتوانی دۆڵی دووڕووبــار (میزۆپۆتامیــا) بەتایبەتی پاشــاو فەرمانــڕەواکان جەختیــان لەســەر بنیاتنان و خزمەتکردنــی کردبۆوە، پەرســتگا لەســەر شــوێنێکی بەرز یان ســەکۆیەك دروســتدەکرا تاوەکــو گەورەیــی و شــکۆمەندی دەربکەوێ و لەگــەڵ پایــەی خواوەندەکانــدا بگونجــێ، دیوارەکانیشــیان بــە نەخش و نیــگاری جوان دەڕازانــدەوەو ڕەنگیــان دەکرد، بــەڵام زیاتر ڕەنگــی ژووری(پەیکــەر)ی خواوەنــد، ئــەم ژوورە پیرۆزترین شــوێنی پەرســتگا بوو، و لەم ژوورەدا دەلاقــەی پەیکــەر هەبــوو لەبەردەم دەلاقەکەشــدا ســەکۆی قوربانیکردنی تیابوو.

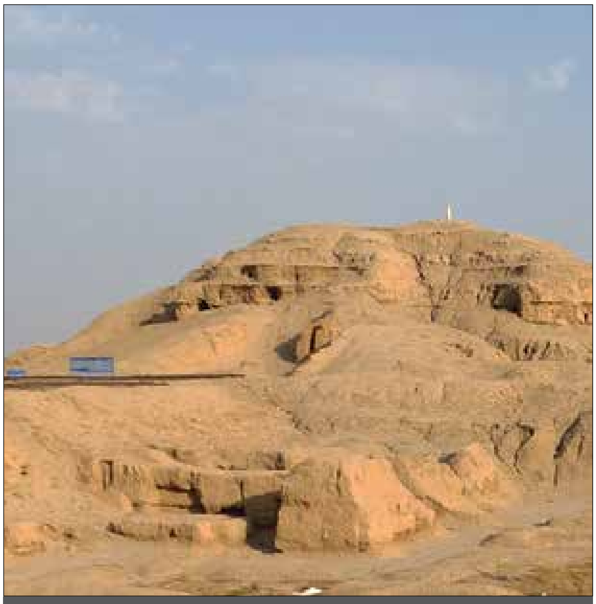

ئانو زەققورەی پەرستگەی سپی

زەققورە:

لە زمانی ئەکەدی وشەی (زەققورە) مانای بەرزی بنیات دەنرێت (باڵەخانەی بەرز) دەبەخشێ. بریتی بوو لە قولەیەکی زۆر بڵند، لە سێ تا حەوت چین پێکهاتبوو. لە چینێکەوە بۆ چینی سەرەوە، ڕووبەری سەروتر تەسکتر دەبێت بنکەی زەققورە چوارگۆشە یان لاکێشە دەبوو، بەگشتی زەققورە بە پێپلیکانەی دەرەکی دەورە دەدرا. زەققورە گرنگترین بەشی پەرستگەکانی شار بوو. سەکۆکەکانی (زەققورە) لە خشتی وشکراو بە تیشکی خۆر بنیات دەنرا، لەدەرەوە بە بەرگ لە کەرپووچی سورکراو بەرگردەکرا. ناوی ئەو پاشایەی بناتی ناوە لەسەر دەنووسرا. قەبارەی زەققورە لە شارێکەوە بۆ شارێکی تر جیاواز بوو بە پێی گرنگی شارو پەرستگەکە کە زەققورەی لێبووە. لەبەناوبانگترین زەققورەکان وەکو (زەققورەی بابل) و (زەققورەی ئوور) و (زەققورەی عەقەرقوف) مێژوونووسی یۆنانی (هیرۆدۆتس) ئاماژەی بە زەققورەی بابل کردووە و بە قوللەی بابل ناوی بردوە و دەڵێ لە حەوت نهۆم پێکهاتووە.

نهۆمی حەوتەم ژوورێکی بچووك بوو، بۆ پشوودانی خواوەند تەرخان کرابوو. زەققورەی (شاری ئوور) کە شا(ئوورنەمو) بنیاتی نابوو، تاکو ئێستا پاشماوەی زەققورەی (ئوور) لەسەر پێ ماوە، ڕووبەری بنکەکەی دەگاتە ٢٧٠٠م٢ شوێنەوارناسان بەرزیەکەی بە ١٣م مەزندە دەکەن. لە سێ نهۆم پێکهاتبوو، ئەم زەققورەیە بە جوانی و ڕێکی و پتەوی بناغەی ناوبانگە. ئەندازیارانی ئەم زەققورەیە بە شێوەیەکی ئەندازەیی گونجاو هەموو پێوەرەکانیان ڕێکخستبوو. بۆ گەیشتن بە زەققورەکە چەند پەیژەیەکی دەرەکی تەنیشتەکان دروست کرابوون، شوورەیەکیش دەوری دابوو.

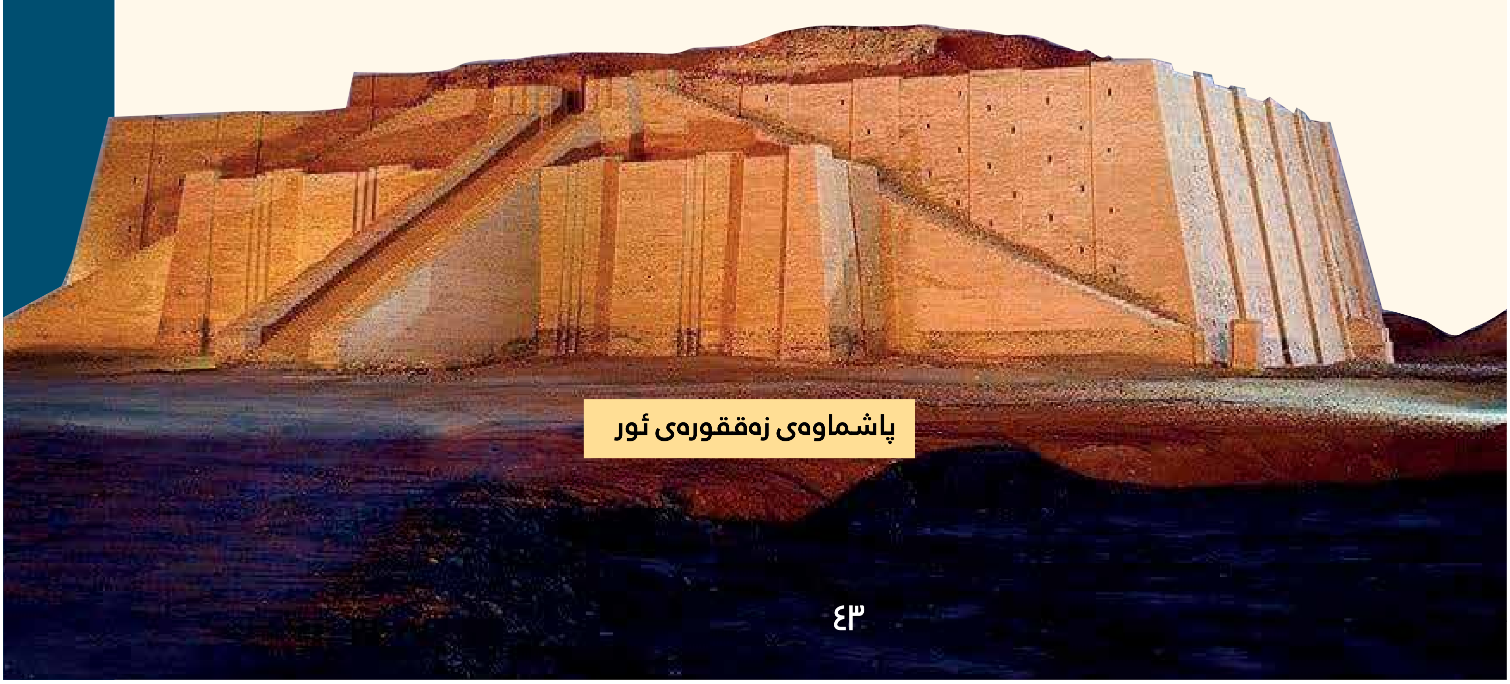

پاشماوەی زەققورەی ئور

کاشــیەکان لــە (عەقرقــوف) زەققورەیــان بنیانتاوە، ئاســەواری تا ئێســتا ماوە، لەحەوت نهۆم پێکهاتبوو.. ســۆمەریەکان لە شــارەکانی (وەرکا و ئەریــدۆ و نوفــەر) زەققورەیــان بنیاتناوە. شــای ئاشــووری ســەرجۆنی دووەم لە شــاری (دورشروکین) زەققــورەی بنیاتناوە. (چەنــد دەریاچەیەکــی لە نزیك بنیــا دەنرا).

زەیوان (کاهین):

ئەوانــەن کــە خزمەتــی خواوەندەکانیــان دەکــرد، چاودێــری پەرســتگەکانیان دەکــرد ئاهەنگــە ئایینیــەکان بەڕێوەدەبــرد.

لەســەرەتادا لــە وڵاتــی ســۆمەر هــەردوو دەســەڵاتی دونیایــی و ئایینــی بەدەســت کاهینــەکان بــوو، بــەڵام دواتــر ئــەم دوو دەســەڵاتە لێك جیابوونــەوەو کاهینەکان تەنها دەســەڵاتی ئایینیــان بوو.

زەیوانەکان (کاهینەکان) خوێندن و نووســینیان زانیوە، بۆیە مامۆستاو نووســەر و دادوەرەکان هەر لــەوان بوون. زەیــوان (کاهیــن) پایەی ئایینــی و کۆمەڵایەتــی بەرێــز و شــکۆداری هەبــوو. بەهــۆی زۆربوونــی ئەرکەکانــی زەیوانــەکان (کاهینەکان) جۆرە پســپۆڕیەك لە کارەکانیان پەیــدا بوو..

بۆیــە یەکێکیــان سەرپەرشــتی کاروبــاری قوربانیکردنــی دەکرد ئەوی تر نەخۆشــەکانی چارەســەردەکرد، و ســێیەمیان سەرپەرشــتی ئاهەنگــی ســتران و سروودەکانــی دەکرد.

گرنگتریــن جۆری (پیــاوی ئایینــی - زەیوان (کاهیــن)) ئەمانــە بوون

أ-ئاشیپو:

بەرپەرســی چارەســەری نەخۆشــی و ڕاونانی گیانــە شــەڕانگێزەکان بوو.

ب- مشمشۆ:

بــەکاری بەخــت خوێندنــەوەو فاڵچێتــی هەڵدەســتێ، هەروەها سەرپەرشــتی و خاوێن کردنــەوەی پەرســتگابوو بە ئــاوو ڕۆن.

ج- نــارو:

سەپەرشتی ڕێکخســتن و خوێندنەوەی سروودە ئایینیەکان دەکات.

د- گالـو:

ئامێرەکانی مۆســیقا ئامادەدەکات و مۆسیقای ئایینی دەژەنێت.

هـ- شیشکلو:

سەرپەرشــتی هەمــوو سرووتە ئایینیــەکان و ئاهەنگەکانــی ســەری ســاڵ و نوێکردنەوەی پەیمانی بــۆ پاشــای دەکرد.

هەروەهــا ئافرەتــە زەیوانــەکان (کاهینەکان) ڕۆڵــی گرنگیــان لەبەڕێوەبردنــی کاروبــاری پەرســتگەکان و خزمەتکردنــی خواوەندەکان و پەیڕەوکردنــی سرووتــە ئایینیەکانــدا هەبوو.

ئاهەنگی سەری ساڵ (ئەکیتۆ): (Akitu)
(جەژنی سەری ساڵی بابلی و ئاشوری ٦٧٧٢ - ٢٢ . ٢٠j)

ئەم ئاهەنگە بە بیروباوەڕە ئایینیەکانی دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبارەوە بەندە. لەسەرەتادا لەسەردەمی سۆمەریەکانەوە دەستی پێکرد. دواتر لە بابل و ئاشووریش بڵاوبووەوە و لە یەکی نیسانی هەموو ساڵێك بابلی و ئاشورییەکان لە (بابل و نەینەوا) لە شارە گەورەکان ئاهەنگیان دەگێڕا.

ئێستاش (ئاشورییەکان) لە کوردستان و عێراق لەم ڕۆژەدا ئاهەنگ دەگێڕن، و لەلایەن (پەرلەمان و حکومەتی هەریمی کوردستان) وەك جەژنێکی نەتەوەیی ناسێنراوە، یەکی نیسان کراوە بە پشووی فەرمی.

بەڵام زیاتر لای بابلییەکان باو بووە ئەم ئاهەنگە هێمایەك بووە بۆ سەرەتای نوێبوونەوەی ژیان لەگەشەکردن و سەوزبوونی زەوی ودارو درەخت و ڕووەك و ئاژەڵ و پەلەوەرو مێروو، هەروەها هێمایەکیش بووە بۆ گوڵ و جوانی.

ئاهەنگێڕان لە سەرەتای مانگی نیسان دەستی پێدەکردو(١٢) ڕۆژی دەخایەند، پێنج ڕۆژی یەکەمی تەرخان دەکرا بۆ پاکبوونەوە لە تاوان و نوێکردنەوەی پەیمان بۆ پاشاو هێشتنەوەی پاشا لەسەر حوکم بۆ ساڵێکی تر.لە شاری بابل شەقامی تایبەت بە تێپەڕبوونی کاروانی ئاهەنگەکە هەبوو ناوی (شەقامی کەژاوە)ی لێنرابوو.

سێیەم: نووسین و فێربوون:

سـۆمەرییەکان وێنـەو هێمایـان بەکارهێناوە. بۆ گوزارشـت لە شـتەکان بە زمانـی خۆیان ئـەم وێنـەو هێمایانە لەسـەر تاتە قـوڕ بە پێنووسـێکی لە قامیـش دروسـتکراوی نووك سـێ گۆشـەیی دەنـووسران. تاتە قـوڕەکان لە کاتـی بەکارهێنـان تەڕبـوون دواتر دوای وشـکبونەوەیان، وێنـەو هێماکان لـە وێنەی (بزمـار) دەردەکەوتـن، بۆیـە پێـی دەوترا (نووسـینی بزماری)(Cuneiform)، نووسـینی بزماری بە سـێ قۆناغدا تێپەڕیـووە ئەوانیش:

قۆناغی وێنەیی:

مرۆڤ وێنەیەکی بچووکی ئەو شـتانەی دروست دەکرد کە گوزارشـتی لە هەسـت و دیتنەکەی دەکات. بۆ نمونە: ئەگەرهێـمای بۆ چیا بکردایە ئەوا وێنەی چیای دەکێشـا کە پێـی دەگوترا

(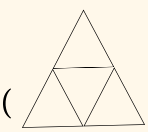 KUR)

ئەگـەر ئاماژەی بە ماسـی بکردایـە وێنەکەی دەکێشـا، بەم جۆرە نووسـین لـەم قوناغەدا بە پلەی یەکەم گوزارشـتی لە شـتە مادیەکان دەکـرد، بۆ ئـەم مەبەسـتە پێنووسـی نووك تیـژی بەکاردەهێنـا تەنها لـە (وەرکا) پێنج هەزار تاتـە قـوڕ دۆزراوەنەتەوە.

قۆناغی هێما بەکارهێنان (Ideographic):

وێنەکان هەموو شـتەکانیان دەرنەدەخسـت.. بەتایبەتـی هزرو کـردەوەکان. بۆیـە مرۆڤ نیشـانەو هێـمای بەکارهێنـا بۆ دەرخسـتنی هـزرو کارەکانـی، بۆیـە لە نووسـیندا ناو و کارو سـیفەتەکانیش هاتنـە تۆمارکـردن.
بۆیە وێنەکێشـانی (ئەستێرە - هەسـارە) تەنها ئامـاژە بەخـودی هەسـارەکە نەبـوو، بەڵکو ئامـاژە بـوو بە بڵنـدی، بە خواوەند، بەشـتە بروسـکەدارەکان وێنەکێشـانی (پێ) ئاماژەبوو بۆ وەسـتان و ڕۆیشـتن و هەڵگرتن و ڕاکردن.

قۆناغی دەنگی (بڕگەیی): (Phonetic)

لەم قۆناغـەدا نیشـانەی وێنەیـی و هێمایی بەهـۆی بەهای وەکـو (دەنـگ) بەکارهاتووە. بەبـێ گوێدان بەمانای وێنەیـی و هێمایەکەی. نووسـین وەکو پیتە (ئەبجەدیـەکان)ی لێهات، لەگـەڵ بوونی جیاوازی ئەویـش ئەوەیە کە پێی (ئەبجەدییەکان) دەنگی تاك بەرجەسـتە دەکات وەکـو پیتـی (م) یـان (د) یـان (ر)، هەرچی بڕگـەی دەنگییە ئـەوە دەنگی کـپ دەنوێنێت لەگـەڵ پیتێکـی بزوێـن پێش یان وەکـو (ما، مو، ئـم) یان لـە دوو پیتی کپ پێـك دێت لە

ناوەندیـــان پیتـــی بزوێن هەبوو وەکـــو (نین – خاتـــون Nin)، کوڕ – چیا - Kur). نیشـــانە وێنەیـــی و هێمایـــەکان ڕەنگدانـــەوەی زمانی نووســـینەکە نەبـــوون، چونکـــە دەکـــرێ ببێتە گوزارشـــتکردن لە شـــتەکان لەهەر زمانێکدا.
لە قۆناغـــی دەنگدا، دەرکەوت ســـۆمەریەکان، وێنـــە و نیشـــانەیان لەگـــەڵ بڕگـــەی بەهـــا دەنگییـــەکان بەکارهێناوە بۆ گوزارشـــتکردن لە زمانەکەیان . بۆیە زمانەکەی خۆیان لە شـــێوەی بڕگـــەدا نووســـیوە، چونکە زمانی ســـۆمەری لە زمانـــە لکێنراوەکانە (اللغـــات اللصیقیە).
دوو بڕگـــە یـــان زیاتـــر پێکـــەوە دەلکێنرا بۆ ئـــەوەی مانایەکـــی نوێ ببەخشـــێت.
بۆ نمونە وشـــەی ئەن = گەورە، وشـــەی ئەنلیل = با
(واتـــای گـــەورەی لا یـــان خواوەنـــدی بـــا دەبەخشـــێت ؟)
هەروەها وشـــەی ئی = کۆشـــك، وشەی گال= مەزن
(واتای کۆشکی مەزن دەبەخشێت)

بەم شـــێوەیە وشـــەی ئـــەن = گەورە، وشـــەی کی = زەوی
(واتای گـــەورەی زەوی یـــان خواوەندی زەوی دەبەخشیت)
نووسین لەســـەردەمی ئەکەدییەکان و بابلییەکان و ئاشوورییەکان گەشەســـەندنی بەخۆوە بینی.. ئـــەوان خەتـــی بزماریـــان لە ســـۆمەریەکان وەرگـــرت، نیشـــانەکانیان کورتکـــردەوە، زمانی خۆیـــان پـــێ تۆمارکـــرد، ژمارەی نیشـــانەکان (١٨٠٠) نیشـــانەبوو، ئاشـــوورییەکان کورتیـــان کردەوە بۆ (٢٠٠) نیشـــانە.

بەهـــۆی بەکارهێنانی نووســـینی ســـۆمەری لە لایـــەن نەتەوەکانـــی ترەوە، ئاســـەواری زمانی ســـۆمەری لە زمانی ئەو نەتەوانە بەدیارکەوت.

قوتابخانەکان:

لە دۆڵـــی دووڕووبار(میزۆپۆتامیـــا) هیچ جۆرە قوتابخانەیەك بـــە چەمکی هاوچـــەرخ نەبوو، بـــەڵام جێگەی فێرکردنی خوێندن و نووســـین و ژمێریاری هەبووە.
لە پەرســـتگەکان، بەشـــێکی بیناکە بۆ فێرکردن تەرخان کرابوو (زەیوانەکان) یەکەمین مامۆســـتا بـــوون، یەکەمیـــن فێرخوازانیـــش منداڵانـــی زەیوانەکان بوون، پاشـــان شـــوێنێکی تایبەتی کۆشـــکەکانیان بـــۆ فێرکردنـــی منداڵەکانیان تەرخـــان دەکرد.
قوتابخانە لە زمانی ســـۆمەریدا نـــاوی (ماڵی تاتـــەکان – E.DUB.BA) لێـــنراوە، چونکـــە فێربـــوون بـــە ئامادەکردنی تاتـــە قوڕینەکان دەســـتی پێکرد کـــە پێـــی دەوتـــرا (تاتەکانی قوتابخانـــە) لەبەر ئـــەوەی قوتابخانە لەهەمان کاتـــدا پەرتووکخانـــەش بـــوو، بۆیـــە زاراوەی (E.DUB.BA) بـــۆ کتێبخانـــەش بەکارهاتووە.
فێربوون لە تەمەنی ٧ ســـاڵی دەستی پێدەکرد، ســـەرەتا قوتابـــی فێری (خوێندن و نووســـین) دەبـــوو. دواتـــر بـــەرەو قۆناغێکـــی بەرزتـــر دەچوو، فەلەکناســـی و پزیشـــکی و ماتماتیکی دەخوێند.
قوتابخانە لـــە زمانی ئەکەدی نـــاوی (خانووی مەمـــو واتا خانەی دانایـــی (Betmamu) لێنرا. مامۆســـتای بەڕێوەبەر، پێیـــان دەوت، (باوکی قوتابخانە)، مامۆســـتای وانـــەکان بە برا گەورە

ناسراوە، گرنگترین ئەرکەکانی نووسینی تاتە قورِەکان بوو بۆ خوێندکاران و داواشی لێ دەکردن بینووسنەوە، هەروەها نووسینی خوێندکارانی دەپشکنی و گوێی لێ دەگرتن. دواتریش پسپۆری لە قوتابخانە پەیدابوو، مامۆستای نیگارکێشان لە مامۆستای زمان جیاکرایەوەو مامۆستایەکی تریش بەدواداچوونی هاتنی قوتابیانی دەکردو لە ڕێك وپێکی و مامەڵەی باش و ئامادەبونیانی دەپرسیەوە.

پەیکەری ئاشور پانیپال
لە سان فرانسیسکۆ

کتێبخانە:

پاشاو زەیوانەکان (پیاوە ئایینیەکان) بایەخیان بە کۆکردنەوەی دەقە بزماریەکان داوە بەتایبەتی دەقە ئاینی و ئەدەبیەکانیان ڕێکیان خستووەو لەشوێنی تایبەتیان دانابوو.. بەم شێوەیە (کتێبخانە) پەیدا بوو. کتێبخانەی پاشایانە لە (نوفەر) و (وەرکا) و (کیش) و (بابل) و نەمرود (کەلخو) دۆزرایەوە.

پاشای ئاشووری (ئاشوربانیبال) (٦٦٨ - ٦٢٦ پ.ز) تاتە قورِەکانی لە هەموو شارەکانی میزۆپۆتامیا کۆکردۆتەوە، کتێبخانەیەکی لە کۆشکەکەی داناوەو زیاتر لە بیست هەزار تابلۆی بزماری تێدابوو، کەسێك هەبوو بۆ ڕێکخستنی تاتە قورِەکان ناوی (ئەمینداری تاتەکان(کتێبخانە ی لێنراوە، تاتە قورِەکان لەناو زەنبیلی قامیش یان سەندوقی تەختە یان گۆزەی سوورکراوە دەپارێزرا. بە تەنیشتیەوە تابلۆیەکی بچووك (ناسنامە) بۆ ناساندنی تاتەکان و ناوەرِۆکەکانیان هەڵدەواسرا.

دەقە بزمارییەکان:

لـــە میزۆپۆتامیـــا، نزیکەی دوو ملیـــۆن دەقی بزمـــاری دۆزراونەتـــەوە. دەقـــەکان چەندین لایەنـــی ئابووری و ئایینی و ئەدەبی و یاســـایی و کارگێـــڕی و ژمێریـــاری و گەردووونناســـی و دەقی خال و بەخت ناســـین و هەسارەناســـی و پەنـــدو دەقی تریـــان گرتوەتە خـــۆ. لەوانە:

أ- ئـەدەب (وێـژە):

دەقـــە ئەدەبیـــەکان بـــە بـــەراورد لەگـــەڵ دەقەکانـــی تـــر کەمـــترن. دەقـــە ئەدەبیەکان داســـتان و ئەفســـانەیان تێدایە.. ئەم دەقانەش درێژ بـــوون، زیاتـــر لەســـەر تابلۆیەکی قوڕ نـــووسراون. بەناوبانگترین دەقـــە ئەدەبیەکان وەکو داســـتانی (خولقێنەری بابلـــی - الخليقه البابليـــه) کە باس لـــە جیهانـــی خواوەندەکان و دامەزراندنـــی گـــەردوون و خەڵقی ئینســـان دەکات، بە شـــێوازی شیعر لەســـەر حەوت قوڕ نووسراوە، لە کتێبخانـــەی (نەینەوا) دۆزرایەوە. هەروەها وەك (داســـتانی گلگامـــش) کە باس لە مـــرۆڤ دەکات، ســـیفەتی لەتوانـــا بەدەری مرۆڤ دەخاتە پاڵی، بەشـــێوازی شـــیعر لەسەر ١٢ تابلۆی قـــوڕ نووسراوە.

ئەم داســـتانە باســـی (گلگامش) پاشای وەرکا و هاوڕێکەی (ئەنکیـــدۆ)و پاڵەوانەتێیان دەکات.. باس لـــە نەخۆشـــکەوتن و مردنـــی (ئەنکیدۆ) و نیگەران بوونـــی گلگامش بـــەم ڕووداوەوە و هەوڵەکانی بۆ ڕزگارکردنـــی لە (مردن) دەکات، بەڵام بێ هـــوودە بوو.

لەم داســـتانەدا ســـۆزی مرۆڤایەتی لەنموونەی دۆســـتایەتی و وەفـــاداری دەردەخات و نەمری مرۆڤ لـــە بەرخـــودان و خزمەتکردنی میللەتدا دەنوێنێـــت. واتـــا نەمـــری مـــرۆڤ لـــە کارە خزمەتگوزارییەکانیدا.

جگە لـــە دەقەکانی ســـەرەوە، دەقـــی ئەدەبی لەشـــێوەی ئەدەبی دانایی و پەند و ئامۆژگاری بەرچاودەکەوێـــت، لەو دەقانە:

((میللەتـــی بێ پاشـــا وەکو مێگەلی بێ شـــوان وایە))

((گوێڕایەڵـــی دایکتبە هەروەکـــو چۆن فەرمانی خودا بەجـــێ دەهێنێت)).

چەندین دەقی تر هەیە، کـــە دادوەری خواوەند پیشـــان دەدات وەکو چیرۆکی (ئەیوبی بابلی).

ب- یاســاکان:

بۆ ڕێکخســـتنی ژیانی کۆمەڵگە و ، چارەسـەکردنی گرفتەکانـــی هاووڵاتـــی و دەســـت نیشـــانکردنی ئـــەرك و مافەکانـــی و نەهێشـــتنی دەســـتدرێژی، پاشـــاو حوکمڕانـــەکان لـــە دۆڵـــی دووڕووبـــار ڕاهاتبـــوون چاکســـازی و یاســـا دارێـــژن.

پێشـــەکی یاســـاکان ئامـــاژە بە شـــکۆمەندی خواوەنـــدەکان دەکات، پاشـــا کـــە یاســـا دادەڕێژێت، ئـــارەزووی خواوەنـــدەکان بەجێ دەهێنێت، بەمەبەســـتی بڵاوکردنەوەی دادوەری و خۆشـــگوزەرانی بۆ دانیشـــتوان.

هەرچـــی کۆتایـــی یاســـاکانە، ئەوە باســـی لە دەســـکەوتەکانی پاشـــایان دانەری یاســـاکان دەکـــرد لەگەڵ بانگـــەواز کردن بۆ پاراســـتن و لانەبردنی یاســـاکە، هەروەها هەڕەشەشـــی لەو کەســـانە دەکرد کەدەستکاری یاســـاکان دەکەن بەوەی کـــە خواوەنـــدەکان بەڵایان بەســـەردا دەبارێنێ.

میری بنەماڵەی (لەگشی)ســـۆمەری ئورونمیکینا (ئورکاجینـــا) یەکەمیـــن جاڕنامەی چاکســـازی

کۆمەڵایەتـــی لە دەوروبەری ســـاڵی ٢٤٠٠ پ.ز دەرکرد. بەمەبەســـتی نەهێشـــتنی دەستدرێژی بۆ ســـەر بێ دەســـەڵات و هەژارەکان، هەروەها باجـــی کەمکـــردەوە و مافەکانـــی بـــۆ مافە خاوەنەکانـــی گەڕانـــدەوەو ئـــازادی پێدان.

لەکاتی پشکنین و گەڕان بەدوای شوێنەوارەکان چەند یاسایەك کەوتۆتە بەردەست توێژەرەوەکان ئەوانیش:

پێشەکی یاسای لبت عشتار

١- یاسای ئورنەمو ٢١١٣ – ٢٠٩٦ پ.ز:

کۆنترین یاسایەکە تاکو ئێستا دۆزراوەتەوە. ئەم یاسایە کە به زمانی سۆمەری تۆمارکراوە، (٣١)بەندی یاسایی تێدایە. لەگەڵ کۆتاییەك، هەندێك لە بەندەکان ناخوێندرێنەوە، چونکە ڕزیون، ئەم یاسایە بنەمای بژاردنی بۆ سزادان بەکارهێناوە، ئەمەش بەڵگەی شارستانییەتی کۆمەڵگەی سۆمەرییە و لە بەندی ١٥ دا هاتووە: ((ئەگەر پیاوێك پێی کەسێکی تری بڕی ئەوە لەسەریەتی(١٠ شیقلی زیو) بداتە زیان لێکەوتووەکە)).

یاسای ئورنەمو

٢- یاسای (لبت عەشتار): ١٩٣٤ – ١٩٢٤ پ.ز:

پێنجەمیـــن پاشـــای بنەماڵـــەی (ئیســـن)ە . یاســـاکەی بـــە زمانـــی ســـۆمەری دانـــاوە. مەزنـــدە دەکرێـــت ئـــەم یاســـەیە ١٠٠ بەنـــدی گرتبێتەخـــۆ، بـــەڵام تەنهـــا (٣٧) بەنـــدی گەیشـــتوەتە دەســـتی توێـــژەرەوەکان.

بەندەکانـــی لـــە بەندەکانی یاســـای (ئورنەمو) دەچێت، چونکە ســـەرەتای (بژاردن) لێرەشـــدا هە یە .

٣- یاسای ئەشنۆنە:

دەگەڕێتەوە بۆپاشانشینی ئەشـــنۆنە لە ناوچەی (دیالـــە). دانەیەکـــی ئەم یاســـایە لـــە گردی (حەرمـــەل) لـــە نزیکـــی (بەغـــداد جدیـــدە) دۆزرایەوە.پێشـــەکیەکەی بە زمانی ســـۆمەری نـــووسراوە، هەرچـــی ٦٠ بەنـــدی یاســـاکەیە، ئەوە بەزمانـــی ئەکەدی نـــووسراوە. کاریگەری شارســـتانییەتی ســـۆمەری زۆر بەڕوونـــی لەم یاســـایەدا دیارە. دیسان ســـەرەتای (قەرەبوو – التعویـــض) لێرەشـــدا هاتووە.

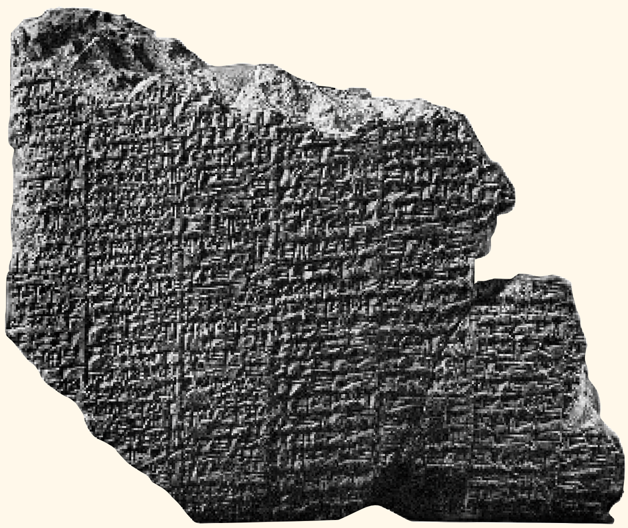

یاسای ئەشنۆنە

٤- یاسای حامورابی: ١٧٩٢ – ١٧٥٠ پ.ز

ڕێکترین و پێشـــکەوتووترین یاسای دۆزراوەی ئەم ســـەردەمانەیە. ئەم یاســـایە لەسەر میلێك لـــە بـــەردی (دیورایـــت)ی ڕەش، تۆمارکراوە. لەشـــاری (سوســـە) پایتەختی وڵاتـــی (ئیلام) (دەڤەری ئەهـــواز) لـــە ١٩٠١ ز دۆزراوەتەوە. وادیـــارە ئیلامییەکان پـــاش پەلاماردانی (بابل) وەکو تاڵانـــی لەگەڵ خۆیـــان بردویانەتە ئەوێ.

بـــەرزی میلەکـــە (٢٢٥ســـم)، تیرەکـــەی ٦٠ ســـم دەبێت لـــە ســـەرووی میلەکـــە، وێنەی (خواوەنـــدی خۆر) کێشراوە لەســـەر کورســـی خـــۆی دانیشـــتووە، حامورابـــی بەرامبـــەری کڕنۆش دەبـــات. ئەم میلە ٤٤ بڕگەی نووســـینی بـــە زمانـــی ئەکـــەدی تێدایە.پێشـــەکی بـــە شـــێوازێکی ئەدەبی شـــیعر ئامێز نـــووسراوە. کۆتاییەکـــەی بە شـــێوازێکی نزیکـــتر لە زمانی یاســـا نووسراوەتەوە. بەندەکان کـــە ژمارەیان ٢٨٢ بەنـــدە، زۆربـــەی پرســـە کۆمەڵایەتـــی و ئابووری و ســـەربازیەکانی چارەســـەرکردووە.

میلەکەی حامۆرابی

دەکرێت یاسای حامورابی بەم شێوەیە پۆلین بکرێت:

بەشی یەکەم: دادوەری (بەندی ١ - ٥)

بەشی دووەم: ماڵ و دارایی (بەندی ٦ - ١٢٦)

بەشی سێیەم: باری کەسی (بەندی ١٢٧ - ٢١٤)

بەشی چوارەم: کرێ (بەندی ٢١٥ - ٢٧٧)

بەشی پێنجەم: کۆیلە (بەندی ٢٧٧ - ٢٨٢)

وێڕای زۆری بەندەکانی ئەم یاسایە، بەڵام هەموو بابەت و کێشەکانی چارەسەر نەکردووە وەکو کوشتنی بە ئەنقەست و ڕفاندنی هاووڵاتیان و خیانەت لە نیشتمان، پێدەچێت ئەمانەی بۆ نەریت و یاسای باوی ئەو کاتە جێهێشتبێ. لەم یاسایەدا بنەمای (سزادان) بە ڕوونی دیارە بە پێچەوانەی بنەمای (بۆ بژاردن)ەوە هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ باڵادەستی (ئەموری) یە کۆچەرییەکان بەسەر میزۆپۆتامیا و کۆتایی هاتنی دەسەڵاتی سۆمەریەکان بۆیە بە زەبری هێز یاساکانیشیان چەسپاندووە، هەروەها لەبەر زۆری ژمارەی دانیشتوان و بڵاوی پێشێلکردنی مافی کەسانی تر ڕێو شوێنی سەرکوتکارانەیان گرتۆتە بەر هەروەك چۆن لە یاساکەشدا رەنگی داوەتەوە، ئەمەش نموونەیەکی ئەم یاسایەو بەندی (٦) دەڵێت: ((ئەگەر کەسێك شتێکی لە خواوەندیان لە کۆشك دزی، ئەو کەسە لە سێدارە دەدرێت، هەروەها ئەو کەسەش کە شتەکەی پێ دەگیرێت، لە سێدارە دەدرێت)).

چوارەم: ژیانی کۆمەڵایەتی:

گەڕان بە دوای ژیانی کۆمەڵایەتی کارێکی بەپێزە ، بۆزانینی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی خەڵک و گرفتەکانیان و ئاستی ژیانی ڕۆژانەو گوزەرانیان و ئاستی رۆشنبیریان، و ئاشنابوون لەگەڵ داب و نەریتیان و دیاریکردنی چینەکۆمەڵایەتییەکان و زمان و جۆری خانووبەرەکانیان.

أ- چینە کۆمەڵایەتییەکان:

کۆمەڵگـەی دۆڵـی دووڕووبـار لـە دوو چینـی سـەرەکی پێکهاتبـوو، (ئـازادەکان) و (کۆیلـەکان)، بەگوێـرەی یاسـاو نەریتەکانی ئەو سـەردەمە، ئەندامانی چینـی (ئازادەکان) هەمـوو وەکو یەك نەبـوون ،چونکـە ئازادی هەندێکیـان سـنووردار بوو، چینی گشـتی کە زۆرینەی دانیشـتوانیان پێك دەهێنا، زۆربەیان هەژاربـوون، ئازادیـان لـە ئـازادی چینی حوکمرانـی دەوڵەمەندەکان کەمـتر بوو.. ئەو توێـژە بەپێی یاسـای حامورابی لـە کۆمەڵگە پێیـان دەوترا (هەژارەکان – موشـکینم) چینی دەسـت ڕۆیشـتووەکانیش پێیان دەوترا (چینی یەکـەم – ئاویلـم). لـە ڕووی پراکتیکیـەوە (واقیعـەوە) کۆمەڵگە لەم توێژانـە پێکهاتبوو:

١-بنەماڵەی حوکمڕان (بنەماڵەی پاشا):
پاشـاو منداڵەکانـی وژنەکانـی دەگرتـەوە. پایەیەکـی ئایینی وکۆمەڵایەتـی بڵندی هەبوو، لە کۆشـکی ڕازاوە و مـەزن دەژیان، کە هەموو هۆکارەکانی خۆشـگوزەرانی تێدابوو. ژمارەیەکی زۆر لە بەردەسـت و کۆیلە خزمەتیـان دەکرد.

٢- چینی دەسەڵاتدار(حوکمڕان):
میرو بەگزادەکانی بنەماڵەی پاشاو خانەدانەکان دەگرێتەوە. لەگەڵ خاوەنی زەویەفراوانەکان و سەرکردەکانی سوپاو فەرماندەکانی هەرێمەکان وپیاوە ئایینیەکان (زەیوانەکان)و گەورەبازرگانان.

٣- دادوەرو پزیشکان:
نوسەر و مامۆستا و خاوەن پیشەی دەگرتەوە لە خۆشگوزەرانی و ئاستی بەرزی ژیاندابوون.

٤-چینی گشتی:
بازرگانە بچووکەکان و خاوەن پیشەکان و کارمەندانی کێڵگەو ڕەزەکان دەگرێتەوە. ئەم خەڵکانە لە خانووی بچووکدا دەژیان و بە کاری ڕۆژانە بژێویان دابین دەکرد. زۆرجار ئەم جۆرە کەسانە دەکەوتنە ژێر ڕکێفی قەرزاریەوە بەتایبەتی لەکاتی قەیرانە ئابوورییەکان، ناچاردەبوون کوڕان و کچانیان بفرۆشن یان ئازادییان لەدەست بدەن و دەبوونە کۆیلە.

٥- کۆیلەکان:
پیـاوان و ژنـان دەگرێتـەوە، ئەوانـەی کـە لـە شـەڕەکاندا بەدیـل دەگیـران یـان ئـازادی خۆیـان بەهـۆی هـەژاری لەدەسـت دەدا. هەروەهـا منداڵـە نـاڕەواکان (الغیـر الشرعیین) دەبوونـە کۆیلـە، منداڵـە کۆیلـەکان سـەرچاوەیەکی تـری چینـی کۆیلـە بـوون. کۆیلـە بە موڵکـی خاوەنەکـەی دادەنرا، نیشـانەی کۆیلەیی لە دەسـت یان لە لەشـی دەدرا، ئاغاکەی

بۆی هەبوو بیفرۆشێ یان بە خەڵات بیدات بەم و ئەم، وێرای ئەوەش کۆیلە هەندێك مافی هەبوو وەکو ژنهێنان و خاوەنداری.. یاساکان سزای ئەو کەسانەیان دەدا کە دەستدرێژیان بەسەر کۆیلەکان دەکرد.

ب- خێزان:

خێزان لەسەر بنەمای داب و نەریت و یاساکانی باوی ئەو سەردەمە دادەمەزرا.هەنگاوی یەکەم بە هەڵبژاردنی هاوسەر لە لایەن کوڕەوە دەستی پێدەکرد، کە لە ڕێگەی هاوڕێ و کەسانی تر بۆ ئەم مەبەستە دەیانکردە نێوەند یان لە ڕێگەی باوك و دایکەوە. پاشتر داوادەکرا، پاش ڕەزامەندی کەسوکاری کچ، دیاری پێشکەش بە بووك دەکرا، ئاهەنگیان دەگێڕا وەکو ڕشتنی گوڵاو ڕۆنی زەیت بەسەر بوکدا، جاری وابوو بەهۆی ناکۆکی نێوان کەسوکاری بوك و زاوا، مارەیەکە هەڵدەوەشێنرایەوە. ژنهێنان لە تەمەنێکی منداڵیدا دەستی پێدەکرد.. پاش کۆتایی هاتنی داواکاری، ئاهەنگەکانی مارەبڕین دەستی پێدەکرد و ژن هێنانەکە مۆرکی یاسایی دەگرتەخۆ.

پیاو بە گەورەی خێزان دادەنرا و پێویست خێزانەکەی بژێنێ و خاوەنی دەسەڵاتی یەکەمی هەبوو لەناو خێزاندا، فرەژنی باوبوو، واتا پیاو زیاتر لە ژنێکی دەهێنا، لە یاسای حامورابی هاتووە، پیاو تەنها لە حاڵەتی نەزۆکی ژنەکەی یان نەخۆشییەکی بەردەوام بۆی هەبوو ژنی دووەم بهێنێت.

ژن بۆی هەبوو داوای جیابوونەوە (تەڵاق) لە مێردەکەی بکات ئەگەر پیاوەکە کارێکی خراپی ئەنجام بدایە بۆ ناوزڕاندنی خۆی یا ژنەکەی.

پەیکەرێك کە ژیانی کۆمەڵایەتی تێدا پۆلێن کراوە

پێنجەم: ژیانی ئابووری

أ - کشتوکاڵ و ئاودێری:

- کشتوکاڵ:

لــە دۆڵی دووڕووبــار زەوی و بەپیــت زۆربوو بەتایبەتی دەشــتە بەپیتەکانی باشــوور. گرفتی ســەرەکی کە دووچــاری هاووڵاتیــان دەبوو، کەمی ڕێــژەی بــاران بــوو، بەڕاددەیەك کە بەشــی ئاودێــری بەرووبوومــی کشــتوکاڵی نەدەکــرد. بۆیە هەڵکەندنی جۆگە و ڕاکێشــانی ئــاو لە دیجلــەو فــوڕات دەبێتە ســەرچاوەی ئاودێری.
بــاری ئاووهــەوا بــۆ چاندنــی چەندیــن جــۆری بەروبــووم و درەخــت گونجــاو بــوو، بۆیــە کشــتوکاڵ هــەر لە ســەردەمی زووە بــووە بڕبــڕی ژیانــی ئابــووری. شــوانکاری بــە کشــتوکاڵەوە بەســترابوو، دانیشــتوان (مــەڕو بــزن و ڕەشــەوڵاخ) بەخێوەکــەن. کەڵکیان لە ڕەشــەوڵاخ وەرگرت بۆ کێڵانی کێڵگەکان و ڕاکێشــتنی گالیســکەکان. گرنگتریــن بەروبوومیان (گەنم و جۆ و نیســك و گەنمەشــامی و پاقلە) بوو. هەروەها (کونجی و هەرزنیــان) چاندوە، جگە لــە (داری خۆخ و هەنــار و هەنجیرو دارخورمــا، لۆکەو رووەکی جوانکاریــان) چاندووە.

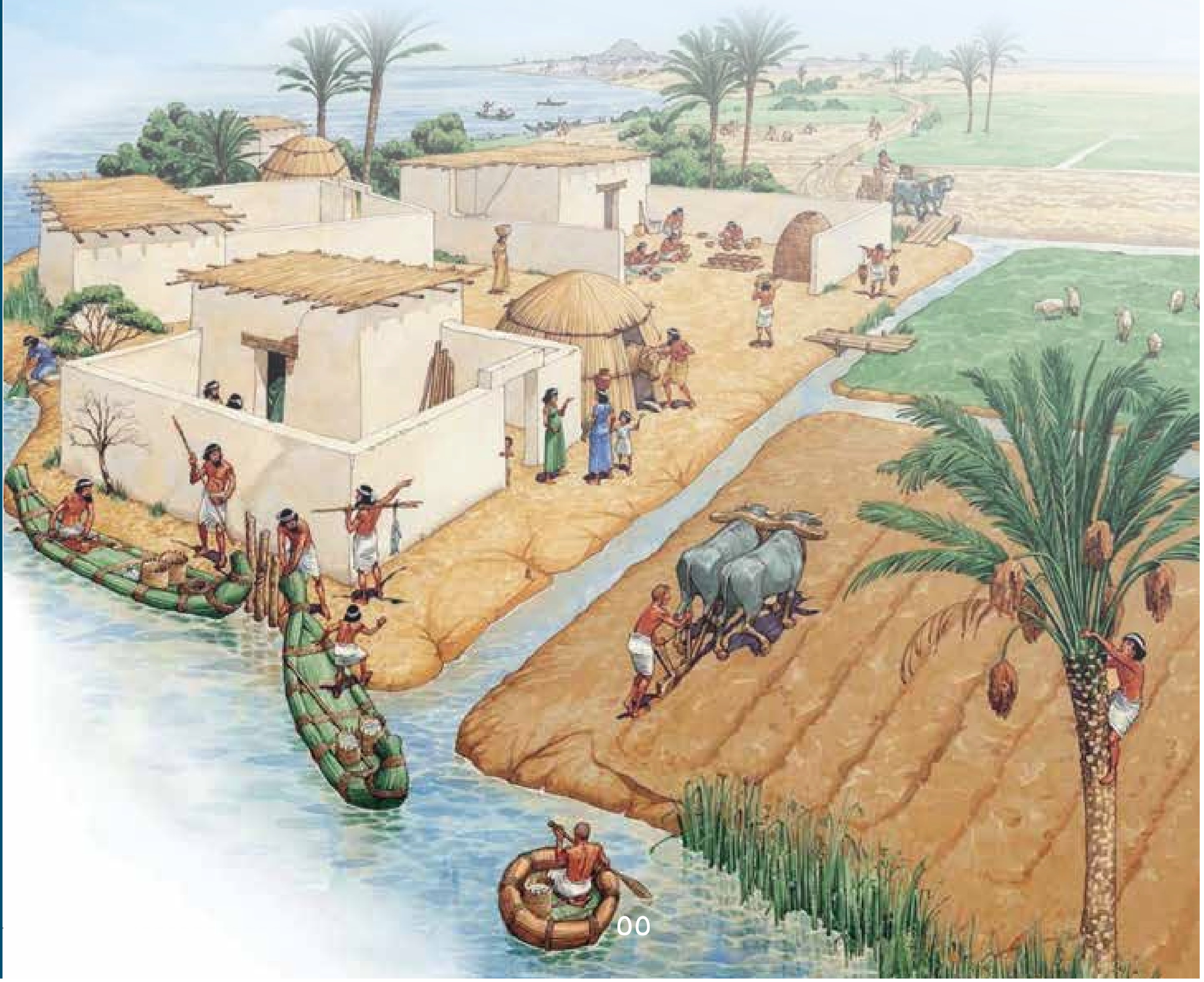

- ئاودێری:

دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبار سیستەمێکی کاریگەریان بۆ ئاودێری بنیاتنا. لە چوارچێوەی دروستکردنی تۆڕێکی ڕێکخراو لە جۆگەو بەربەست و بەنداو. بەربەستەکانیان بەهێزتر کرد بە مەبەستی کەمکردنەوەی مەترسی لافاو و گەیاندنی ئاو بۆ جۆگە سەرەکیەکانی ئاودێری (وەك پڕۆژەی بەنداوی سەنحاریب لەنزیك هەولێر و زاخۆ). بەرزبوونی ئاو لە هەندێك شوێندا دەبێتە مایەی پەیدابوونی زەوی بەراو لەو دەڤەرانە. پاشاو فەرمانڕەواکان بایەخیان بە بنیاتنانی بەربەست و بەنداو داوە، لە بەندەکانی یاسای ئەو سەرمەدا ئاماژە بەم بابەتانە دەکات، وەکو باسکردنی کێشەکانی ئاودێری و چۆنیەتی چارەسەرکردنیان.

- خاوەنداری زەوییە کشتوکاڵییەکان:

زۆربەی زەوی کشتوکاڵییەکان موڵکی پەرستگە بوون، لە سەردەمی سۆمەریەکان. پەرستگە ئەم زەویانەی داوەتە خەڵکانی تر بەرامبەر هەندێك خزمەتگوزاری کە پێشکەشی پەرستگەیان دەکرد. یان دەدرا بە جوتیارەکان بەرامبەر ڕێژەیەکی دیاریکراو لە بەرهەمەکانیان، یان راستەخۆ لەلایەن کارگێڕی پەرستگاکانەوە بەرهەم دەهێنرا.

- گرفتەکانی کشتوکاڵکردن:

کشتوکاڵ لە وڵاتی دوو ڕووبار، دووچاری هەندێك گرفت بوو، لەوانەش بەرزبوونی ڕێژەی خوێ لە زەویەکان، بەهۆی نەزانینی چۆنیەتی دەرکردنی زێدەئاوەکان و سەختی ڕێگرتن لە لافاوەکان.

هەندێك ساڵ کشتوکاڵ دووچاری کەم ئاوی دەبوو بەهۆی نزمبوونی ئاستی ئاوی ڕووبارەکان. هەندێك دەرد و نەخۆشی دەبنە مایەی کەمی بەرهەمداری، وەکو (سن و کیسەڵە) و نەخۆشی ڕووەکی، یان لە کاتی پێگەیشتنی بەروبوومدا دووچاری پەلامارو هێرشکردنەسەریان دەبوونەوە.

هەروەها ساکاری کەرەستەکانی کشتوکاڵ وەکو (داس و گاسن).. لە هۆکارەکانی گرفت دروستکردن بوون لەم بوارەدا، ئەمەش پێویستی بە هەوڵ وکاتی زیاتر هەبوو، بۆ ئەوەی جوتیار زۆربەی ڕۆژانی ساڵ پەیوەست بێ بە بەکێڵگەکەیەوە.

ب – بازرگانی:

پێشکەوتنی کشتوکاڵ هۆکارێکی سەرهەڵدانی بازرگانی بوو کاتێك زێدە بەرهەم پەیدابوو، مرۆڤ هەوڵیداوە ئەم زێدەیە بفرۆشێت یان بە بەرهەمێکیتر ئاڵوگۆڕی بکات وەك کەرەستە کشتوکاڵییەکان، ئەمەش یارمەتی ئەوەی دا کە هەندێك پسپۆڕیەتی لە پیشەسازی کەرەستە کشتوکاڵییەکان و کەلوپەلی ناوماڵ پەیدابکەن کە بووە مایەی دابەشبوونی کارو گەشەسەندنی پرۆسەی ئاڵوگۆڕی، خۆی لە خۆیدا ئەمەش سەرەتای پەیدابوونی بازرگانی بوو.بازرگانیش دوو جۆربوو:

- بازرگانی ناوخۆ:

مەبەست لەو ئاڵوگۆڕە بازرگانییە بوو کە لەنێوان دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبار ئەنجامدەدرا.

- بازرگانی دەرەکی:

مانای گواستنەوەی شمەك و کارگوزاری بۆ دەرەوەی سنووری دۆڵی ڕووبار ، وەك بۆ وڵاتی شام و ئێران و ئەنادۆڵ و (ئاسیای بچووك). بازرگانی دەرەکی کاریگەری زۆری هەبوو لەسەر زیادبوونی چالاکی ئابووری. هەروەها یارمەتی گواستنەوەی دیاردە شارستانیەکانی لە دۆڵی دوو ڕووبارەوە بۆ وڵاتانی دراوسێی داوە. دانیشتوانی (دۆڵی دووڕووبار)، پەیوەندی بازرگانیان بە سوریاو ئێران و ئاسیای بچووك و ناوچەی کەنداو هەبووە. لەو دەڤەرانەوە تەختە و کانزاو بەردی بەنرخیان هێناوە، دانەوێڵە و خوری و ئامێری کشتوکاڵیان بۆ ڕەوانە کردووە. (دراو – پارە) نەدۆزرابووەوە، بۆیە (جۆ) بۆتە هۆکاری ئاڵوگۆڕ، پاشان (زیو) بۆ ئەم مەبەستە بەکارهاتووە. بەهۆی بازرگانیەوە زاراوەی (شیقڵ) کە یەکەیەکی کێشانەی زیوو بوو وکێش و کێشانە و قەبان و تەرازوو پەیدا بوو. زاراوەی (کۆر)ی ئەکەدیان بۆ یەکەی (کێشان) بەکارهێناوە. پاشاو حاکمەکان ڕۆڵی گرنگیان لە چەسپاندنی کێش و تەرازوەکان هەبوو.

هەرچی نرخەکانە، چەسپاو نەبوون، بەڵکو بەگوێرەی بارودۆخی بازاڕ دەگۆڕا، بەپێ ی یاسای خواست و خستنەڕوو لەکاتی قەیرانە ئابووریەکان نرخەکان بەرز دەبووەوە و خواست لەسەر شمەك لەکاتەکانی شەڕو وشکەساڵی زیاد دەبوو

شەشەم: زانست و زانیاریەکان:

دانیشتوانی (دۆڵی دووڕووبار)، یەکەمین بنەماکانی زانیستیان داناوە. ململانێی مرۆڤ لەگەڵ سروشت زۆر سەخت بوو، بەڵام مرۆڤ لەم ململانێیە، بەهێز و سەرکەوتوو دەرکەوت. چەندین زانستیان دۆزیەوە و کاریان پێ کرد لەوانەش:

أ: بیرکاری:

بیرکاری بە زانیاریەکی ئەزموونی و پراکتیزەکاری دادەنرێت، (ژمێریاری و جەبر و ئەندازە)ی گرتۆتە خۆ. ئەم زانستە بەلای دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبار نەشو نمای کرد، چونکە پێویستیان پێ بوو بۆ بنیاتنانی زەقورە و بەربەست، هەوڵیان داوە (ئەندازەو جەبر) پێکەوە بەکاربێنن بۆ دامەزراندنی ئەم پرۆژانە. ژمارەیان زانیوەو لە ژمێرراو جیایان کردووە، بەم شێوەیە زانستی ژمێریاری پەیدابوو. جیاوازی لە نێوان ژمارە (یەك) و ژمارە (١٠) دە لە گەورەیی قەبارەی ژمارە (١٠) دەردەکەوێت، (سۆمەریەکان) سیستەمی سەدیان نەزانیوە.

سیستەمی ژمارەکان

ب: گەردووناسی(فەلەك):Astroromy

ئەمەش زانستی چاودێریکردنی هەسارەکانە، چۆنیەتی جوڵە و سووڕانەوەیان کە پەیوەندی پتەوی بە بیرکاریەوە هەیە.

دانیشتوانی (دۆڵی دووڕووبار) بایەخیان بە (زانستی فەلەك) داوە بۆ زانینی وەرزەکان و کات لە میانەی چاودێری جولەی هەسارە و ئەستێرەکان، چەسپاندی کاتی دەرکەوتنی و کاتی بزربوونیان. سۆمەرییەکان ناویان بۆ زۆربەی هەسارەکان داناوە، بورجەکانیان ناسیوە. لەسەردەمی کاشییەکان ئەم زانستە پەرەی سەند، بابلییەکان لەدیاردە فەلەکییەکانیان کۆڵیوەتەوە، هەموو بابەتە ژمێریارییەکانیان لەسەر بنەمای ماتماتیك داناوە. هەردوو دیاردەی (خۆرگیران و مانگ گیران) یان زانیوە، ڕۆژانی ساڵ و درێژی شەو و ڕۆژ و خشتەی فەلەکیان ڕێکخستوە. سەربانی (زەقورەیان) بۆ مەبەستی چاودێری هەسارەکان بەکارهێناوە. تۆمارە بزمارییەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە لە وەرکا و بابل و سپار و ئەربائیلۆ(هەولێر) بنکەی چاودێری هەبووە. دانیشتوانی دۆڵی دووڕووبار دەسکەوتی گەورەیان لەو بوارەدا بەدەست هێناوە. (خۆر) یان بە ناوەندی گەردوون ناسیوە، ئاسمانیان بەسەر ١٢ بورجدا دابەش کردووە، هەر بورجێکیان بۆ یەك مانگ داناوە و زۆر بەوردی جوڵەی مانگیان دیاریکردووەو (وەرگەڕانی بە هار) یان زانیوە.

ج: پزیشکی :

پیشەی پزیشکی بە کاهینەکان (زەیوانەکان) گرێدرابوو. هەندێك باوەڕیان وابووکە هۆی نەخۆشی تووڕەبوونی خواوەندە لە مرۆڤ ، بۆیە خواوەند دێو و درنج (الأرواح الشریرة) دەنێرێتە

جەستەی مرۆڤ و نەخۆشی دەکات، چونکە سەرپێچی فەرمانەکانی خواوەندیان کردووە .
هەندێ جاریش نەخۆشییان خستۆتە پاڵ (سیحری ڕەش) ەوە، بۆیە یاساکان بە توندی سزای ئەو کەسانەیان داوە کە ئەم جۆرە سیحرەیان ئەنجامداوە. هەندێك باوەڕیان وابوو کە ژینگە ڕۆڵی لە نەخۆشی بوون هەیە، (پەتا) و ئەگەری بڵاوبوونەوەی نەخۆشی لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر یان زانیوە، هەندێك جار پەنایان بۆ کاهینەکان بردووە بۆ چارەسەری نەخۆشییەکانیان . هەتا (کاهین) گیانە شەڕخوازەکان لە جەستەی مرۆڤ دەربکەن، ئەو کاهینە کە ئەو کارەی ئەنجام دەدا پێیان دەووت ئاشیپو (asipo)، بەمەبەستی ڕاونانی گیانی شەڕخوازی دێوودرنج (دوعا و(نوشتە) ی بۆ نەخۆشەکان دەنووسی ولە ملیان دەکرد و قوربانی و خەڵاتیش بۆ چاککردنی نەخۆشەکان پێشکەش کردووە. (زەیوان)ێکی(کاهین) تر هەبووە دەیزانی کەی مرۆڤ نەخۆش دەکەوێت پێیان دەوت (جادوگەر بارۆ- baru) لەسیحرەکانی ڕۆنی زەیت و ئاوو دووکەڵی بەکاردەهێنا یان بە پشکنینی (جەرگ) و چاودێری هەسارەکان چارەسەری نەخۆشی دەکرد .
دواتر (پزیشکی زانستی) بەمانای هاوچەرخ دەرکەوت ، واتا پشکنینی (نەخۆشی) و چاودێری حاڵەتەکەی بۆ زانینی نەخۆشییەکەی و دەست نیشانکردنی ئەو نەخۆشییەو دیاریکردنی دەرمان و چارەسەری گونجاو . ئەو کەسە کە بەم ئەرکە هەڵدەستا لەبە زمانی سۆمەری پێیان دەوت ئازو- A-ZU واتا (پزیشك) لە قوتابخانەی تایبەتی دەیخوێند، وەکو قوتابخانەکانی (نوفەر و ئیسن و پورسپا و وەرکا) .. و لەکاتی ئەنجامدانی کارەکانی جلوبەرگی تایبەتیان لەبەردەکرد.
یاسای (حامورابی) زیاتر لە بەندێك لە بەندەکانی ئاماژەی بە(پزیشك) کردووە . بۆ نموونە ئەگەر هاتوو نەشتەرگەریەکی سەرنەکەوتووی بەکارهێنا چۆن سزا دەدرێت . نەخۆشخانە نەبوو، بەڵام پزیشك سەری لە نەخۆشەکان دەدا لە ماڵی خۆیان لێیانی دەپرسی، دەرمانی بۆ دەست نیشان دەکرد. لە خوێ و هەندێ بەرهەمی ئاژەڵی و کانزاکان سوودیان وەرگرتووە بۆ چارەسەری نەخۆشی . هەندێك ڕێگەی کیمیایان بۆ پێکهێنانی دەرمانەکان زانیوە . وەکو گەرمکردن و دڵۆپاندن و پاڵاوتن، پزیشکەکان خۆیان دەرمانیان ئامادە دەکرد .

د-کیمیا:

دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبار (میزۆپۆتامیا) هەر لە زووەوە بەتوانا بوون لە بواری کیمیادا، پیشەسازی وگڵکاری و دروستکردنی قاپ و کاسە و ڕەنگ کردنی کردەیەکی کیمیایی بوو، هەروەها دروستکردنی کانزاکان و تێکەڵکردنی مس لەگەڵ تەنەکە بۆ دروست کردنی پارچەی (برۆنز) ، لە بواری زێڕ دروست کردن و پاککردنەوەی لەخڵتە بە کردە کیمیاییەکان دادەنرا.
دانیشتوانی ئەم ناوچەیە (دۆڵی دووڕووبار) لە زۆر بواردا داهێنەر بوون بە تایبەتی لە بواری خشڵ و ملوانکەی زێڕین، هەروەها پیشەسازی شووشەیان هەبوو، جگە لە بواری پێست و ڕەنگ کردنی جل وبەرگ و دروست کردنی سابون و ڕۆنە ڕووەکییەکان.

حەوتەم: هونەر و بیناسازی :

سەرەتای بەرهەمەکانی بواری کارە هونەری و دەستییەکان لەلای خەڵکی (دۆڵی دووڕووبار) بە پیشەسازی دەفرو گڵکارو پێویستییەکانی ناو ماڵ دەستی پێکرد، ئەمەش بە شێوازی جۆراوجۆر دروستیان دەکرد و پاشان ڕەنگیان دەکرد و دەیانڕازاندنەوە، مرۆڤ لە سەردەمی (حەلەف) دا زۆر کەل وپەلی دەفر و کاسەی گڵکاری دروست کردووە کە بە وردەکاری و بەکارهێنانی ڕەنگی جۆراوجۆر و جوانی لەخۆ گرتبوو زۆر شێوەی ڕووەك و ئاژەڵ و شێوە ئەندازەییەکان لەسەر ئەم کەل وپەلانە دەنەخشێندرا.

أ- مۆرە لوولەییەکان:

ئەم جۆرە مۆرانە لەسەردەمی شارستانییەتی (حەلەف) سەریان هەڵداو پێشکەوتنیان بە خۆوە بینی بە شێوەیەك بەکارهێنانی وەك نوسین گونجاوتربوو لەسالآنی (٣٥٠٠-٢٨٠٠ پ.ز) دوای ئەوەی شێوەی لوولەیی وەرگرت و ئەم جۆرە مۆرانە لە شوێنەواری (وەرکا) دۆزراوەتەوە.

مۆری لوولەیی لە بەردێکی لوولەیی (شێوەبازنەیی)پێکهاتووە، نیوەتیرەی لە سانتیمەترێك یان زیاتر بوو و درێژی (٢-٨سم)دەبوو، کە لە بەردی بەنرخ و کانزاو فەخفوری دروست دەکرا و لە ناوەڕستیدا کونێکی تێدایە و بە دەزوویەك لەمل دەکران، تاوەکو ون نەبێت، زۆرکەسیش مۆری تایبەت بەخۆیان هەبوو ناوی خۆیان لەسەری دا هەڵدەکەنران و بەشێوەیەکی پێچەوانە تاوەکو لەسەر پارچە قوڕینەکان بە جوانی دیار بێت، زۆرجار لەسەر ئەم مۆرانە نەخش و نیگار و شێوەی دیمەنە سروشتییەکان و وێنەی ئاژەڵی ئەفسانەیی و وێنەی جوان و ململانێی پاڵەوانان لەسەر ئەم جۆرانە دەنەخشێنرا، بووە بوارێکی چڕ و پڕی نەخشکردن لە سەریدا، بۆیە دەکرێ پشت بەم مۆرانە ببەسترێ بۆ توێژینەوە لە جیاوازییەکانی و خاسیەتەکانی هونەر لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی دیکە، هەندێك لەو مۆرانە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی نیمچە دەوڵەتە سۆمەرییەکانی شار. هەروەها سەردەمی ئەکەدی مۆری خۆی هەیە، هەروەها مۆری سەردەمی ئاشورییەکان، مۆری لوولەییەکان بە ڕواڵەتێکی گرنگ و هەرە دیاری شارستانی (دۆڵی دووڕووبار) دادەنرێت، بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ بەکاردەهات هەرچەندە لەگەڵ گۆڕانکاری پێشکەوتنە شارستانییەکان مۆری لوولەییەکان گۆڕانیان بەسەردا هات

لەڕووی قەبارەی مۆرەکە و نەخش و بابەتە هونەریەکانی سەری، لەڕووی شارستانیەوە کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی کۆن ئەم جۆرە مۆرانەیان لە دانیشتوانی کۆنی دووڕووبار وەرگرتوە .

ب- پەیکەرتاشی:

دانیشتوانی کۆنی (میزۆپۆتامیا) لە بواری پەیکەرتاشی بەهرەدار و باڵادەست بوون، زۆر نموونە و ئاسەواری ئەم شارستانییەتە جێماوە، ئەو پەیکەرانەی لەسەر بەرد و تاتە بەردو کێڵ (میل) هەڵکۆڵدراون ژمارەیان لە پەیکەرە تاشراوەکان کە بۆ کەسایەتی و خواوەندەکان دروستکراون زیاترە. لەوانە سەری کچێکی سۆمەری شوێنەواری لە دێرینی (وەرکا) دۆزراوەتەوە لە (مەڕمەڕ) دروست کراوە، هەروەها چەندین پەیکەری کەسایەتی دیکە کە لە گڵکار (فەخفوری) دروست کراوە لەناوچەی (دیالە) دۆزراوەتەوە، لەشاری (نەینەوا) پەیکەرێك دۆزراوەتەوە کە لە (برۆنز) دروست کراوە وێنەی (پاشا سەرجۆنی ئەکەدییە).

پاشای سۆمەرییەکان (کۆدیا) چەندین پەیکەری جێهێشتووەکە لە بەردی (دیواریت) ی ڕەش دروست کراوە و زۆر نووسراوی لەسەر ڕوویدا هەیە، کە پاشای سۆمەری وا دەردەکەوێت بە شێوەیەکی بچووك و سەرو ڕیشی تراشاوە، ئەمەش وەکو ڕێزێك بۆ پەیکەری خواوەند کە هەردەم پەیکەری شێوە گەورە بوون، لەگەڵ گەورەکردنەوەی هەردوو چاو و هەردوو گوێ. پاشای ئەکەدی (نەرام سین) چەندین پەیکەری جێ هێشتووە یەکێ

لەوانە پەیکەری ناوچەی (دەربەندی گاور) کە نزیك (قەرەداغ) لە باشووری کوردستان دا، کە تیایدا پاشای ئەکەدی وا دەردەکەوێت کە بەسەر شاخ دا هەڵدەگەڕێت و تاجی قۆچداری لەسەرە، ئەمەش هاوشێوەی میلی سەرکەوتنە کە شا (نەرام سین) دەردەخات کە سەرکەوتبوو بەسەر (لۆلۆییەکان). لەساڵی (١٩٧٥ز) دا پەیکەرێکی برۆنزی دۆزرایەوە لە گوندی (باستکێ)کە لە نێوان شاری(سێمێل و

زاخۆ) کە پەیکـــەری (نەرام ســـین)ی ئەکەدی بوو.هونەری پەیکەر تاشـــی لە لای ئاشوورییەکان زۆر گەشـــەی ســـەندبوو، ئەمەش بـــەزۆری لە پەیکـــەری خواوەنـــدەکان و پاشـــاکانیان خۆی دەنواند، هەروەها پاشا ئاشـــوورییەکان تابلۆی دیواربەندیان لە کۆشـــکەکانیان هەڵدەواســـی، لەســـەری دا وێنەی جەنگ و جەژن و شـــێریان نەخشـــاند بـــوو، هەروەهـــا (میلـــی ڕەش)ی پاشا(شـــەلمەنەسری ســـێیەم) وێنەیەکـــی ئەم جـــۆرە پەیکـــەرە دیارانەیە کـــە تیایدا پاشـــا دەرکەوتووە و وەســـتاوە و پێشـــوازی لە هاتنی میللەتە ژێردەســـتەکان دەکات، پاشای ئاشووری (ســـەنحاریب) زۆر هەلکەندراوی دیاری لەسەر بەردەکانـــی زێی(کۆمل) لە نزیـــك دەربەندی (باڤیـــان) لـــە نزیـــك گونـــدی (خەنـــەس) داتاشـــیوە کەتیایدا پاشا وەســـتاوە لە بەرامبەر خواوەنـــدی ئاشـــوورییەکان دا، ئـــەم دیمەنە لە چـــوار (کـــەژاوەی نەخشـــێنراو) دەردەکەوێت لەســـەر بەردی (ئەشـــکەوتی هەلامەتا) لەسەر چیایـــەك لە باشـــووری شـــاری دهـــۆك. ئەو کاتە هونەری پەیکەرتاشـــی ئاشـــووری گەیشتە لوتکـــە، کاتێـــك کـــە پەیکـــەری زۆر گەورەیان دروســـت کرد و تیایدا (فریشـــتەی پاســـەوان- الملاك الحـــارس) وەك (گا) دەردەکەوێت و باڵی هەیـــە، پەیکەرەکە لـــە قەبارەی گایـــەو بەڵام ســـەری مرۆڤی پێوەیە و دوو باڵی هەیە و پێنچ قاچیشـــی هەیە،پەیکەری گای باڵدار لەســـەر دەروازەی کۆشکی پاشـــاکان دانرابوون، تاوەکو گەورەیی و شـــان و شـــکۆ بدات بەو کۆشـــکانە و هێمای بەهێـــزی دەوڵەتیش نیشـــان دەدات.

ج- بیناسازی:

وەکـــو لـــەوە پێشـــتر باســـمان کـــرد کـــە دانیشـــتوانی (دۆڵـــی دووڕووبـــار) لـــە بیناتنانـــی (پەرســـتگا و زەقـــورە) بەناوبانـــگ بـــوون، و بۆبیناکردنـــی (قـــوڕ و بـــەرد و خشـــتی ســـوورکراوەیان) بەکارهێنـــاوە و بـــە نەخـــش و نیگاری سـەر دیـوار و کەمـەرە و وێنەکێشـانی ڕەنـــگا و ڕەنـــگ دەیانڕازانـــدەوە، پاشـــماوەی پەرســـتگا و کۆشـــکەکان لـــە لای دانیشـــتوانی دۆڵـــی دووڕووبـــار بەڵگـــەی گەشەســـەندنی هونـەری (بیناسـازییە) لـەو سـەردەمە. خەڵکـی ســـادە و ئاســـایی خانووەکانیـــان لـــە قـــوڕ دروســـت دەکـــرد زیاتـــر لـــە ژووری بچـــووك پێکدەهـــات، هەروەهـــا (کا و دار و قوڕ)بـــەکار دەهـــات بـــۆ ئـــەوەی ســـەرەکەی پـــێ بگـــرن، خانووەکـــە ســـەرەتا وەك شـــێوەی (کەپـــری لاکێشـــەیی) بـــوو، پاشـــان شـــێوازی بانـــی ڕاســـت بەکارهـــات و چەنـد پایەیـەك دادەنـران بـــۆ وەشـــانی دیـــوارەکان، دەرگای خانـــووەکان لـــە دار دروســـت دەکـــران و پەنجـــەرەی بچووکـــی هەبـــوو بـــۆ هاتنـــە ژوورەوەی ڕووناکـــی، بیناســـازییەکان ڕۆژهەلاتـــی بـــوون بـــە شـــێوەیەك ژوورەکان و کـــۆگاکان لەتـــەك یـــەك بـــوون لەناوەندیشـــیاندا گۆڕەپانێـــك هەبـــوو، هەروەهـــا خەڵکـــی ئـــەوکات ڕەچـــاوی ئـــاوو هەوایـــان کـــردووە لـــە دروســـتکردنی ئـــەم خانوانـــەدا، تاوەکـــو لـــە ســـەرمای زســـتان و گەرمـــای هاویـــن بیانپارێزێـــت.

بنیاتنانی کۆشکەکان:

میرو پاشاکان کۆشکەکانیان دروست بۆ ئەوەی ببێتە نێوەندی ڕامیاری و کارگێڕی، بۆیە قەبارەی ئەو کۆشکانە زۆر گەورە بوون و چەندین ژووری زۆری هەبوو کەبە گۆڕەپان دەور درابوون. چەندین کۆشك و تەلاری پاشا و میرەکان دۆزراوەتەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سۆمەرییەکان لەوانە لە شوێنەوارەکانی (ئەریدۆ)و(کیش) و(ماری).

وەك کۆشکی (نەرام سین) لە تل براك لەسەر ڕووباری (خابوور)لە سوریا کە کۆشکی پاشایەتی بوو ئاماژە بەمەودای فراوانی دەسەڵاتی ئەکەدی و باڵادەستی بەسەر ناوچەی (ڕۆژهەڵاتی نزیك)دەکرد. کۆشکەکەی لەوێ دا دروست کرد بۆ کۆکردنەوەی باج، هەروەها(ئەکەدییەکان) لەشاری (ئاشوور)کۆشکێکی دیکەیان بنیات نا.

لەشاری (ئور) کۆشکێکی پاشایەتی دۆزرایەوە کە پاشا (ئورنەمۆ) بونیادی نابوو.درێژی(هۆڵی پاشایەتی) ئەم کۆشکە نزیکەی (٤X٢٤ م) دەبوو، هەروەها هۆڵی پاشا (زمری لم) لە شاری (ماری) نموونەی ئەو کۆشك و تەلارە گەورە و فراوانانەیە. لێکۆڵەوەران ژمارەی ژوورەکانی ئەم کۆشکەیان بە (٣٠٠) ژوور مەزندە کردووە، هەروەها هۆڵی پاشایەتی چەندین ژووری دیکەی لێ پێك دەهات و ژوورێکی تایبەتی تیایە بۆ وانە وتنەوە، هەوەها بەشێك لە کۆشکەکە چەندین(کۆگاو ژێر زەمینی) تێدایە. کۆشکەکە لەسەر ڕووبەرێکی فراوان دروست کراوە و شورایەکی گەورە دەوری داوە و تەنها دەرگایەکی هەیە.

پەیکەرتاش و هونەرمەندان زۆر بەهرەو توانای خۆیان خستبووە گەڕ کە چەندان نەخش و نیگار و ڕازاندنەوە و شێوە و ئامرازی هونەری جۆراو جۆری تێدابوو. بنیاتنان و دروستکردنی کۆشك و تەلار لای ئاشوورییەکان پێشکەوتنی گەورەی

بەخۆیەوە بینی و بەردیان لە بنیاتنانی ئەم کۆشکانە بەکار هێنا. لە شاری (ئاشوور) کۆشکێکی پاشایەتی دۆزرایەوە کە دەگەڕێتەوە بۆ پاشا(ئەدەد نەراری یەکەم) و، کە لە دوو بەش پێکهاتبوو یەکێکیان شوێنی حەوانەوەی بنەماڵەی فەرمانڕەوا بوو، ئەوی دیکەیان بەشی بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت بوو، هەروەها کۆشکی پاشا (ئاشوور ناسر بالی دووەم) کە لە شاری (نەمرود)دروست کراوە نموونەیەکی دیکەی کۆشکی پاشایەتییە، کە بیناسازان و شارەزا و بەهرەداران لە بواری بیناسازی لە ناوچەی دەریاچەی (وان) هێنرابوون. هەروەها چەندین کۆشکی دیکەی پاشایەتی بنیات نراوە لەوانە کۆشکی پاشا (سەرجۆنی دووەم) لە(دورشروکین)و ئەو کۆشکانەی هەریەك لە (سەنحاریب)و (ئەسەرحەدون) و(ئاشوور بانیبال) لە شاری (نەینەوا). ئەو کارە بیناسازیانەی پاشای بابلی (نەبوخز نەسەر) پێ ی هەڵساوە ئاماژەن بۆ پلەی پێشکەوتن و گەشەسەندنی هونەری بیناسازی لای دانیشتوانی (دۆڵی دوو ڕووبار) ئەو شوێنەوارەی لە شاری بابلی کۆن لە پاشماوەی کۆشك و پەرستگا دەسکەوتی ئەم پاشایەیە کە(باخچە هەڵواسراوەکان) ی دروست کردووە، دروستکردن و بنیاتنانی (دیوارو شوراو قەڵاو دەرگاکان و قەڵغانەکانی بەرگری و جەنگ) نموونەیەکی دیکەی ئەندازەو هونەری بیناسازی بوو لە (دۆڵی دوو ڕووبار).

پرسیارەکان

پ١/ چۆن سیستەمی حوکمڕانی لە باشووری میزۆپۆتامیا دروست بوو؟

پ٢/ هۆیەکانی سەرهەڵدانی سیستەمی (ڕژێمی (پاشای جێگیر) چی بوو؟

پ٣/ قۆناغەکانی گەشەسەندنی نووسینی بزماری ڕوون بکەوە.

پ٤/ بەراورد بکە لە نێوان یاسا سۆمەرییەکان و یاسا سامییەکان .

پ٥/ پەیوەندی لە نێوان ئایین و سروشت و جەژنەکان چی بوو.

پ٦/ ڕاپۆرتێك لەسەر شاری بابل بنووسە.

بەشی سێیەم
شارستانییەتی دۆڵی نیل

شارستانیەت لە دۆڵی نیل (میسری کۆن) دەگەڕێتەوە بۆ نزیکەی (هەزارەی پێنجەمی پێش زایین) کە مرۆڤ کشتوکاڵی کردووە لە کەنارەکانی ڕووباری نیل ، بەڵام گەشەسەندن و بوژانەوەی شارستانییەتی میسری کۆن گەیشتە لوتکەی پێشکەوتن لە سەردەمی (فیرعەونەکان) لە نزیکەی (٣١٥٠ پێش زایین) بە تایبەتی لە بواری (هونەری بیناسازی) کە تائێستاش پاشماوە و شوێنەوارەکان ماون.

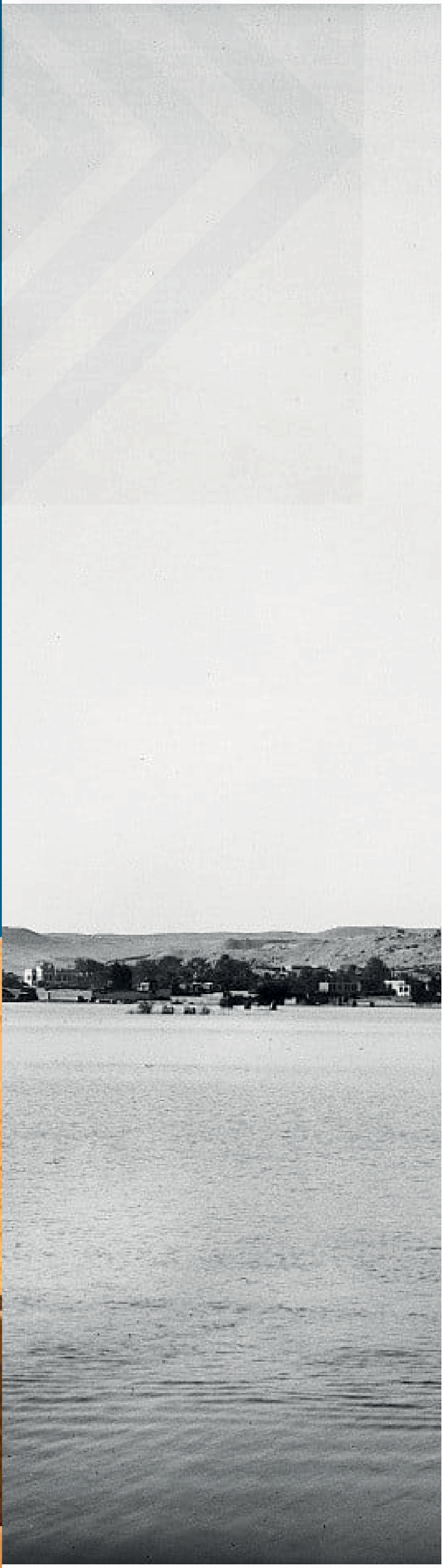

شارستانییەتی دۆڵی نیل

بارودۆخی ژینگە لەبار بوو بۆ نیشتەجێبوونی مرۆڤ لە دۆڵی نیل و بونیادنانی شارستانیەك کە پشتی بە کشتوکاڵ بەستووە، ئەمەش بەهۆی بەپیتی خاکی دۆڵ و زۆری ئاوی ڕووباری نیلەوە، شارستانییەتی میسری کۆن لە کەشێکی ئارام دامەزراوە، چونکە میسر بە بیابان و دەریا دەور دراوە و دوور بووە لە دەست بەسەراگرتنی داگیرکەران، هەروەها ڕوودانی لافاوی ڕووباری نیل بەشێوەیەکی ڕێك و پێك و زانینی کاتی ڕوودانی لەلایەن خەڵکەوە وای کردووە دڵنیایی زیاتری یان پێ ببەخشێ، جگە لەوەی ژینگەی سروشتی میسر دوور بووە لە کارەساتی چاوەڕوان نەکراو بۆیەش دانیشتوان بە هێمنی و بڕوابەخۆبوونەوە کاریان کردووە، بە پێچەوانەی دانیشتوانی دۆڵی ڕافیدەین(دۆڵی دووڕووبار) کە لە ژینگەیەکی سروشتی و کۆمەڵایەتی ناجێگیر ژیاون پڕبووە لە کارەساتی چاوەڕوان نەکراو، ئەمانەش هەموو وایانکردووە میسرییە کۆنەکان باوەڕیان بەخودا و پاشاکانیان بەهێزبووبێت، ئەم بڕوابوونە ڕەنگدانەوەی هەبووە لەسەر گرنگیدان بە ژیانی پاش مردن و دروستکردنی گۆڕ، هەربۆیە شارستانێتی کۆنی میسر بە شارستانییەتی مردووان ناوبراوە، بەڵام دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبار(میزۆپۆتامیا) باوەڕیان بە خواوەندو پاشاکانیان لاواز بووە، چونکە نەیانتوانیوە خەڵکی لە کارەساتەکانی سروشتی یاخود داگیرکردن بپارێزن، بۆیە بایەخیان بە ژیانی دوای مردن کزبووە و گرنگیان بە ژیانی دونیا داوە، بەهۆی لێکچوونی زۆربەی دیاردە

شارستانییەکانی (دۆڵی دوو ڕووبار و دۆڵی نیل)، بۆیە باس لەو دیاردانە دەکەین کە میسرییەکان تێدا بە ناوبانگن لەگەڵ بەراورد کردنێك لە نێوان هەردوو شارستانێتیەکە.

یەکەم: سیستەمی حوکمرانی :

میسر بۆماوەیەکی دوورو درێژ دابەشکرابوو بەسەر چەند ولایەتێك یاخود (دەوڵەتی شار) کە بووە هۆی دابەشکردنی دانیشتوانی (صعید) و (دانیشتوانی دەلتا)، لە سەرەتای هەزارەی سێیەمی پ.ز (مینا پاشا) توانی میسر یەکبخات، ئەو کەسانەی کە لە پاشا نزیك بوون بانگەشەی ئەوەیان دەکرد ((یەکگرتنی میسر کارێکە لە توانای مرۆڤ بەدەرە، ئەوەی بەم کارە هەڵبستێ ئەوە خواوەندە)) بیرۆکەی بەخواوەند بوونی پاشا بانگەشەی بۆکرا و لەنێوان خەڵکیدا بڵاوبۆوە، ئەم بیروڕایە بۆ ئەو پاشایانەی کە دوای مینا پاشاش حوکمیان کرد مایەوە و پارێزگاریان لێکرد، وای لێهات پاشای میسر لە تێڕوانینی ڕەسمی خوا بێت، جێبەجێ کردنی فرمانی و وتەکانی بەیاسا دادەنرا و پێویستی بە دەرکردنی یاسا نەدەکرد، بۆیە یاسای نووسراو لە میسر سەری هەڵنەداو پاشا بەگوێرەی نەریتی باو حوکمی دەگێڕاو دەسەڵاتی ئایینی و دونیایی بەدەست پاشاوە بوو، نیشانەکان وا پیشان دەدەن کە پاشاکانی میسر بەتایبەت دوای مردنیان پەرستراون، بەهۆی گرنگی پلەو پایەی پاشا گۆڕی مەزنیان بۆ ناشتنی هەڵکەندەوە دواتر پەرەی پێدراوە و بۆتە هەرەمەکان(الاهرام)، ئەوانەی کە یارمەتی دەری پاشا بوونە لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا ژمارەیەك میرو فەرمانبەرو نووسەری پایەتەخت بوون هەڵساون بە بەڕێوەبردنی ناوچەکانیان لە پایەتەخت و بایەخیان داوە بە کۆکردنەوەی باج و ناردنی بۆ پایەتەخت.

خەڵکی نەوێراوە سەیری پاشا بکا، هەروەها بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ گفتوگۆیان لەگەڵدا نەکردووە، بەهۆی بەپیرۆز سەیرکردنیان و پێیان گووتوە ((ڕێزدارمان و سەروەرمان و خاوەن شکۆ)) و لەسەردەمی پاشانشینی هاوچەرخدا نازناوی فیرعەون سەریهەڵدا کە مانای (ماڵی گەورە) یاخود(کۆشکی گەورە) ئەو نازناوە بە پاشای میسر گوتراوە و پێی ناسراوە.
نابێ دژ بە پاشا بوەستن یاخود شۆڕشی لەسەر بکەن ، چونکە بە بۆچوونی فەرمی (ڕەسمی) پاشا لەهەڵە بەدەرە، چونکە خواوەندە، سەرەڕای ئەوەی کە فیرعەون خواوەندە و دەسەڵاتی بێ سنوور بووە، کەچی ئاگاداری هەڵسوکەوتەکانی بووە و هەوڵی داوە دادپەروەری جێبەجێ بکات خراپەی بۆ خەڵك نەبێ یاخود ئازاریان نەدات، دەبوایە بەشێوەیەکی جوان و بە ئەدەبەوە هەڵسوکەوت بکات هەروەك خواوەند، لەسەرەڕۆیی مرۆڤ بەدوور بێت، ئەم جۆرە سیستەمە وایکردووە سەربەستی سنورداربێت و ڕەفتارو مامەڵەی لەگەڵ خەڵکیدا باش بێت.

مینا پاشا

دووەم: بیروباوەڕە ئاینییەکان:

میسرییەکان ئەو هێزانەیان پەرستووە کەوا کاریگەری هەبووە لەسەر ژیانیان ، (خۆر) گرنگییەکی مەزنی هەبووە، چونکە کاریگەرییەکەی لەسەر چالاکی میسرییەکان و کرداری گەشەکردن و چاندن هەبووە، وای لێهاتووە خۆرهەڵاتن یاخود ئاوابوونی دیاردەیەك بێت ببێتە پێویستییەکی مرۆڤی میسری زیاتر لە هەر مرۆڤێکی دیکە، ئەویش بەهۆی بێگەردی ئاسمانەکەی لە زۆربەی ڕۆژانی ساڵدا.

لە دەڵتا خواوەندی خۆر بە خواوەندی (ڕەع) ناوبراوە لە (تیبە) بەخواوەندی (ئامون)ناسراوە.

فیرعەونی میسر (ئەخناتون) بیرۆکەی یەکتاپەرستی (التوحید) هێناگۆڕێ بۆ ئەوەی خەڵك یەك خودا بپەرستن کە پێی دەگوترا (ئاتون)واتە (جەستەی ڕۆژ)وادیارە بیرۆکەی یەکتاپەرستی لە میتانییەکان وەرگرتووە لەژێر کاریگەری خێزانەکەی تیدو خیبا (نفرتیتی).

میسرییەکان ڕووباری نیلیان بەپیرۆز داناوە و بەخوایان داناوە و هۆی ڕێك و پێکی ڕووباری (نیل) یان بەستۆتەوە بە ئەفسانەی خواوەند (ئۆزیرس) و هاوسەرەکەی (ئیزیس)، ئەویش کاتێك خواوەند (سث) هەڵدەستێ بە کوشتنی (ئۆزیرس) ی برای، (ئیزیس) ی هاوسەریشی بۆی گریاوە و فرمێسکەکانی کەوتۆتە ناو ڕووبار و بۆتە هۆی لافاو، پاشان خواوەند (حۆرس) کوڕی (ئۆزیرس) هەڵساوە بە کوشتنی (سث) ی مامی هەر بۆیە (ئیزیس) ی دایکی (حۆرس) وازی لە گریان هێناوە و

پەیکەری
خواوەندی ڕەع

خواوەند ئیزیس شیر بە خواوەند حۆرسی کوڕی دەدات

ئەمەیان بەستۆتەوە بە کۆتایی هاتنی وەرزی لافاو.

میسرییەکان (زەوی) یان پەرستووە لە شێوەی خواوەند (گب) بەرجەستەیان کردوە، هەروەها ژمارەیەکی زۆر لە ئاژەڵیان لە شێوەی خواوەند بەرجەستە کردووە، بۆ نموونە (مانگا و تیمساح و شێر و چەقەڵ و ئەسپی دەریا).

میسرییە کۆنەکان ژمارەیەکی زۆریان پەرستگا بونیادناوە و پەیکەری خواوەندەکانیان تێدا داناوە.

ئەهرامەکان و ئەو پەرستگایە تابوتانەی کە پەیوەست بوون پێیەوە بوون بەشوێنی پەرستنی پاشا مردووەکان و درود لێدان لەسەر گیانیان.

(ئوزیریس) خوای مردن بوو و پاش مردنی مرۆڤ، ئوزیریس دەبێتە پاشای مردوو و فەرمان دەدات بە لێپێچینەوە و تەرازوێك دادەنرێ بۆ پێوانەکردنی کردارەکانی مردووەکە و ئەو کەسانەی چاکن ئەوە گیانیان دەچێتە جیهانی نەمری.

بەڵام گوناهباران گیانیان لەناو دەچێت و نامێنێ. خوای ئەنوبیس (چەقەڵ) لێپرسراوی ڕۆژی حسابکردن و ڕاگرتنی تەرازووی مردووەکانە.

سێیەم: نووسین

میسرییەکان لە سەرەتاکانی هەزارەی سێیەمی پ.ز ڕوویان کردۆتە نووسین وهێمای نووسینیان بەکارهێناوە کە بریتی بووە لە وێنەی بچووکراوەی ڕووەکەکان و باڵندە ناسراوەکان لەگەڵ هێمای دیکە، بۆیە عەرەبەکان ناویان لێناوە زمانی چۆلەکە و نەیانتوانیوە بیخوێننەوە، توێژەروان نووسینی میسرییەکانیان ناوناوە نووسینی (هیرۆغلیفی) یان (خەتی پیرۆز)، میسرییەکان لەسەر گەڵای ڕووەکی (زەل، یاخود بەردیە بابەتەکانیان نووسیوە، ئەویش دوای ئامادەکردنی کە دەتوانری لوول بدرێ و لەنێو دەفر و دیوار هەڵبگیرێ، بێگومان ئەو نووسینە بە شێوەیەکی ستوونی دەنووسران، بەجۆرێك ڕێنوسەکانی لەیەك ئاستدا بوون و لەڕاستەوە بۆ چەپ دەخوێنرانەوە، لەکاتێکدا نووسینی بزماری بەشێوەیەکی ئاسۆیی دەنووسرا و لە چەپەوە بۆ ڕاست.

زەیوانەکان (کاهینەکان) خەتی (هیرۆگلێفی) یان پەرەپێداو ناویاننا خەتی (هیراتیقی) کەچی میللەت بەگشتی خەتێکی سادە و ساکاری بەکاردەهێنا پێی دەگوترا خەتی (دیموتیقی)، هەندێك لەو بەردیانەی کە بە خەتی هیرۆگلیفی لەسەری نووسراوە وەکو خۆی ماوەتەوە لەوانەش (بەردیەی تۆرین) کە ناوی ژمارەیەکی زۆر لە پاشاکانی میسری لەسەر تۆمارکراوە، زانای فەرەنسی (فرانسوا شامبلیون) توانی ساڵی ١٨٣٢ ز هێمانی خەتی (هیرۆگلیفی) لێك بداتەوە و بیان خوێنێتەوە. جێگەی ئاماژە پێدانە کەدانیشتوانی وڵاتی شام سوودیان لە نووسینی هیرۆگلیفی وەرگرتووە و پیتی هیجائیان لێ پێکهێناوە و فینیقییەکان لە ڕێگەی بازرگانییەوە بۆ وڵاتی ئەغریق (یۆنانیکۆن) گواستەوە و لە ڕێگەی ئەوانیشەوە لە ئەوروپا بڵاوبۆوە و ئارامییەکان بۆ ڕۆژهەڵاتیان گواستۆتەوە.

چوارەم: پزیشکی:

میسرییەکان لەبواری پزیشکی دا لە پێشەوەی دانیشتوانی دۆڵی دووڕووبار بوون، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەوان هەڵساون بە توێکاری (تشریح) تەرمی مردوو و دەرهێنانی (ڕیخۆڵەکانی هەناو) و پاراستنی لاشەکە، ئەمەش یارمەتی ئەوەی داون کە شارەزایی ئەندامەکانی لەشی مرۆڤ و فەرمانەکانیان ببن و ئەو نەخۆشیانەشی کە تووشیان دەبێت، نەخۆشییەکانی گەدە و فەرمانی دڵ و دەمارەکانیان زانیوە و بۆیان دەرکەوتووە کە دڵ هێزی بزوێنەرە لە لەشدا، هەروەها فەرمانی مێشك (مخ) و کاریگەری مێشك لەسەر دەمارەکانی لەش و پەیوەندی مێشك پێیەوە و کاریگەری بەسەر فەرمانی ئەندامانی دیکەی لەشەوە زانیوە.

بەردیەی ئەیبرس دۆزرایەوە و ئێستا لە (زانکۆی لایبزك) پارێزراوە و لە کۆمەڵی ڕێنمایی پزیشکی پێك هاتووە، کە تێیدا باس لە (حەب) و بڕەکەی و چۆنیەتی بەکارهێنانی کراوە، هەروەها (کۆمەڵەی مێژوویی نیۆیۆرك) بەردیەکی میسری پاراستووە کە باس لە بابەتی نەشتەرگەریی دەکات لەوانەش بابەتی لە گەچگرتنی شکان دەکات.

دەستنووسێکی کۆن تایبت بە بواری پزیشکی (ئەیبرس)

پێنجەم: مۆمیاکردن:

میسرییەکان مۆمیاکردنیان داهێناوە، مۆمیاکردن بریتییە لە مۆمیاکردنی ئەو بەشەی کە لە جەستەی مردوو ماوەتەوە، گەر کەسی مردوو دەوڵەمەند بووبێ ئەوا پیاوانی ئایینی لە زەیوانەکان(کاهینەکان) لەگەڵ پزیشکەکان هەڵساون مۆمیاکردنی جەستەکەی و شێوازی سەرکەووتویان لەم کارەدا بەکارهێناوە.

مۆمیاکردن بۆ ماوەیەکی درێژخایەن دەمایەوە کە هەزاران ساڵی دەخایەند، ساڵی١٩٢٢ گۆڕی فیرعەونی میسر(توت عنخ ئامون) دۆزرایەوە کە تابوتەکەی لە زێڕ دروستکرابوو، لە ناوەوەی لاشەی مۆمیاکراوی تێدا بوو، لەم کاتەدا ئەم دۆزینەوەیە دەنگۆیەکی شوێنەواری سەرنجڕاکێشەری لێ کەوتەوە.

لەوانەیە قوتابی بپرسێ مۆمیاکردن چییە؟ چۆن میسرییەکان فێری مۆمیاکردنی تەرمی مردوو بوون؟ مەبەست لە مۆمیاکردن چییە؟ مۆمیاکردن مانای پارێزگاریکردنی لەشی مردووە لە لەناوچوون، بە لەشی مۆمیاکراو دەگوترێ (مۆمیا) لە زمانی کوردی مانای (مۆم) دەگەیەنێت، چونکە مۆمیان بەکارهێنا بۆ پڕکردنەوەی کونەکانی لەش پاش دەرهێنانی هەناوی.

مۆمیاکردنی لاشەی پاشا یاخود شاژن بەگوێرەی ئەو هەنگاوانەی خوارەوە دەکرا:-

١-تەرمەکە بە کەشتی دەگوازرایەوە بۆ پەرستگای دۆڵی نزیك لەو هەرەمەی کە ئامادە کرابوو بۆ ناشتنی.

ب-شووشتنی تەرمەکە و پاککردنەوەی ماوەیەکی کەمی دەخایاند.

ج-مۆمیاکردنی تەرمەکە کە پێویستی بە ماوەیەکی درێژ هەبوو کە دەگەیشتە (٧٢) ڕۆژ دەست دەکرا بە توێکاری تەرمەکە و دەرهێنانی (ڕیخۆڵەکان) و لەڕێگەی بۆڕی تایبەتەوە (مێشك)یان دەردەهێنا و ئینجا تەرمەکە بەماددەی سۆدا(الصودا) مامەڵەی لەگەڵدا دەکراو دەخرایە نێو خوێی نیترۆن.

د-لاشەکە لە ئاوێتەی خوێیەکە دەردەهێنرا و کونەکان بە بەکارهێنانی قیرِ یاخود مۆم دەگیران.

هـ-دەمی دەکرایەوە، ئەمەش بۆنەیەکی ئایینی بوو مەبەستی ئەوەبوو کە مردوو بتوانێ جارێکی دیکە قسە بکا و چێژ لەو قوربانیانە وەربگرێ کە بۆی دەکرێ.

شەشەم: خانووبەرە:

میسر بە دەوڵەمەندترین وڵات دادەنرێت لە جیهان بەهۆی شوێنەواریەکانیەوە، ژینگە وشکەکەی و بەکارهێنانی بەرد یارمەتیدەر بوون لەسەر مانەوەی ئەو شوێنەوارانە، بیناسازی میسری بەچاکی لە بونیادی (پەرستگە و ئەهرامەکان) دەردەکەون، ئەو کەسەی سەردانی ناوچەی (الدیر البحری و ئەقصر) دەکات لە (صعید)ی میسری ئەو شوێنەوارە بەرزانە دەبینێ، (الدیر البحری) لەنزیك ئەو پەرستگایە بونیادنراوە کە شاژنی میسری (حتشبسوت) بنیاتی ناوە، گەشتیار دەتوانێ پاشماوەی ستوون (پایە)و هەیوان و هۆڵەکانی ئەم پەرستگایە ببینێ و لە نزیك ئەویشەوە پەیکەری خواوەندە مەزنەکان هەیە و لەوانە پەیکەری (رەمسیسی دووەم)کە بەشداری کردووە لە دووبارە بنیات نانەوەی (الدیر البحری).

پەرستگەی کەرنەك لە تیبە(طیبة) بە گەورەترین پەرستگە دادەنرێ کە دروستکراوە و ژمارەیەك لە پاشاکانی میسر بەشداریان لە دروستکردن و فراوانکردنی کردوە، کۆڵەگە(ستوونە) مەزنەکەی پەرستگەکە کە تا ئێستاش ماوەتەوە هێمای مەزنی

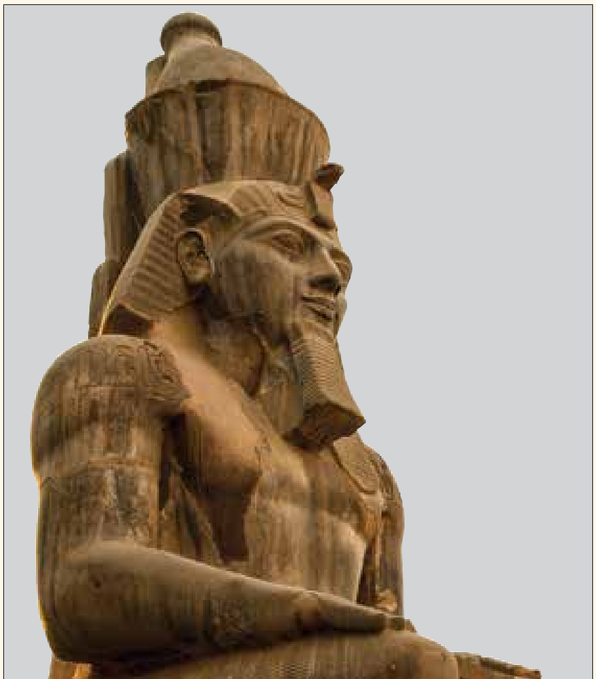

رەمسیسی دووەم

شارستانییەتی میسر دەردەخات، لەسەر دیوارەکانی پەرستگای (کەرنەك) ئەو کارانەی کە فیرعەونەکانی میسر کردوویانە و ئەو پەیوەندییە سیاسیانەی کە لەگەڵ وڵاتانی دیکە بەستوویانە تێیدا تۆمارکراون، هەروەها پەیماننامەی میسر لەگەڵ حیسییەکان لەسەر دیوارەکە نووسراوەتەوە، پەرستگەکە خۆی لە خۆیدا مۆزەخانەیەکی سروشتییە.

پەرستگەی کەرنەك

هەڕەمەکان:

مێژوونووسان ماوەی نێوان (٢٧٨٠-٢٢٧٠) پ.ز لە میسر بە چەرخی (هەرەمەکان) یان ناوناوە، چونکە دروستکردنی هەرەمەکان لەو ماوەیەدا گەیشتۆتە ئەو پەڕی، دوای دروستکردنی سێ هەڕەمی گەورە لە جیزە لە ڕۆژئاوای نیل کەهەڕەمی (خۆفۆ و هەڕەمی خەفرەع و هەڕەمی مەنکورەع) بوو.

دروستکردنی هەرەمەکان لە میسر سەرەتا پلە بە پلە سەری هەڵدا، سەرەتا بریتی بوو لە دروستکردنی تاتێك (سەکۆ)یەك بوو لەسەر گۆڕی پاشا و میرە مردووەکان. کە هەندێ کەلوپەل و پێداویستی تایبەت بە پاشا مردووکەی تێدا دادەنرا، پاشا (زۆسەر) کە یەکێکە لە پاشاکانی بنەچەی (بنەماڵەی) سێیەم هەڵسا بە دروستکردنی هەرەمێکی پلەدار کە (ئەمنحوتب) ئەندازیاری تەلارسازی بۆی دروستکرد، ئینجا سەردەمی بنەچەی (بنەماڵەی) چوارەم دروستکردنی ئەهرامەکان پەرەی سەند لە هەرەمی (پلەدارەوە) گۆڕا بۆهەرەمی (ڕاست)

تەلاری هەرەمەکان لەمانە پێك دێن :

١- هەرەم کە لە دەرەوە بە دیوارێك دەور دراوە لە (خشت)دروستکراوە.

٢- پەرستگای تەرمەکە لە پێشەوەی ڕووی ڕۆژهەڵاتی هەرەمەکە.

٣- پەرستگایەك لە پێش دەروازەی باکووری هەرەمەکە.

٤- هەرەمێکی بچووك بە دیوارێکی تایبەت دەورددراوە لە دەرەوەی دیواری دەرەکی هەرەمە سەرەکییەکە.

٥- پەرستگای دۆڵ کە ڕێگەیەکی درێژ بە هەرەمەکەی دەبەستێتەوە.

هەرەم: بینایەکی پتەوو بەهێزی بەردینە بناغەیەکی چوارگۆشەی بناغەی شێوەهەرەمی هەیە، کە لە بەردی گەورە دروستکراوە و لە ناوەوەی هەرەمەکە ڕێڕەوێکی درێژ هەیە کە لە باکوورەوە خوار دەبێتەوە دەست پێدەکات و کۆتاییەکەی بە ژوورێکی بەرامبەری دێت ، پاشان دوو ڕێڕەو بۆ لای ڕاست و چەپ هەیە و ڕێڕەوی دەستەچەپ بە ژووری ناشتن و ژێر زەمینێك کۆتایی دێت کە شوێنێکی تایبەتە بە پەیکەرەکان.

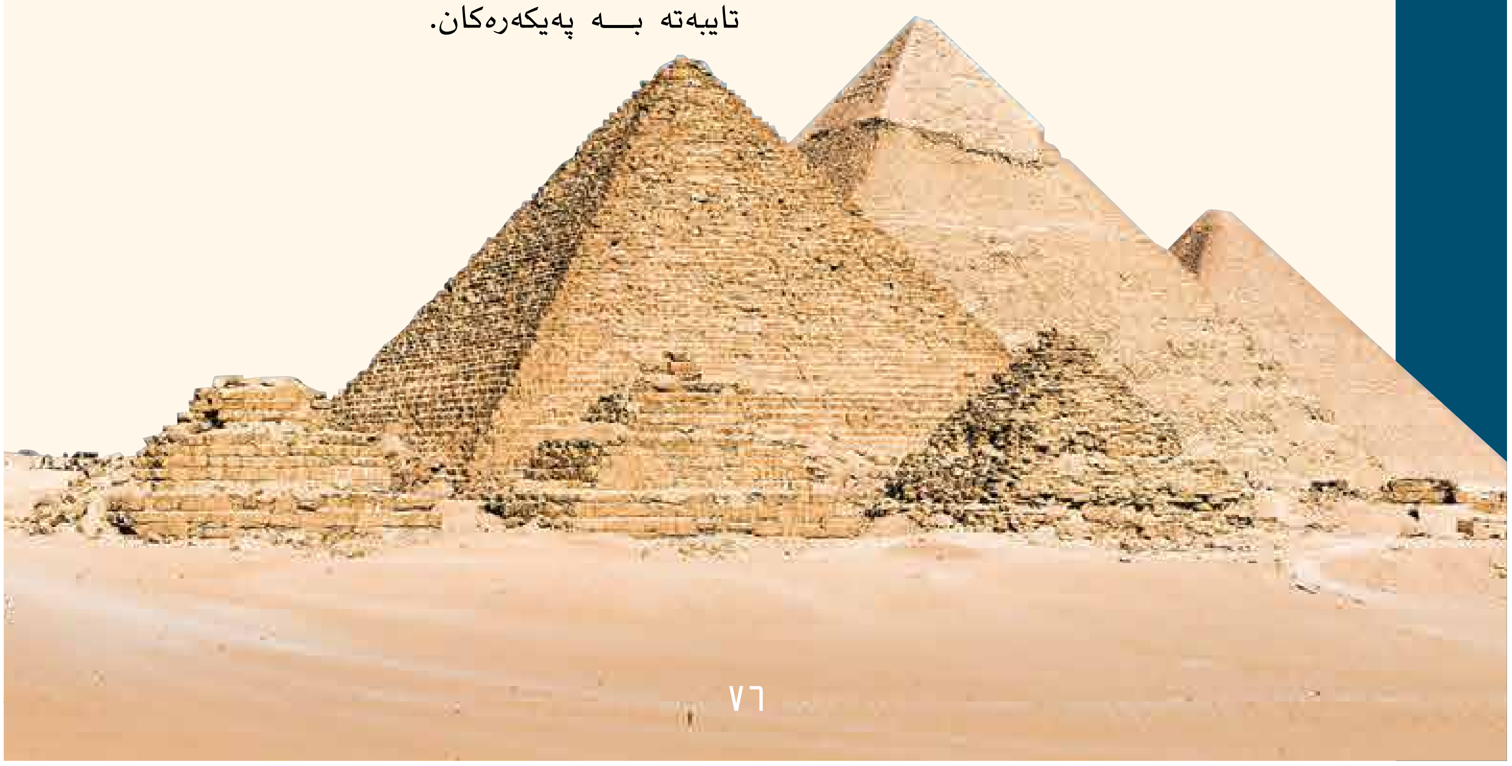

ئـەو هەرەمـــەی کە (پاشـــا خۆفۆ) لە جیـــزە دروســـتی کرد بە گەورەترین و بەرزترین هەرەم دادەنـــرێ، لە دروســـتکردنی ئـــەم هەرەمەدا بـــەردی گـــەورەی بەکارهێنـــاوە کە کێشـــی هـــەر بەردێـــك دەگاتـــە(٢,٥) تـــەن و ژمارەی بەردەکانی خـــۆی لە (٢,٣)ملیۆن بـــەرد دەدا و درێـــژی لایەکـــی بناغەی هەرەمەکـــە نزیکەی (٧٥٥) پـــێ دەبێت و بەرزیەکـــەی دەگاتە (٥٠٠) پێ، دەســـتی هەندێ لـــە کەســـانی خراپەکار گەیشـــتۆتە هەرەمەکە و هەندێ لـــە بەردەکانی لوتکـــە و لایەکانـــی لابراون.

لـــە نزیـــك هەرەمـــی جیـــزە پەیکەرێکـــی گـــەورەی (پاشـــا خەفـــرع) دانراوە کـــە پێی دەگوتـــرێ (ئەبوهۆل) و بەشـــی خـــوارەوەی جەســـتەی پەیکەرەکە شـــێرە و بەشی سەرەکەی مرۆڤە،جلوبەرگـــی پاشـــایەتی لەبەرکـــراوە، بـــەرزی ڕووخســـاری ئـــەم پەیکـــەرە (٦٥)پێ دەبـــێ و درێژی لەشـــی دەگاتـــە (١٨٧)پێ و پانـــی ڕووخساریشـــی دەگاتـــە (١٤) پێ.

دروســـتکردنی هەرەمەکانی جیزە مانای ئەوەیە کـــە دەســـەڵاتی پاشـــاکانی میسر گەیشـــتۆتە ئەوپەڕی بەهێـــزی کە لە ســـەردەمی بنەچەی (بنەماڵـــەی) پێنجـــەم بـــەرەولاوازی چـــوو، پاشـــاکانی بنەمەڵـــەی پێنجـــەم و شەشـــەم و حەوتـــەم نەیانتوانیوە لە دەســـەڵاتدا یەکبگرن و تەنها دروســـتکردنی هەرەمـــی بچووك نەبێت کە هیـــچ جیاوازیەکـــی لەگـــەڵ هەرەمەکانی خانەدانەکانـــدا نەبـــووە، ئەمـــەش بەڵگـــەی نەمـــان و لاوازی دەســـەڵاتی سیاســـی پاشـــا بەدیـــار دەخات.

پەیکەری ئەبولهۆل

پرسیارەکان

پ١/ ئایا هەموو میسرییەکان باوەڕیان بە خوایەتی پاشا هەبووە؟ ڕای خۆت بنووسە.

پ٢/ جیاوازی لە نێوان نووسینی هیرۆگلیفی و نووسینی بزماری بکە؟

پ٣/ شارستانییەتی میسری بە شارستانییەتی مردووان ناودەبرێت. ئەمە شی بکەوە.

پ٤/ لە دروستکردنی هەرەمە گەورەکانی جیزە چی تێدەگەین؟

پ٥/ گرنگی پەرستگەی کەرنەك چییە؟

بەشی چوارەم
شارستانییەتی ئەغریقییەکان
(یۆنانییەکان)

شارستانییەتی ئەغریقی بە یەکێك لە کۆنترین و مەزنترین شارستانییەتە کۆنەکان دادەنرێت کە لەوڵاتی یۆنان دەرکەوت لە سەدەی هەشتی پێش زایین و دەسەڵاتی گەیشتە ناوچەکانی دەریای ناوەڕاست و شارستانییەتی ئەغریقی کاریگەر بووە بەو شارستانیانەی کە لە نزیك وڵاتی یۆنان سەریانهەڵدا هەرووەك (شارستانییەتی ئیجە بە ناوی (دوورگەکانی دەریای ئیجە) و (شارستانییەتی مایسینا). شارستانییەتی ئەغریقی سەرچاوەی دەرکەوتنی فەلسەفە و زانست و زانیاری بوو لە جیهانی کۆن

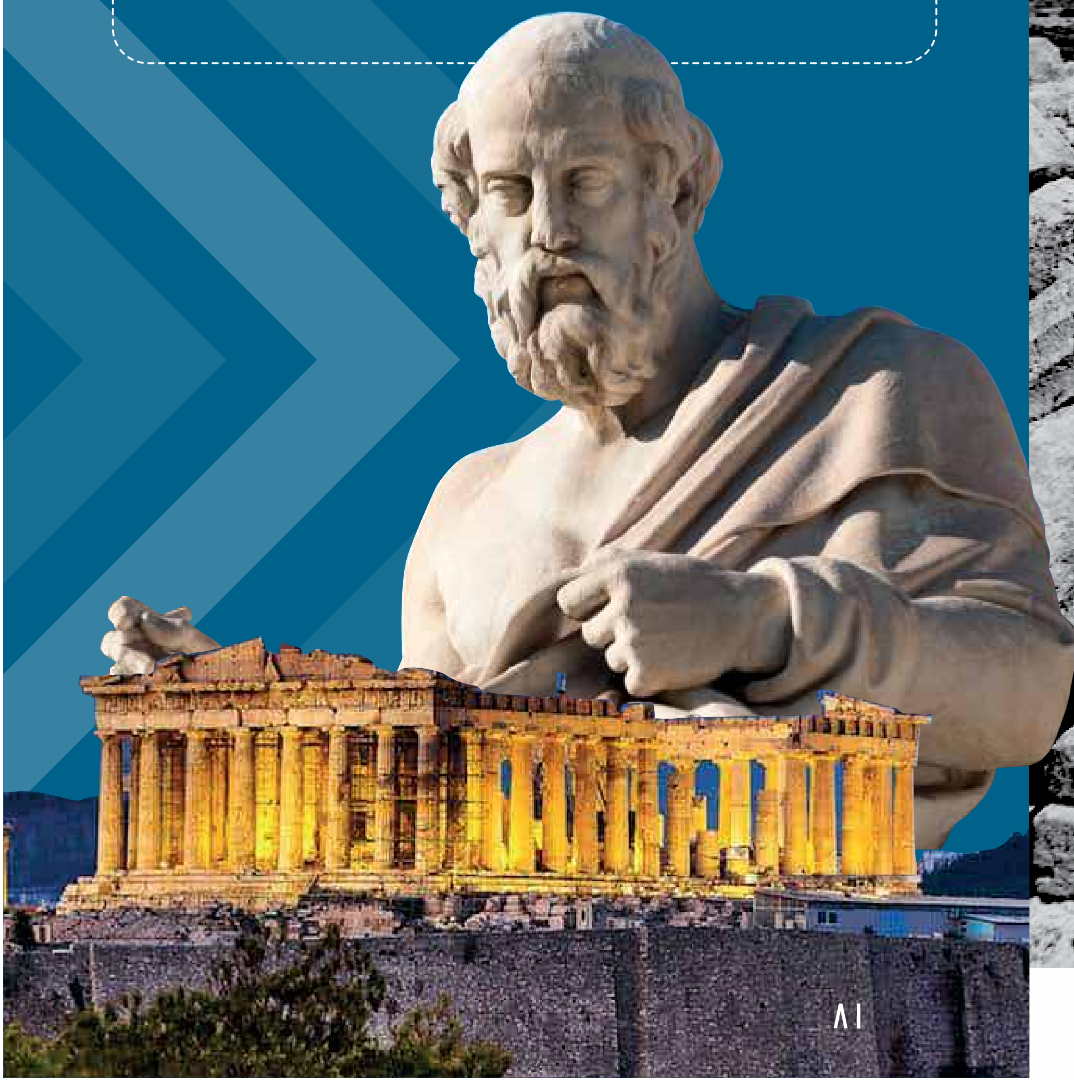

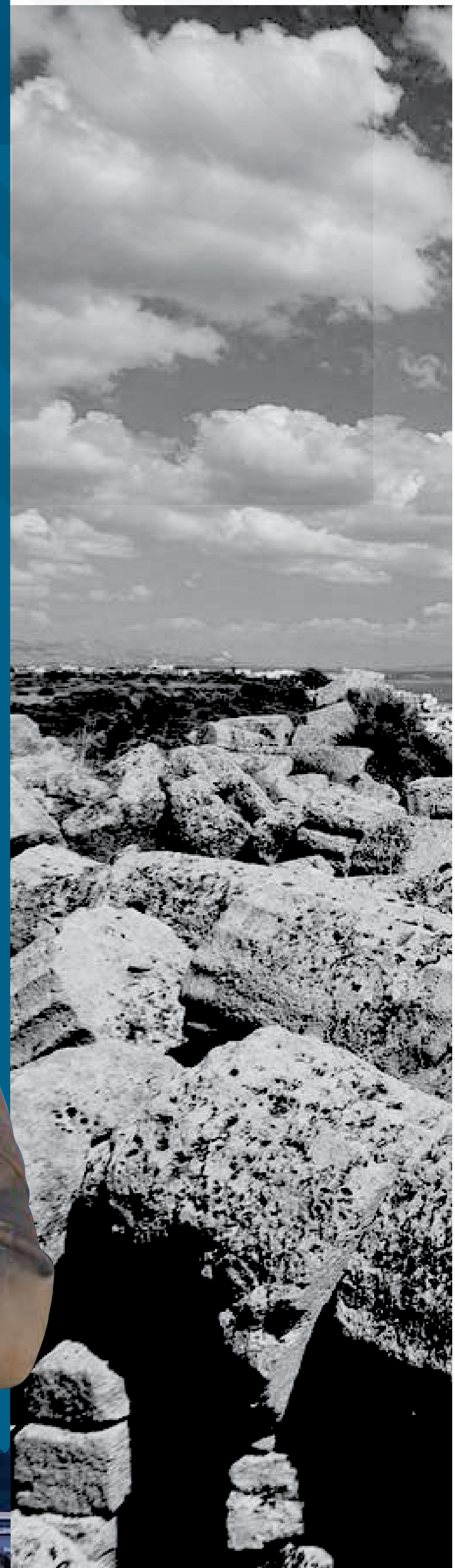

شارستانییەتی ئەغریقییەکان

وڵاتی یۆنان دەکەوێتە باشووری کیشوەری ئەورووپا و بەشی خوارووی نیمچە دوورگەی بەلقان پێکدێنێ و لە باشوورەوە لەناو دەریای ناوەڕاست درێژ دەبێتەوە، چەندین کەنداو ناوبڕی دەکات بۆ ئەوەی ئەرخەبیلێکی (کۆمەڵە دوورگەیەك) جوان پێك بێنێ، هەروەها چیاکانی لە ناوەوەی وڵات درێژبوونەتەوە و دەشتەکان بڵاوبوونەتەوە، ئەم وڵاتە ئاوو هەوای دەریای ناوەڕاستی (مامناوەندی)هەیە و شوێنە جوگرافیەکەی لەنێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا وایکردوە کە دانیشتوانەکەی بەڕووی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتدا بکرێتەوە و پەیوەندییش بە ڕۆژئاواوە بکەن. هەروەها هەڵکەوتنی سروشتی جوگرافی وڵاتی یۆنان ڕیگەخۆشکەر بووە لە پەیدابوونی وڵاتی شار وەك (ئەسینا و ئەسپارتە و میگارا و تیبە) .

شارستانی ئەغریقی کاریگەر بووە بەو شارستانیانەی کە لە نزیك وڵاتی یۆنان سەریانهەڵدا هەروەك شارستانییەتی ئیجە (بەناوی دوورگەکانی دەریاچەی ئیجە)کەپێشی دەڵێن (شارستانییەتی مەبنەوی) یان کریتی (بەناوی دوورگەی کریت) و شارستانییەتی مایسینا (بەناوی دوورگەی مایسینا) بەهۆی ئەو هەڵکەوتنە سروشتە جوگرافیەکەی لە ڕێگەی دەریای ناوەڕاستەوە لە کەنارەکانی دەریای ئیجە و دەریای مەڕمەڕە و دەریای ڕەش و کەنارەکانی ئیتاڵیاو کەنارەکانی ئەفریقیا بڵاوبوونەتەوە، ژمارەیەك بنکەی بازرگانیان لە دوورگەکانی دەریای ئیجە دامەزراندووە و خەڵکی تێدا نیشتەجێ بووە، و دیاردەی شارستانییەتی خۆیانیان بۆ گواستۆتەوە.

بەناوبانگترین ڕواڵەتە شارستانییەکان:

یەکەم: سیستەمی حوکمڕانی:

أ- سیستەمی ئەولیکاریکی:

واتا (دەسەڵاتی کەمینە) لە شاری (ئەسپارتە) دا جۆرە سیستەمێکی فەرمانڕەوایەتی سەری هەڵدا کە هەردوو دەسەڵاتی ڕەها(بێ سنوور)و دیموکراتی لەخۆگرتبوو، دوو پاشا دەسەڵاتیان بەڕێوەدەبرد، لەگەڵ ئەنجومەنێکی پیاو ماقوڵان (خانەدانەکان (النبلاء) کە لە (٢٨) ئەندام پێك هاتبوو و کۆمەڵەیەکی گشتی هەبوو کە هەموو خەڵکی ئەسپارتەی لەخۆگرتبوو، ئەوانەی تەمەنیان لە سی ساڵی زیاتر بوو، ئەم کۆمەڵەیە مانگی یەك جار کۆدەبۆوە، بەڵام مافی دانانی یاسا و گفتوگۆکردنی نەبوو، گەل بۆ ماوەی ساڵێك پێنج نوێنەری لێ هەڵدەبژارد تاوەکو چاودێری جێبەجێ کردنی یاسا بکەن.

لەبەر ئەوەی دەسەڵاتی پاشا فراوان بوو مافی ڕاگەیاندنی شەڕ و پەیمانبەستن لەدەست خۆی بوو، بۆیە سیستەم لە (ئەسپارتە) نەگەیشتبووە ئاستی دیموکراتیەت، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئابووریەکەی پشتی بە کشتوکاڵ بەستبوو نەوەکو بازرگانی، وای لێهات خاوەنی زەوی دەستێکی باڵای هەبێت لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا، بۆیە سیستەمی فەرمانڕەوایەتی لە ئەسپارتە بەدەسەڵاتی کەمینە یاخود ئەو لیکارکی ناونراوە. سروشتی سیستەمی (ئەولیکاریکی) لە پەروەردەی ئەسپارتەدا توندوو تیژ بوون، چونکە ئامانجی بریتی بوو لە ئامادەکردنی پیاوان بۆ ئەوەی ببنە جەنگاوەرێکی توندو تۆڵ و بەجەرگ و چاو نەترس، بۆیە خۆیان لە منداڵی بێ هێز ڕزگار دەکردو پەروەردەکردنی نێرینەکانیان لە تەمەنی حەوت ساڵییەوە دەستی پێدەکردو تاوەکو تەمەنی بیست ساڵی دەخایەند، ئینجا پەیوەندیان دەکرد بە سوپاو مەشقیان لەسەر جۆرەها ناخۆشی دەکرد تا تەمەنیان دەگەیشتە سی ساڵی، لەدوای ئەوە ئەو کەسە دەبووە هاووڵاتی و مافی هاووڵاتی بوونی پێدەدرا، بەڵام تا تەمەنی شەست ساڵی دەکەوتە ژێر سزا.

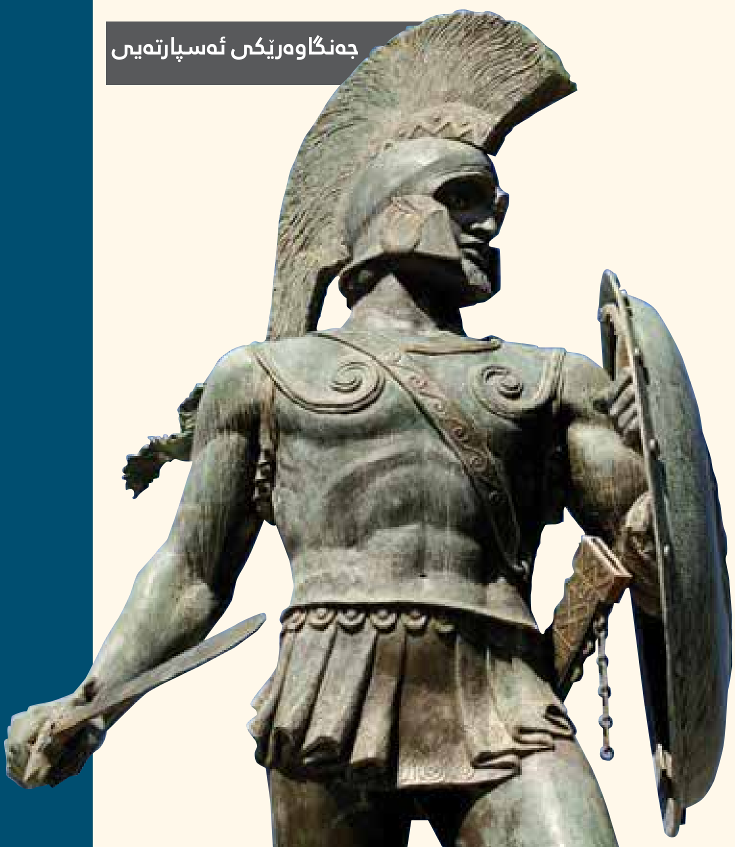
جەنگاوەرێکی ئەسپارتەیی

ب- سیستەمی دیموکراتی:

شاری ئەسینا بە سەرچاوەی دیموکراتیەت دادەنرێت لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، بۆ جێبەجێ کردنی سیستەمی دیموکراتی سەرەتا کۆمەڵێ چاکسازی و یاسای تێدا ئەنجامدرا کە تارادەیەکی زۆر دەسەڵاتی پاشای کەمکردەوە.

هەر لە سەدەی هەشتەمی پ.ز ماوەی دەسەڵاتداریەتی پاشا بە دە ساڵ دیاریکراو، ئینجا لەسەدەی حەوتەمی پ.ز (لە دەوروبەری ساڵی ٦٨٠پ.ز) بووە یەك ساڵ و ئەنجومەنێکیش دانرا بۆ داڕشتنی یاسا. چاکسازییەکانی (صۆلۆن) یارمەتی پەرەسەندنی دیموکراتی دا کە دەسەڵاتێکی زۆری بە دەوڵەمەندەکان بەخشی، هەروەها دانینابە مافی سیاسی بۆ چینی هەژاران کە بە هەنگاوێکی گەورەی بەرەو پێشەوە چوون دادەنرێت.

بۆیە بە (صۆلۆن) دەگوترێ (باوکی دیموکراتیەت)، بەهۆی شەڕەکان و ئەو گۆڕانە کۆمەڵایەتی و ئابووریانەی لە گەڵیدا ڕوویاندا سیستەمی سیاسیشیان گۆڕانی بەسەر داهات، (کلیسثینس) هەڵسا بە چەند چاکسازیەك بۆ چاککردنی سیستەمی سیاسی لە ئەسینا، یاسای ساڵی (٥٠٧پ.ز) ی دەرکرد، بە گوێرەی ئەم یاسایە نوێیە مافی هاووڵاتیبوون بووە مافێکی بۆماوەیی (وراثی) و کۆمەڵەیەکی نیشتمانی لە (٥٠٠) ئەندام پێك هێناو هاووڵاتیان مافی ئەوەیان هەبوو لە نێوان تەمەنی سی ساڵی تاوەکو شەست ساڵیدا دووجار تێیدا ببنە ئەندام.

کۆمەڵە(پەرلەمان) کە بە (ئەکلیزیا) ناسرا لەسەدەی پێنجەمی پ.ز بۆ دیاریکردنی چارەنووسی سیاسی ئەسینا مافی دەست خستنە ناوەوەی هەبوو، و مافی بەستنی هاوپەیمانیەتی پەیمان بەستن و دامەزراندنی باڵیۆزو دەنگدان لەسەر بودجەی دارایی هەبووە، بەگشتی کۆمەڵە دەستی بەسەر دەسەڵاتی یاسادانان و حکومەت (دەسەڵات جێبەجێکردن)داگرتبوو، هەروەها دەستیان گرتبوو بەسەر دەسەڵاتی دادوەری.

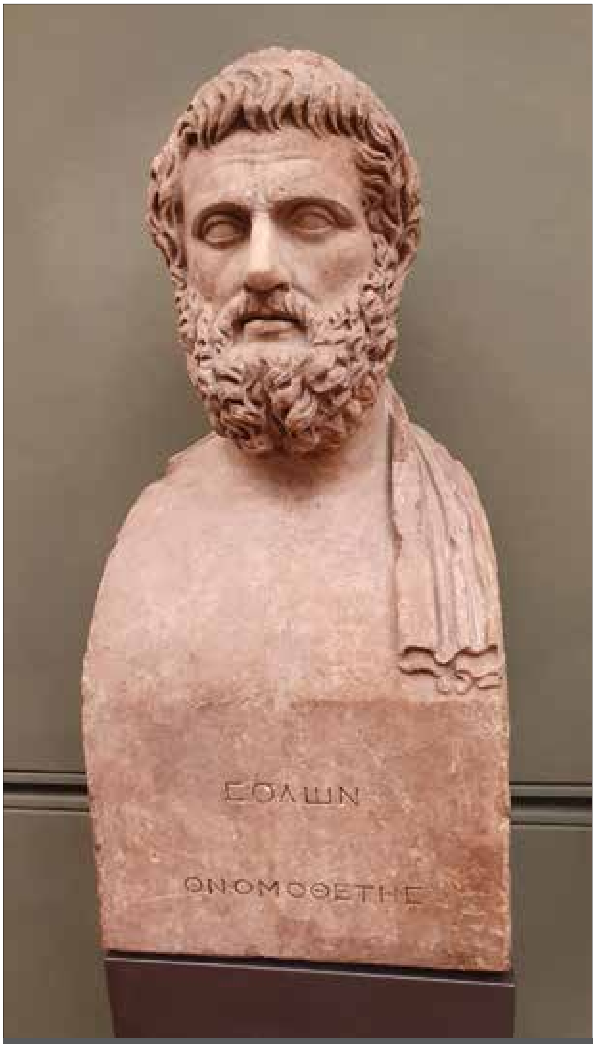

صۆلۆن

دووەم: ئایینەکان:

ئەغریقییەکان هەروەك دانیشتوانی میزۆپۆتامیا (دوو ڕووبار) ژمارەیەکی زۆر خواوەندیان پەرستووە، بە بۆچوونی ئەوان خواوەند (زیۆس) سەرۆکی خواوەند و سەرووەری ئادەمیزادە، کە ئەویش خەڵکی چیای (ئولمپیوس)ە و هاوسەرەکەشی (هیرا) ئەویش خواوەند بووە سەرپەرشتی ژیانی ئافرەتانی کردووە خووەندی دیکەش هەبووە وەك خواوەند (ئەسینا) کچی زیوس و خواوەند (ئەپۆلۆ) خواوەندی ڕووناکی و لاوان و مۆسیقاو وازهێنان لە گوناح و پاکبوونەوە بوو ناوی بەسترابوو بە ناوی (خۆر) ەوە، خوشکەکەی کە خواوەند دیانا (ئەرتمیس)بەکارەکانی براکەی هەڵدەستا لەهەمان کاتیشدا لێپرسراوی ئافرەتان بوو، و لە خواوەندەکانی تر خواوەند (نبتۆنۆس) خوای دەریاو کانی سەرچاوەکان، و خواوەند (ئەفرۆدیتس) (خواوەندی شەڕو جوانی) و خواوەند (باخۆس) خواوەندی بەرهەم و سەوزایی و خواوەندی شانۆ. ئەغریقییەکان بۆ خواوەندەکانیان پەرستگایان دروست کردووە و قوربانی و دیاریان پێشکەش کردووە و پەرستگاکان زەوی کشتوکاڵی و دەرامەت و بەندەی خۆیان هەبووە، دەوڵەت لەڕێگەی پیاوانی ئایینیەوە (کاهینەکان) کە ڕاسپێردرابوون بە سازدانی بۆنە ئایینیەکان و چاودێریکردنی جەژنەکان، کاروباری پەرستگاکانی بەڕێوەدەبرد.

هیرا

ئەپۆلۆ

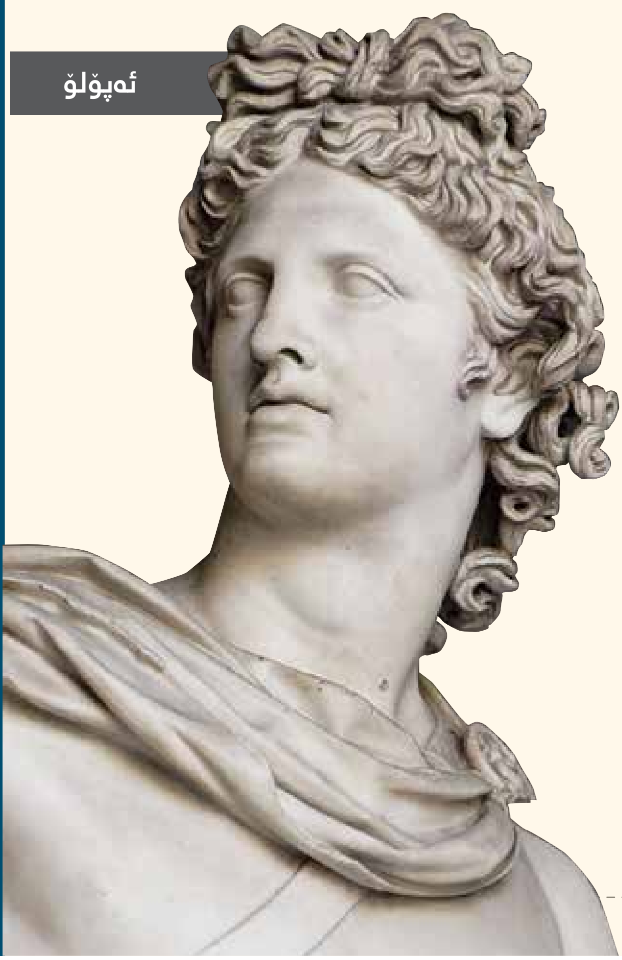

سێیەم: یارییەکانی ئۆلۆمپی:

گرنگترین جەژنە لای ئەغریقییەکان کە بە نمونەی ئاهەنگە ئایینی و نەتەوەییەکان دادەنرێت، جەژنی یارییە ئۆلۆمپییەکان بۆ پەرستنی خواوەندی(زیوس) دانراوە، پاش نەمانی وەرزی هاوین ئاهەنگ بە بۆنەی نەمانی وەرزی هاوینەوە ساز دەکرێ، لەم ماوەیەدا شەڕ راگرتنی پیرۆز لە هەموو وڵاتی یۆنان رادەگەیەنرێ بۆ ئەوەی زۆرانباز و گەشتیاران و میوانان بتوانن ئامادەی ئاهەنگەکە ببن و بە ساغ و سەلامەتیش بگەڕێنەوە وڵاتەکانیان، هەرچەندە جەژنەکە تایبەتە بە یارییەکان کەچی دەرفەتێکە بۆ ئەو کەسانەی بەرهەمی ئەدەبی یاخود زانستییان هەیە لەناو خەڵکیدا بڵاوی بکەنەوە یاخود وتاربێژان گوزارشت لە بیروڕای خۆیان بکەن،

هەرچوار ساڵی جارێك ئاهەنگەکە لە شاری (ئەلیس) کە دەکەوێتە سەر چیای (ئۆلمپیۆس) ساز دەکرێ و یەکەمین ئاهەنگی ئۆلۆمپی لە ساڵی ٧٧٦پ.ز بووە، لە سەرەتادا بەرنامەی یارییەکان تەنها یەك رۆژ بوو، کە (دە) دادوەر سەرپەرشتی ئەم یاریانەی دەکرد و بریتی بووە لە بازدانی درێژ و تیر هاویشتن و (قورسایی)، پاشان یارییەکانی زۆرانبازی و مشتەکۆڵە و پێشبرکێی ئەسپ سواری، لە کۆتایی یارییەکان ناوی سەرکەوتوو(براوە) و ناوی شارەکەی راگەیەندراوە و دادوەران سەرکەوتوەکانیان بە چەپڵە و گەڵای زەیتون گوڵباران کردووە کاتێ سەرکەتووەکان گەڕاونەتەوە شارەکەی خۆیان بە گۆرانی و سەما و خەڵاتی مادی پێشوازییان لێکراوە.

چوارەم: ژیانی هزری
(الحياة الفكرية):

وێژە (الأدب):
١- داستان:

ئەغریقییەکان بەوە وەسف کراون کە خاوەن هەستێکی بەرزی ئەدەبین، چامەی (هۆنراوە) (قصائد) درێژیان بۆ پاڵەوانەکانی ئەغریق هۆنیوەتەوە کە بۆ خواوەندی(ڕادەبەدەر) (خارق) دەگەڕێتەوە، بەمەش داستانی شیعری جوانیان داڕشتووە کە داستان و ئەفسانە بەیەك دەبەستێتەوە، (ئەلیادە و ئۆدیسە) لە گرنگتریانن، ئەلیادە و ئۆدیسە بەرهەمی شاعیری ناسراو بە (هۆمیرۆس) وەکە لە سەدەی نۆهەمی پ.ز ژیاوە، ئەلیادە وێنەیەکی راستەقینەو ئاشکرا لە بارەی ژیانی ئایینی لەلای ئەغریقییەکان بە دیاردەخات تاوەکو بۆتە پەرتووکێکی پیرۆز لەلایان، هەروەها وێنەیەکەش لە بارەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە سەدەی (دوانزەی پ.ز) یۆنان پیشان دەدات، ئەمەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە (هۆمیرۆس) لە چامەی ئەلیادە زانیارییەکانی لە شاعیرانی پێش خۆی هەڵێنجاوە، ئەلیادە ئاماژەی داوە بە یەکگرتنی شارەکانی یۆنانی و داگیرکردنی کەناری رۆژهەڵات لە گەرووی دەردەنێڵ کە پێی دەگوترێ (تەروادە) (Troy)، هەروەها کاتێ باسی شەڕی نێوان پاڵەوانی ئەلیادە (ئەخیلس) و پاڵەوانی تەروادە (هیکتۆر) دەکات لە هەمان کاتدا وەسفی چەکی ئەو رۆژگارەش دەکات.

داستانی (ئۆدیسە)ش بەرهەمی هومیرۆسە، لەم داستانەدا بە شێوەیەکی ئەدەبی و ناسك و دوور لە کوشتار و توند و تیژی باسی (ئۆدیسیۆس) دەکات کە یەکێکە لە پاڵەوانەکانی شەڕی تەروادە و بۆ شاری ئەسینا دەگەڕێتەوە، باس لەو ئاستەنگانە دەکات لە ڕێگەی گەڕاندنەوەیدا لە دەریا تووشی دەبێت وەکو تێکشکاندنی کەشتیەکەی و چۆن (خواوەند زیۆس) هاتووەو یارمەتی داوە و ئەو ناخۆشیانەی ژنەکەی لە دووری ئەو تووشی هاتووە.

٢- ئەدەبی شانۆ:

ئەغریقییەکان لە کاری (دراما) ناوبانگیان دەرکردەو نووسینی دەقی شانۆیی بەبەشێك لە ئاهەنگی ئاینی دادەنرا،شانۆگەرییەکان دوو جۆری هەبوو:

یەکەم تراژیدیا (خەماوی- ناخۆشی):

دەقی شانۆیی لەسەر دەستی یەکێك لە نووسەرەکان ئامادە دەکرا ئینجا لە ئاهەنگێکی گەورە پێشکەش دەکرا، کاتێ ئەکتەرەکان دەورەکەیان دەنواند مۆسیقای لەگەڵ بەکار دەهێنراو سەمای پیرۆزی لەگەڵ دەکرا، نووسەری دراما هەوڵی داوە بیروڕاکانی گەل و ئارەزووەکانی و پێداویستی و هیواکانیان لەسەر رازی ئەکتەرەکان جوڵانەوەیان بەرجەستە بکات، لە بەناوبانگترین نووسەرانی تراژیدیا (ئەیسخلیوس ٥٢٥-٤٥٥) پ.ژ کە لە نووسینی شانۆکانی باسی لە بیرورا ئاینیەکان کردووە، هەروەها سفولکس (٤٩٦ - ٤٠٦ پ. ز) کە لایەنی دەروونی مرۆڤیشی لێك داوەتەوە چەندین خەڵاتی بەدەست هێناوە، ڕۆمانە بەناوبانگەکەی ناوی (ئۆدیب)ە، هەروەها (یوربیدز)ی شاعیر (٤٨٠ – ٤٠٦) پ.ز لە بواری تیراژیدیا ناوبانگی دەرکرد، ئەوەشیان لە ژێر کاریگەری فەلسەفەی یۆنانی جەختی لەسەر زانینی ناخی مرۆڤ کردۆتەوە.

دووەم / کۆمیدیا (پێکەنین – گاڵتەجاری):

بریتیە لە درامایەکی ڕەخنەگرانە وشێوازێکی گاڵتەجاری لەخۆگرتووە، ئامانجی کات بەسەربردن و خۆشییە، نووسەرانی کۆمیدیا ڕەخنەیان لە کەسایەتییەکان و بیروڕای سیاسی و فەلسەفی گرتووە، بەناوبانگترین شاعیری کۆمیدی ئەرستۆفانیس(٤٤٥ – ٣٨٨) پ.ز کە یانزە ڕۆمانی گاڵتەجاری کۆمیدی نووسیوە.

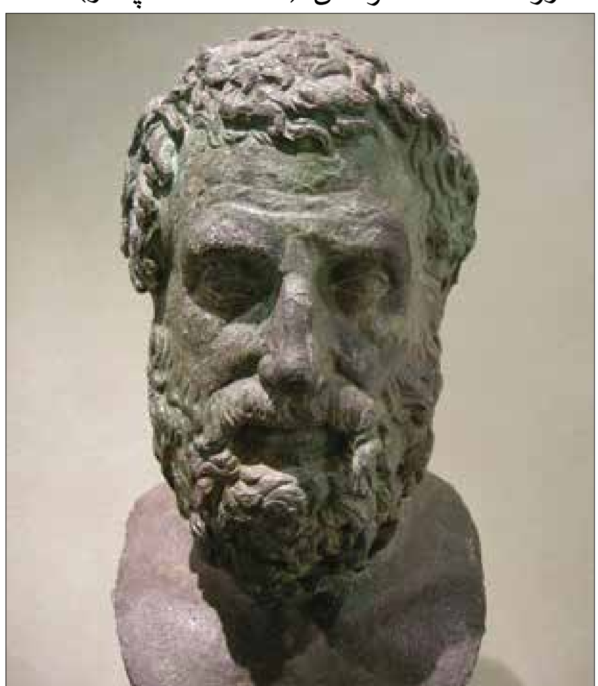

ئەیسخلیوس

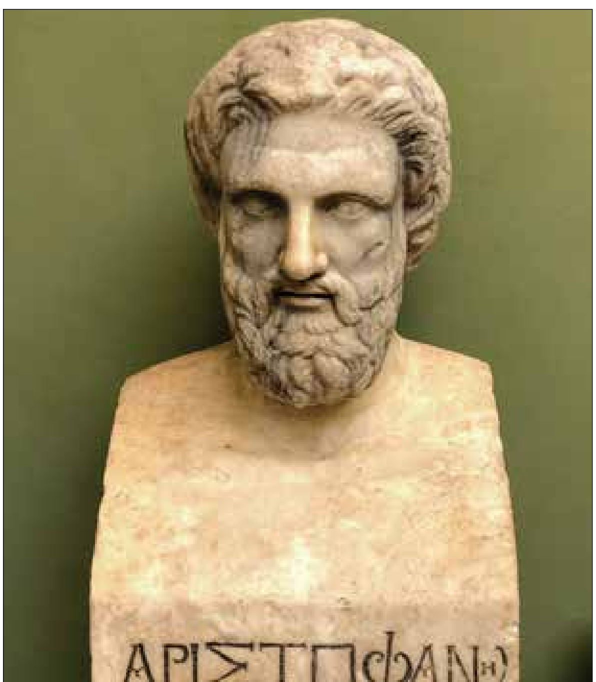

ئەرستۆفانیس

٣- مێژوو:

نووسینەوەی مێژوو بە شێوەیەکی ڕێك و پێك لەلای ئەغریقییەکان لەسەر دەستی هێرۆدۆتس (٤٨٥ – ٤٢٥) پ.ز سەری هەڵدا، بۆیە بە باوکی مێژوو ناسراوە، هێرۆدۆتس لە ڕۆژهەڵاتی نزیك، سەردانی (میسر و ئێران کوردستان و ئاسیای بچووك) و ناوچەکانی دیکەی کردووە، پەرتوکێکی گشتی لەبارەی مێژوو داناوە و بەسەر نۆ بەش دابەشی کردووە، هیرۆدۆتس ناوی لە کارەکەی ناوە هستوریا Historia، بەمانای وشە واتە بەدواداگەڕان (التحری) هێرۆدۆتس لە پەرتوکەکەی ڕاستی و خەیاڵی تێکەڵ بە یەکتری کردووە، هەڵساوە بە گێڕانەوەی هەواڵی سەیر کە لەگەڵ واقیع دا ڕێك ناکەوێ و باشترین کەس بووە لەسەر میدییەکانی نووسیوە.

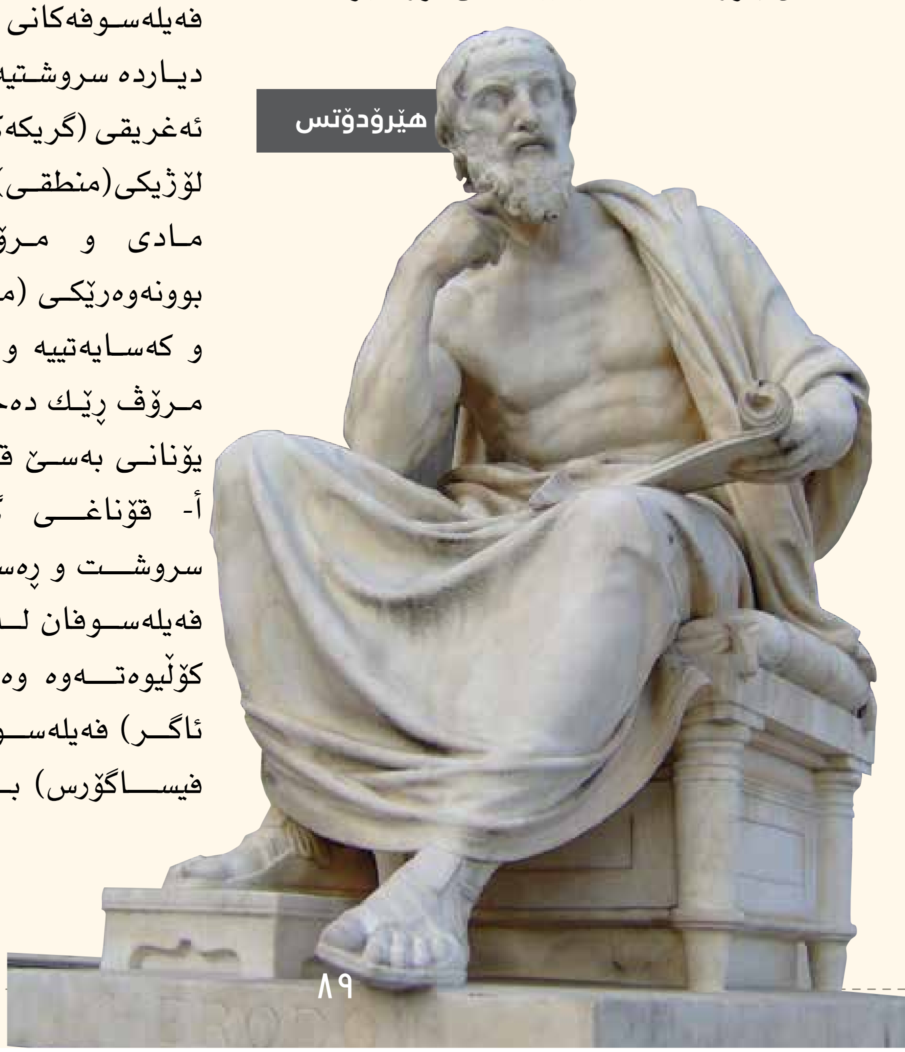
هێرۆدۆتس

(بەرەو باکوور) و چۆنیەتی پاشەکشەکردنی (بەکرێگیراوەکان)ی ئەغریق کردووە لە وڵاتی بابل لە گەڕانەوەیان بۆ وڵاتی خۆیان ڕێگەی دۆڵی ڕووباری دیجلەیان بەکارهێناوە وساڵی ٤٠١ پ.ز ب وڵاتی کاردۆخییەکان (کوردستان) تێپەڕبوون، نووسینەکانی (زەینەفۆن) وردتر واقیعیترن، چونکە بەشێوەکی سادە و ساکار نووسراوەتەوە و لەگەڵ زۆری دووبارەبوونەوە، لە ڕووی هونەریشەوە لە ئاستێکی نزمتر لە ئەو دەبینرێ.

٤- فەلسەفە:

زانست و فەلسەفە وابەستەن و هەردووکیان زادەی هزرن (الفکر) و لەلای ئەغریقییەکان یەك مانا دەبەخشن، بە واتایەکی دیکە فەیلەسوفەکانی ئەغریقی وەکو زانست لەبارەی دیاردە سروشتیەکانیان کۆڵیوەتەوە، بیرمەندانی ئەغریقی (گریکەکان) هەوڵیانداوە لێکدانەوەیەکی لۆژیکی(منطقی) ببەخشنە گەردوون و جیهانی مادی و مرۆڤ بەوەی دروستکراوە و بوونەوەرێکی (مەخلوق) خاوەن جەستە و بیر و کەسایەتییە و ئەو یاسایانەی کە ڕەفتاری مرۆڤ ڕێك دەخەن شیانکردۆتەوە. فەلسەفەی یۆنانی بەسێ قۆناغدا تێپەڕیوە کە ئەوانیش:

أ- قۆناغی گەڕان (بحث) بەدوای سروشت و ڕەسەن وبنچینەی گەردوون، فەیلەسوفان لەو (ڕەگەز انەی) سروشتیان کۆڵیوەتەوە وەکو (هەوا، ئاو، خاك، ئاگر) فەیلەسوفەکانی ئەو کاتە (تالیس و فیساگۆرس) بووە.

ب- قۆناغی گەڕان بەدوای مرۆڤ و ڕەفتارەکانی و ڕەوشت و سیاسەت، فەیلەسوفانی ئەم قۆناغە سۆفستائییەکان بوون (گەیشتنی بە ڕاستی لە ڕێگەی گفتوگۆ و دانوستانەوە).

ج- قۆناغی توێژینەوەی زانستی ڕێکخراو و دەرکەوتنی قوتابخانە فەلسەفییەکان بەناوبانگترینیان فەیلەسوفەکانی ئەم قۆناغە (ئەفلاتون و ئەرستۆ) بوون.

سۆکرات (Socrats) (٤٧٠ – ٣٩٩) پ.ز:

خەڵکی ئەسینایە و بیروڕا و بۆچوونەکانی نەنووسراوەتەوە، بەڵکولە ڕێگەی ئەفلاتوونی قوتابییەکەوە بە ئێمە گەیشتوون، سۆکرات ئاماژەی بەوەداوە کە کاری سەرەکی فەلسەفە لێکۆڵینەوەیەتی لە بارەی مرۆڤ ئەوەی پێیەوەی پەیوەستە و دروشمی (خۆت بناسە)ی بەرزکردۆتەوە.

سۆکرات بڕوای وابوو مەبەست لە بوونی ئادەمیزاد هێنانەدی بەختیاریە کە دەتوانرێ لە ڕێگەی پەیوەستبوون بە چاکەکانی وەکو دانایی و ئازایەتی و دادپەروەری و ڕاستگۆیی و دەستپاکی و هاوڕێیەتی دڵسۆز بەدی بهێنرێت، سۆکرات (جەختی) لەسەر هۆش کردۆتەوە لە درك کردن و هەستکردن بە شتەکان، پارێزگارەکان (المحافظون) سۆکراتیان بەوە تاوانبار کردوە کە مێشکی لاوانی ئەسینای تێکداوە و بڕیاری کوشتنیان بەسەر داوە و هەرچەندە دەیتوانی ڕابکات، کەچی وەکو ڕێزگرتنێك لە یاسای ئەسیناخۆی ژەهر خوارد کردووە.

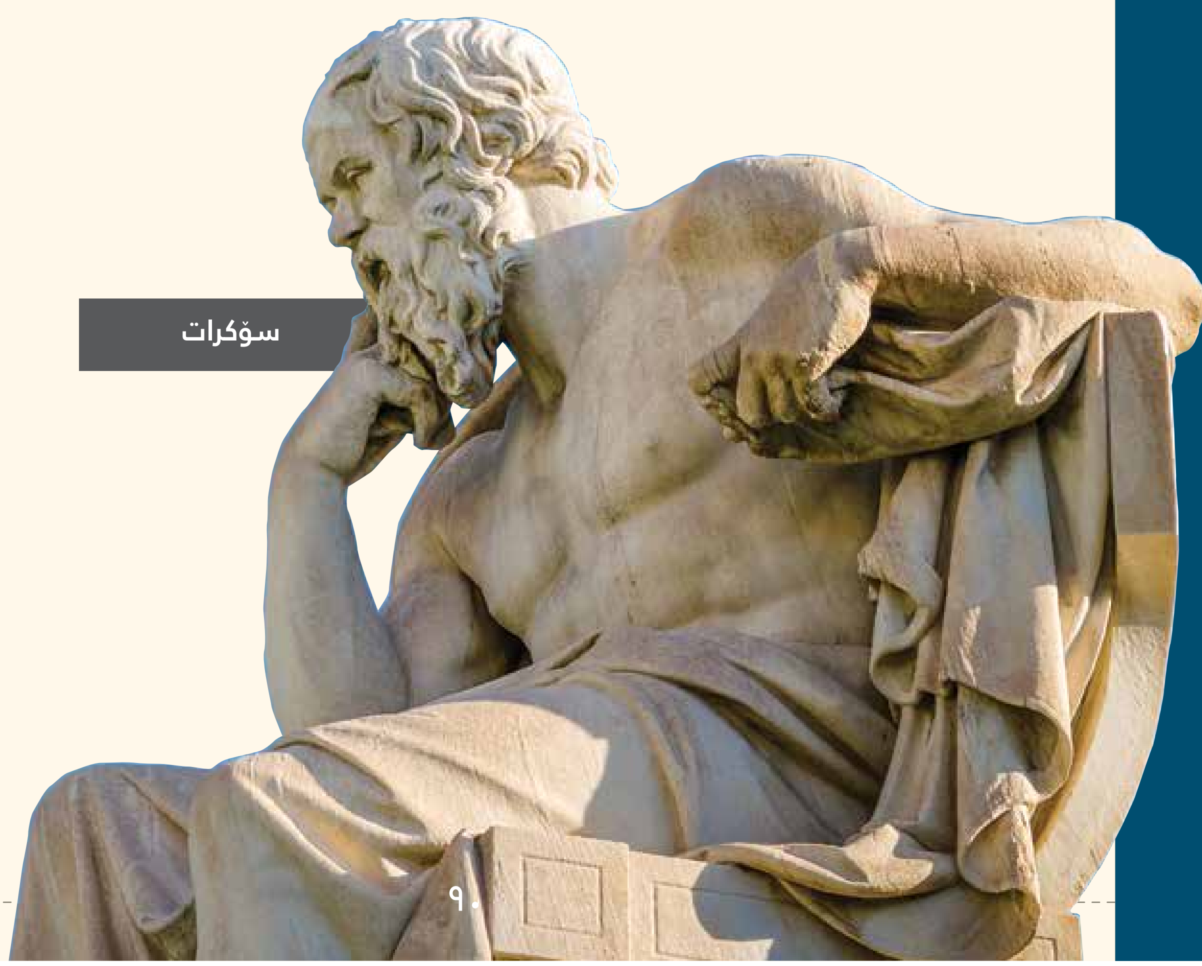
سۆکرات

ئەفلاتوون (Plato ٤٣٧ - ٣٤٧) پ.j

لە ئەسینا ژیاوە و قوتابی سۆکرات بووە و لە ئەسینا خوێندنگەیەکی بەناوی (ئەکادیمیا) دامەزراندووە، کە تێیدا وانەی بە قوتابییەکان گوتووە، بۆچوونەکانی سۆکراتی نووسیوەتەوە و تەوەرەکانی لەبارەی فەلسەفەی گەردوون و ئەندامەکانی لەشی مرۆڤ و پیریەتی تێدا نووسیوە، هەوڵە فەلسەفییەکانی بە دانانی کتێبێك لەمەڕ سیاسەت بە ئەنجام گەیشت ناوی نا (کۆمار)، کە بڕوای وایە باشترین سیستەمی دەسەڵاتداریەتی ئەوەیە کە فەیلەسوفەکان دەوڵەت بەڕێوەدەبەن.

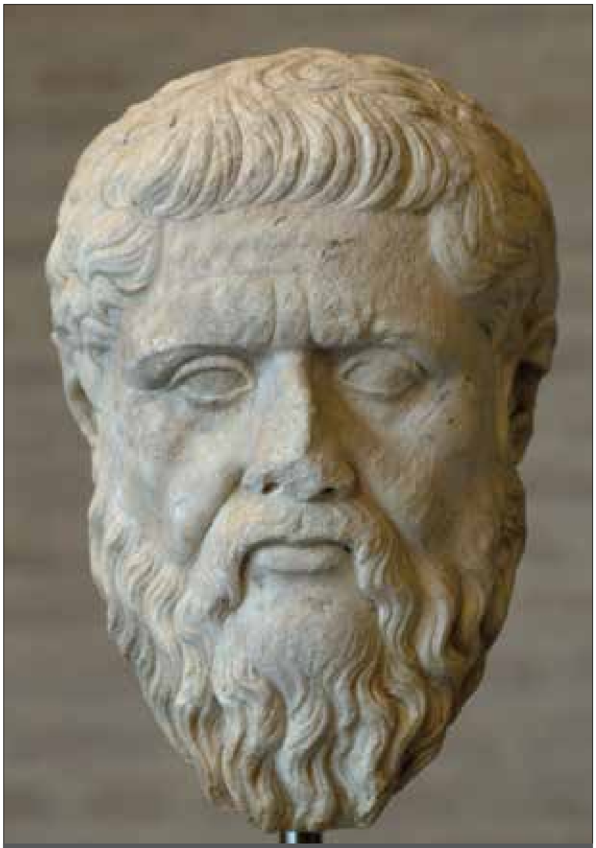

ئەفلاتوون

ئەرستۆ: Arstotie (٣٨٤- ٣٢٢)پ.j:

لە باکووری یۆنان لە دایك بووە و لەکاتی لاویدا پەیوەندی بە ئەکادیمیای ئەفلاتوون کردوە، لەگەڵ مامۆستاکەی بوو بۆماوەی بیست ساڵ، و پاش ئەوەی لە ساڵی ٣٤٢ پ.ز چووتە مەکدۆنیا، بۆ ئەوەی سەرپەرشتی پەروەردەکردنی کوڕی فیلیب پاشا ئەسکەندەری مەکدۆنی بکات، ئینجا گەڕاوەتەوە ئەسینا و خوێندنگەیەکی بەناوی (لوسیوم) دامەزراندوە، ئەرستۆ کتێبێکی لەبارەی (سروشت)ەوە نووسیوە و هەروەها کتێبێکی لەبارەی (ڕەوشت)ەوە داناوە کەتێیدا باسی لە چاکە کردووە و کتێبێکی داناوە کە تێیدا باس لەبارەی لە سیستەمێکی نموونەیی بۆ دەوڵەت کردووە و کتێبێکی دیکەشی بەناوی (جوانی) هەیە و چەندین وتاری لەبارەی ژیانزانی نووسیوە، لەبەر ئەوەی ئەرستۆ بنەماو ڕێسای بۆ چەندین زانست داناوە، بۆیە پێی دەگوترێ مامۆستای یەکەم، جیا لە دانراوەکانی پێشووی بنەمای زانستی لۆژیك (علم المنطق) (هونەری بیرکردنەوەی ڕاست) و بنەمای شێوازی بیرکردنەوەی زانستی دروستی داڕشتووە.

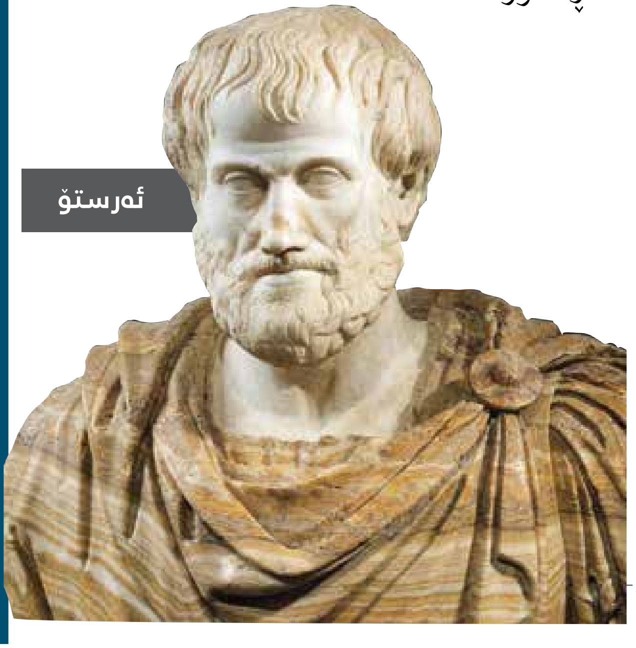

ئەرستۆ

پرسیارەکان

پ١/ کاریگـەری جوگرافیـای یۆنـان لەسـەر شارسـتانیەکەی ڕوون بکـەوە.

پ٢/ باسـی سـەرهەڵدانی ڕژێمـی دیموکراتـی بکـە لـە ئەسـینا.

پ٣/ چـۆن یاریـە ئۆڵۆمپیـەکان سـەریان هەڵـدا؟ گرنگییەکـەی چییـە؟

پ٤/ ئـەم دەسـتەواژەیە لێـك بـدەوە ((ئەرسـتۆ بـە مامۆسـتای یەکـەم دادەنرێـت)).

بەشی پێنجەم
شارستانییەتی ڕۆمانی

شارستانییەتی ڕۆمان لە (ڕۆما) دەستی پێکرد کە ئەوکات دێیەکی بچووك بوو لە (ئیتاڵیا) و بووە یەکێك لە گەورەترین و مەزنترین شارستانییەکان و دەسەڵاتێك و سنورێکی فراوانی هەبوو تا گەیشتە (ئینگلترا) و خۆرئاوای ڕووباری (فورات) لە ئاسیا. داهێنانی ڕۆمانەکان زیاتر لە بواری (یاساو کارگێڕی و ڕێکخستنە سەربازییەکان) بوو.

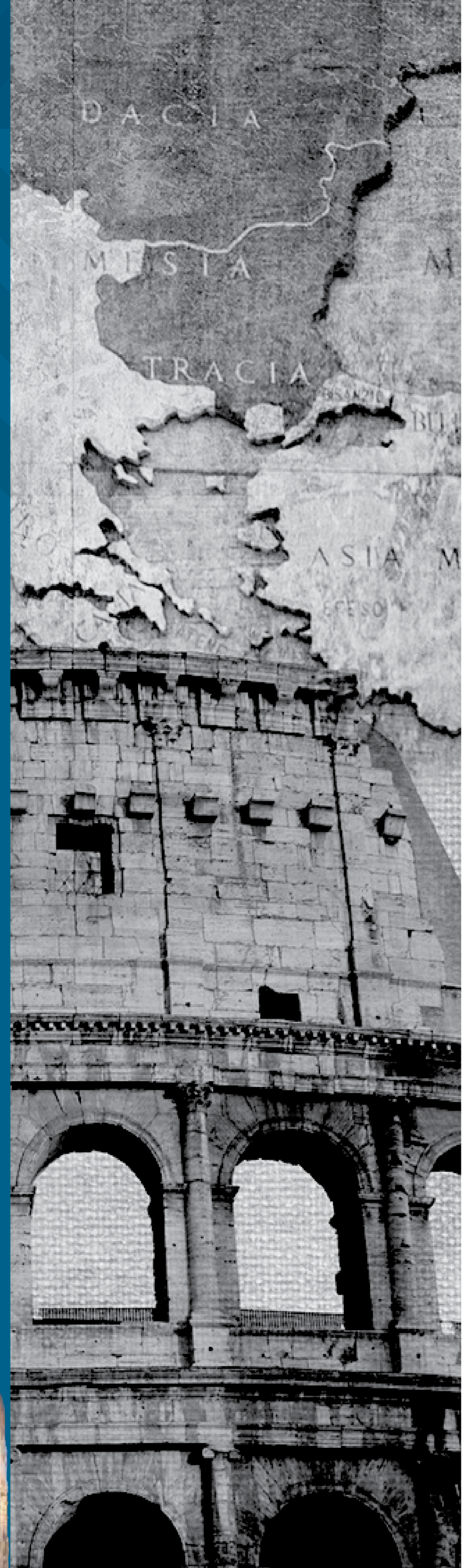

شارستانییەتی ڕۆمانی

ڕۆمانەکان شارستانییەت و شێوازی ژیانی ئەغریقیەکانیان وەرگرتووە، بۆیە توێژەرانی شارستانییەکان بەتایبەتی توێژەرانی ئەدەبیات هەردوو شارستانیەکە بە چەرخی کلاسیکی ناودەبەن، ڕۆمانییەکان گرنگی زۆریان بە فەلسەفە نەداوە، بەڵکو زیاتر بابەخیان بە یاسادانان و یاساکان و شێوازی کارگێڕی و ڕێکخستنە سەربازیەکان و ڕێگەکانی گواستنەوەو بیناسازی داوە.

یەکەم یاسای ڕۆمانی:

یەکێکە لە بەناوبانگترین دەستکەوتە شارستانیەکان و گرینگترین بابەتە کە پێشکەش بە مرۆڤایەتیان کردوە، ڕۆمانەکان پەرەیان بە یاساکانی (شرائع)ی یۆنانیەکان داوە و زۆریان خستۆتە سەری، تاوەکو لەسەردەمی جستنیان (٥٢٧ - ٥٦٥)ز ئیمپراتۆری بیزەنتینی گەیشتۆتە ئاستی پێگەیشتن.لە نیوەی دووەمی سەدەی پێجەمی پ.ز لەلایەن لێژنەیەکی یاسایی توانرا کۆمەڵێك یاسای باوی ڕۆمانی بنووسرێتەوە و ئەم یاسایە بە (دوانزە تابڵۆ بە ناوبانگەکە) ناسراوە، ئەم یاسایە لەسەر دوانزە تابلۆی برۆنزی تۆمار کراوە و لە شاری ڕۆمای پایتەخت خراوەتەڕوو، یاسای ڕۆمانی کۆن بریتییە لە یاسایەکی شارستانی (مدنی) و هیچ پەیوەندیەکی بە ئایینەوە نییە، لە پاڵ ئەمانە بڕیارەکانی ئەنجومەنی پیران و بڕیارەکانی دەستەکانی یاسادانان و ئەو فەرمانانەش کە پاشاکان دەریانکردوە بوونەتە یاسای ئەم وڵاتە.

ڕۆمانەکانی سێ جۆر یاسایان لەیەك جیاکردۆتەوە ئەوانیش:

أ- یاسای شارستانی (مدنی):

کەلەسەر ڕۆمانەکان یاخود ئەو کەسانەی سیفەتی هاووڵاتی بوونیان هەیە جێ بەجێ دەکرا ئەوانیش دانیشتوانی (ئیتاڵیا و ڕۆژئاوای ئەوروپا و یۆنان) دەگرێتەوە.

ب- یاسای گەلان:

ئەم یاسایە لەو هەرێمانە جێ بەجێ کراوە کەسەر بە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی بوون لە ئاسیا و ئەفریقادا، بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار یاسای گەلان کاری کردە سەر یاسای شارستانی ڕۆمانی و ڕێبازەکەی.

ج- یاسای سروشتی:

بریتییە لەو یاسایەی هەموو بوونەوەرە زیندووەکان ملکەچی دەبوون، ئەم یاسایە گرنگی داوە بە سروشتی پەیوەندییەکان و وابەستە کۆمەڵایەتییەکان.

دادوەران ئەم یاسایەیان لە دادگاکانی ڕۆمانی جێ بەجێ کردوە، کاری پێویستیان کردووە بۆ ڕێکخستنی داواکاریە شارستانیەکان بە پشتبەستن بە نەریتە یاساییە باوەکان لەوانە چوونی داواکار بۆ دادگە و پێشکەشکردنی سکاڵا (شکات) دژ بە داوالێکراو، دادگاش بەدوای بەڵگەی تاوانکاریدا گەڕاوە و پاش سەپانی تاوان بەسەر داوالێکراو بە گوناهبار دادەنراو ئینجا دادوەر بە پشتبەستن بەیاسا بڕیاری خۆی لەسەر دەدا.

د- یاسای جستنیان:

ئیمپراتۆری بیزەنتی فەرمانیدا بە پێکهێنانی لێژنەیەك لە یاساناسان و داوای لێکردن دوای کۆکردنەوە زیادکردنی ئەو یاسا نوێیانەی کە لەلایەن ئیمپراتۆرەکان دەرچووە بخرێتە سەر یاساکانی پێشوو و لێکۆڵینەوە لە بارەی یاسای ڕۆمانی بکەن، پاشان کە لێژنەکە کارەکەی تەواو کرد، لە ساڵی ٥٣٣ ز ئەنسکلۆپیدیای یاسای ڕۆمانی دەرچوو، ئەو هەوڵەی یاساناسانی (الفقه) ڕۆمان ناوی ئیمپراتۆری جستنیانی نەمر کردوو ئەو دەستکەوت و کۆششەی یاسا ناسان دایان هەمووی درانەپاڵ ئیمپراتۆر، مێژوونووسان بە کارێکی گەورەیان لەقەڵەم دا، چونکە یاسای ڕۆمانی لەناوچوون پاراست.

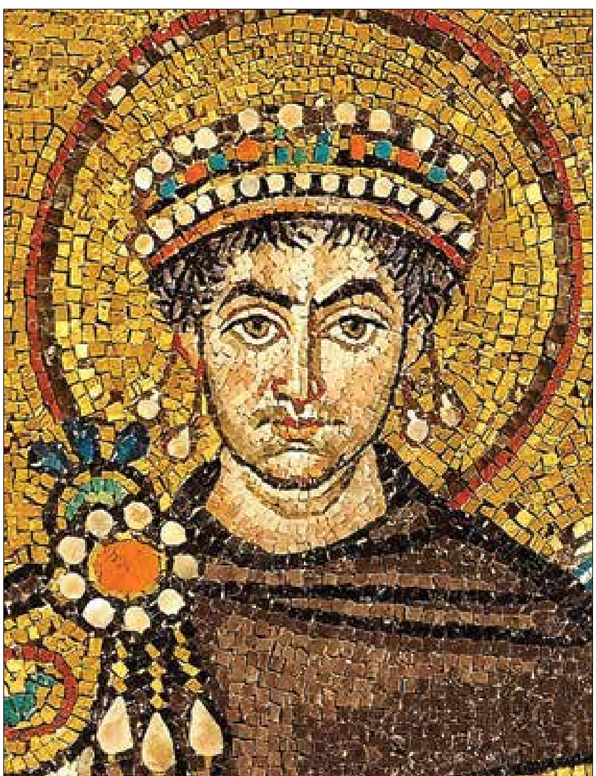

ئیمپراتۆر جستنیان

ئنیسکللۆپیدیای یاسای ڕۆمانی لە چەند بەشێك پێکدێت و هەر بەشێکی بۆ چەند بابەتێکی یاسایی دابەشکراوەو، ئەو بابەتانەش بەسەر چەند بەندێك دابەشکراوەو، لێژنەکە کتێبێکی دانا ناوی نا کتێبی سیستەمەکان (کتاب النظم) و کە بریتییە لە کتێبێکی قوتابخانە و بنەماکانی یاسای ڕۆمانی تێدا دانراوە.

لەساڵی ٥٣٣ زاینی (جستنیان) فەرمانێکی دەرکرد کە بڕیاریدا بە جێبەجێ کردنی ئەو یاسا نوێیە، یاساکە لەو ناوچانەی کە لە ژێر دەسەڵاتی خۆی بوون ڕێرەوی خۆی وەرگرت و دوای دەسەڵاتی خۆشی ئیمپراتۆرەکانی دوای ئەو لەسەر ئەو یاسایە ڕۆیشتن و لەبەر ئەوەی یاساکەی جستنیان گرنگ بوو بۆ سەر زۆربەی زمانە بەناوبانگەکانی جیهان وەرگێڕدراوە، لەوانیش زمانی عەرەبی، و بۆتە سەرچاوەیەك بۆ یاساکان و دەستووری وڵاتانی پێشکەوتووی جیهان، ئەو قوتابیە خۆشەویستانەی کە لە بواری لێکۆڵینەوەی یاسایی پسپۆری پەیدادەکەن، دەتوانن بە شێوەیەکی ئاشکرا کاریگەری یاسای ڕۆمانی لەسەر یاسای فەڕەنسی و ئینگلیزی و دەستووری وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمەریکا ببینن، لەبەر ئەوە یاسای ڕۆمانی بۆتە بابەتێکی بنەڕەتی لە کۆلیژی یاسا لە زۆربەی زانکۆکانی جیهان قوتابیان دەیخوێنن.

دووەم: بیناسازی:

بیناسازی ڕۆمانی بە تۆکمەیی و بە هێزی و گەورەیی ناسراون، ئەویش بەهۆی بەکارهێنانی بەردو کەلوپەلی کۆنکرێتی لە دروستکردنیاندا، بۆیە پاشماوەی زۆربەی کارە بیناسازیەکانیان لە ئیتاڵیا و سوریا و لیبیا و ئەو ناوچانەی کە لە ژێر دەسەڵاتی سەروەری ڕۆمانیدا بوون ماون، ڕۆمانەکان لە کارە بیناسازیەکانیاندا سیستەمی گومەز (قبوات) و تاق (العقود) و شێوازی کەوانەیی لە بنمیچی (تسقیف) قەڵاو پردو دروستکردندا بەکارهێناوە و کەڵکیان لە بەستنی نیو بازنەیی بینیوە لە بونیادی (پردەکان)ی ئامادەکردنی ئاوو بەکارهێنانی مەڕمەڕ لە داپۆشینی زەوی و خانووبەرە و دیوارەکانیدا، جگەلە (کەوانە و گومەز) بیناکانیان بە ستوونی گەورە ڕاگیراون. ڕۆمانیەکان تەلاری گەورەیان بونیاد ناوە پێی دەگووترا فۆروم (Forum) کە بریتی بوو لە بینایەکی گشتی وەکو بازاڕ وشوێنی بەستنی کۆبوونەوەی گشتی و چالاکی وەرزشی، بەناوبانگترینیان یاریگای ئیمپراتۆر (تراجان) بوو کە لە شاری ڕۆما دروستی کردووە.

ڕۆمانەکان پەرستگای گەورەیان دروستکردووە کەلەسەر ستوونی گەورە دامەزراون و هەندێکیان بازنەیین، هەروەها شانۆ و گەرماویان بوونیاد ناوە، شانۆی (کۆلۆسیۆم) colosseum لە ڕۆما بە بەناوبانگترین شانۆ دادەنرێ، کاریگەری شارستانیەت و بیناسازی ڕۆمانی بۆ زۆربەی ناوچەکانی جیهان گواستراوەتەوە بە تایبەتی لە بونیادی قناطر (ئاوەڕۆ) و پرد لەسەر ئاوو ئاوەڕۆکەکان، هەروەها بنیاتنانی کۆشك وپەرستگادا، بەکارهێنانی (کەوانە، تاق)بەشێوەیەکی گشتی لەبیناسازیدا لەژێر کاریگەری ڕۆمانەکان بووە.

پرسیارەکان

پ١/ ڕۆمانەکان لاسایی شارستانییەتی ئەغریقییەکانیان کردۆتەوە، ئەمە لێک بدەوە.

پ٢/ پەیوەندی جستنیانی ئیمپراتۆر بە یاسای ڕۆمانیەوە چی بوو؟

پ٣/ ئەم دەستەواژەیە لێک بدەوە: ڕۆمانەکان لە ڕووی بیناسازیەوە لە ئەغریقییەکان پێشکەوتووتر بوون.

بەشی شەشەم
شارستانییەتی ئێران

ئێران بە شوێنی یەکێك لە کۆنترین شارستانییەتی جیهان دادەنرێت کە مێژووی نشینگە شارستانییەکان دەگەڕێتەوە بۆ (٧٠٠٠) ساڵ پێش زایین، شارستانییەتی ئێران توانی (٤٠٪) دانیشتوانی جیهانی کۆن پێکەوە ببەستێت و عیلامییەکان و ئەخمینی و میدییەکان و ساسانییەکان سنورێکی فراوانی حوکمڕانی ئەو ئیمپراتۆرییان کردووە.

شارستانییەتی ئێران

یەکەم عیلامییەکان: (ئیلامییەکان)

عیلامییـــەکان لە باشـــووری رۆژئـــاوای ئێران نیشـــتەجێبوون، ئـــەو هەرێم (دەڤـــەر)ەی لێی نیشـــتەجێ بوون خۆزســـتان یـــان (ئەهواز)ی پـــێ دەووترێت، پاشـــان بەرەو باکوورکشـــان (رۆیشـــتن) بۆ ناوچەی چیاکانـــی (بەختیاری) تاوەکو ســـنووری لورستان.

ســـۆمەرییەکان بـــە وڵاتـــی عیلامییەکانیـــان دەگـــوت (نـــم: NIM) بـــە واتـــای زەوییـــە بـــەرزەکان یاخـــود (بانـــەکان). عیلامییەکان چەندیـــن نێوەندی شارســـتانیان دامەزراند، لە هەموویان گرنگتر شـــاری شوشـــیانا (سوسە) لە باشوور و شـــارەکانی (ئانشـــان و ئاوان) لە باکـــوور بوون.

عیلامییـــەکان ســـوودیان لـــە شارســـتانی ســـۆمەرییەکان وەرگـــرت و پەرەیـــان بـــە رووخســـارەکانیان دا بەو شێوازەی کە لەگەڵیاندا دەگونجێـــت، هەروەهـــا عیلامییـــەکان لـــە رووداوەکانـــی دۆڵی دووڕووبـــار (میزۆپۆتامیا) دا بەشـــداریان کردووە بەهۆی کاری دراوســـێ بوون، دوای ئـــەوەی وڵاتەکەیـــان ڕووبەرووی شاڵاو و هێرشی پاشا ئەکەدییەکان و پاشاکانی بنەماڵـــەی ئوری ســـێیەم بووەوە، لە ســـاڵانی (٢٠٠٤پ.ز) شـــاری (ئـــور) یان داگیـــر کردو تاڵانیـــان کـــرد و حوکمی پاشـــاکانی بنەماڵەی ئوری ســـێیەمیان لەناوبرد، پاشـــان کۆتاییان بە حوکمڕانی (کاشـــییەکان) هێنا، هەروەها وڵاتی بابلیـــان لە ســـاڵی (١١٦١ پ.ز) بـــە تاڵان بردو لە نێـــوان دەســـکەوتەکانی ئەم هێرشـــانە ئەو (میله-المسلة) بوو کە یاســـاکانی (حامورابی)

لەسەر نووسرابوو، دواتر لە ساڵی ١٩٠١ز) لە شاری (سوسە) دۆزرایەوە.

عیلامییەکان نووسینی(بزماری)یان بەکارهێناوە وپەرەیان پێداوەو ئاماژەکانیان کورت کردۆتەوە، تاوەکو لەگەڵ زمانی خۆیان بۆ نووسین بگونجێت. ئایینی عیلامییەکان لەگەڵ ئایینی دانیشتوانی دۆڵی دوو ڕووبار (دۆڵی رافیدەین) زۆر جیاواز نەبوو، چەندین خواوەندیان دەپەرست لەوانە خواوەندی (خومبان) کە خواوەند ئاسمان بوو، هەروەها خواوەندی (خوتران)کە خواوەندی سەربازان بوو خواوەند (ئەنشوشیناك) كە خواوەندی شاری (سوسە) بوو، پەیکەری ئەم خواوەندەیان لە پەرستگای سەرەکی شارەکە دانابوو.

وڵاتی عیلامییەکان ڕووبەڕووی شاڵاوی دەوڵەتی ئاشوورییەکان بۆوە، سوپای ئاشوورییەکان (سوسە)ی پایتەختی عیلامییەکانیان داگیرکرد و وێرانیان کرد کۆشك و تەلار و پەرستگاکانیان تاڵان کردو بەمەش دەوڵەتی عیلامییەکان کۆتایی پێهات.

دووەم: دەوڵەتی (ئەخمینی - هەخامەنشی) (٥٥٩-٣٣١پ.ز)

شا کۆرشی دووەم توانی دەوڵەتی ئەخمینی (هەخامەنشی) دابمەزرێنێ و ئەم ناوەش لە ناوی باپیرەی ئەم بنەماڵەیە وەرگیراوە کە ناوی (ئەخمینۆس) بووە. کۆرش توانی دەست بەسەر وڵاتی فارس و میدیا و هەرێمەکانی تری ئێراندا بگرێت، هەروەها توانی وڵاتی بابل داگیر بکات، بەمەش بنەماکانی دەوڵەتی دانا. پاشان ئەوانەی دوای ئەو هاتن سنووری دەوڵەتی ئەخمینییان فراوان کردو وڵاتی ئەنادۆڵ و وڵاتی شام و میسریان خستە سەر دەوڵەتەکەیان و پەڕینەوە بەرەو ئەوروپا و شارە یۆنانیەکانیشیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیان، ئەمەش دەرگای ململانێیەکی یەکی سەربازی دوورودرێژی کردەوە لە نێوان فارس و یۆنانیەکان کە لە مێژوودا بە جەنگەکانی (فارس و یۆنان) ناسراوەو کە لە دوواییدا (ئەسکەندەری مەکدۆنی) ڕۆژهەڵاتی داگیر کرد وجەنگەکانی نێوان (فارس و ڕۆمان) بەرپابوو، ئەم جەنگانەش پچڕپچڕ بوو ماوەی (١٠٠٠) ساڵی خایاند.

شوێنەواری ئەخمینییەکان

گرینگترین ڕواڵەتە شارســتانیەکانی ســەردەمی ئەخمینییەکان:

أ-ئایین:

فارسەکان چەند خواوەندێکیان دەپەرست کە هێزی سروشتی بەرجەستەدەکرد ،وەك خواوەندی (میثرا) کە خواوەندی (خۆر) بوو، وە خواوەند (ماهە) خواوەندی (مانگ) و خواوەند (ئاتار) خواوەندی (ئاگر)هەروەها خواوەندی (ئاتار) کە خواوەند ئاناهیتا (عەشتار) کە خواوەندی بە پیتی و بەرهەمهێنان بوو. ئاگرپەرستان (پیاوە ئایینیە فارسەکان) ڕۆڵێکی دیاری گرنگیان هەبووە لە کۆمەڵگە و سەرپەرشتی بەڕێوەبردنی بۆنە ئایینیەکانیان دەکرد و شوێن و پلە و پایەی بەرزیان هەبوو لە ناو خەڵکیدا.

شای ئەخمینی (دارای یەکەم) ئایینی (زەردەشتی) کردە ئایینی فەرمی (ڕەسمی)دەوڵەت. پاشاکانی ئەخمینییەکان هەوڵیان دا ئەم ئایینە بکەنە هۆکارێك بۆ یەکگرتنی گەلانی ئیمپڕاتۆریەتەکانیان یاخود لەیەکتر نزیکیان بکەنەوە. هەروەها لە بواری بیروباوەڕی ئایینیدا بواری ئازادیان بە خەڵکدا. لە بەرامبەر خواوەندی (ئەهورامزدا)ی زەردەشتی دا، چەندین خواوەندی دیکە دەپەرسترا پاشا ئەخمینیەکان چەندین پەرستگایان دامەزراندبوو لە شارەکانی (بلخ) و (بازرگادە) و (پرسیپۆلیس).

ب- کارگێڕی:

پاشاکانی ئەخمینیەکان شێوازی کارگێڕی (لامەرکەزی) یان پەیڕەو دەکرد.

ئیمپراتۆریەتەکەیان دابەش کردبوو سەر (بیست) هەرێمی جیاجیا، هەر هەرێمێك لە لایەن فەرمانڕەوایەکی فارسی بە نێوی (ستراب) بەڕێوە دەچوو کە ئەو بەرپرس بوو لە کۆکردنەوەی باج و چەسپاندنی دەسەڵاتی دەوڵەت لەو هەرێمەی کەتیادا حوکمڕان بوو بۆ ئەوەی پایتەختەکەیان بە هەرێمەکانی تر ببەستنەوە.

ئەخمینییەکان پۆستەیان دامەزراندو گرینگیان بە ڕێگاکانی هاتووچۆ داوەو لە ڕێگاکاندا وێستگەی پۆستەیان دامەزراندووە لێرەدا ئەسپ سوارپۆستەکانیان دەگۆڕیەوە تاوەکو بڕیار و فرمانەکان و نووسراوەکانی پاشا بگەیننە حوکمڕانی هەرێمەکان.

نێوەندی (بنکەی) کارگێڕی سەرەکی لە پایتەختدا و لە کۆشکی پاشا بوو. پاشا (کۆرشی دووەم)

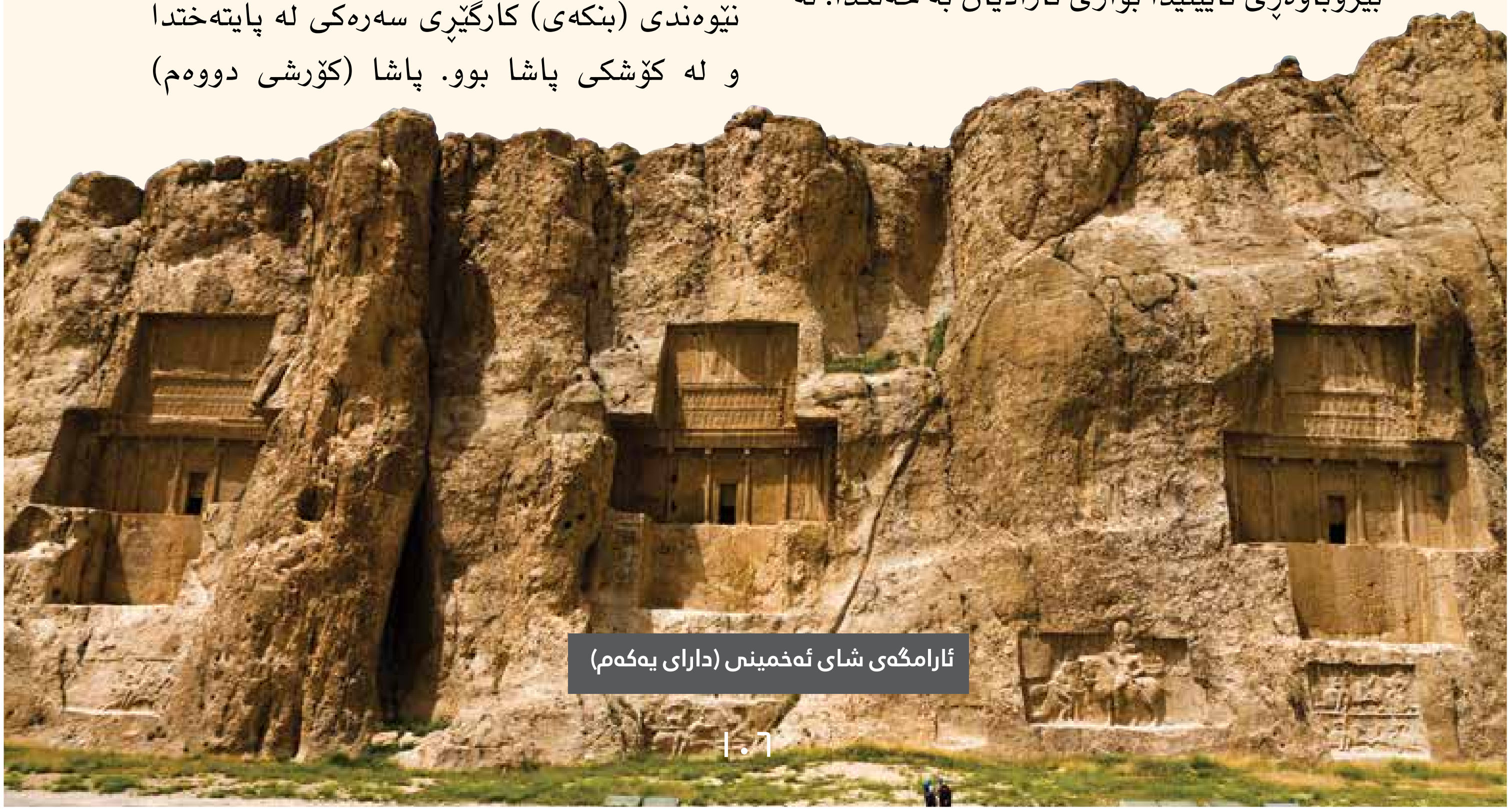

ئارامگەی شای ئەخمینی (دارای یەکەم)

لەسەرەتای حوکمڕانی خۆیدا شاری (ئەکبتانە)ی کردبووە پایەختی دەوڵەتەکەی، پاشان شاری (بازرگادە)ی دامەزراند لە هەرێمی فارس کە لە نزیك (مەشهەدی مرغاب)ە. تا ئێستاش پاشماوەی شوێنەواری پایەکانی پەرستگاو کۆشکەکان لەو شوێنەدا ماوە. دوای ئەوەی دەسەڵات کەوتە دەست شا داریۆشی یەکەم (دارای یەکەم) پایەختێکی دیکەی دامەزراند، ئەویش لە شاری (برسیپۆلیس) (تەختی جەمشید) لە نزیك بازرگادە. لەوێدا پەرستگاو کۆشکی بونیادنا و بوو بە پایەختی دەوڵەت، پاشاکانی ئەخمینیەکان بەهرەدارو هونەرمەند بوون لە دروستکردنی کۆشکەکان و ڕازاندنەوەیان و لە ژیانی ڕابواردن و خۆشگوزەرانی دا دەژیان.

ج- بواری ڕۆشنبیری:

ئەخمینییەکان لە نووسیندا (خەتی) ڕێنووسی ئارامیان بەکار هێناوە بۆ نووسینی زمانی فارسی کۆن لەگەڵ بەکارهێنانی نووسین بە زمانی ئەکەدی و عیلامی لە لایەن پاشا (دارای یەکەم) لەسەر چیای (بێستون) لە نزیك (کرماشان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان) هەڵکەنراوە (نەخش کراوە) بە دەقە گرنگەکان دادەنرێت کە بەزمانی فارسی و ئەکەدی و عیلامی نووسراوە، ئەم دەقە نووسراوانە هۆکار و ئامرازێك بوون بۆ شیکردنەوەو لێکدانەوەی هێماو ئاماژەکانی خەتی (نوسینی) بزماری لەلایەن توێژەران لە سەدەی نۆزدەهەمدا. لێکۆڵەرەوەکان دوای ئەوە بە دەقە فارسیەکاندا دەچوونەوە و دەیان خوێندنەوە پاشان لە نێوان وشەکانی و ئاماژەو هێما بزماریەکان بەراوردیان دەکرد، پاشان چەندین دەنگ و ئاماژەی نووسینی بزماریان دانا لەگەڵ بەراورد کردن لەگەڵ دەقەکانی دیکەدا، لێکۆڵەرەوان چەند بنەمایەکیان دانا بۆ شیکردنەوەی نووسینی بزماری و لەو هەوڵانەیاندا سەرکەوتوو بوون.

سێیەم :شارستانییەتی هیلنیستی:

دوای ڕووخانــــی دەوڵەتـــی ئەخمینی لەســـەر دەســـتی (ئەســـکەندەری مەکدۆنی) دوای ئەوە هێرشـــی گەورەی بۆ ســـەر رۆژهـــەڵات هێنای توانی بەسەر پاشای فارسەکان داریوشی(دارای سێیەم) ســـەرکەوتوو بێت لە ساڵانی(٣٣٣ - ٣٣١ پ.ز) هەروەهـــا توانی وڵاتی شـــام و میسریش داگیر بکات، پاشـــان ڕووی کـــردە وڵاتی دۆڵی دوو ڕووبار (میزۆپۆتامیا) لەوێش ســـەرکەوتنی کۆتاییان بەســـەر شـــای فارســـەکان لە شەڕی ئەربیـــلا (گۆگامیـــلا) نزیك شـــاری (هەولێر) بەدەســـت هێناو دەستی گرت بەســـەر تەواوی کوردســـتان و پاشـــان ڕووی کردە (برسیپۆلیس) ی پایتەخـــت و داگیری کرد.

ئەســـکەندەری مەکدۆنـــی لـــە شـــاری بابـــل لـــە ســـاڵی (٣٢٣ پ.ز) کۆچـــی دوایـــی کرد. ئیمپراتۆریـــە تەکـــەی لە نێوان ســـەرکردەکانی ســـوپا دابەشـــکراوئەوە بوو دۆڵی دوو ڕووبار و وڵاتـــی شـــام و ئێـــران و کوردســـتان) بوو بەبەشـــی (ســـلوقس) کە دەوڵەتی (ســـلۆقس) لە ســـاڵانی (٣١١ - ١٢٦ پ.ز) لـــێ دامەزراند، هەرچـــی میسرە بوو بەشـــی (بەتلیمـــۆس) کە دەوڵەتی (بەتالســـە) ی لەوێدا دامەزراند، بەڵام (ئەنتیخۆنۆس) بـــو بەســـەرکردەی ناوچەکانی مەکدۆنیا و ئاســـیای بچـــووك و یۆنان.

ســـلوقیەکان بایەخیـــان دا بـــە بازرگانـــی و ڕێکخســـتنی کاروبـــاری دارایـــی، هەروەهـــا بایەخیان بـــە ســـکەلێدانی پـــارەو کاری پارە گۆڕینـــەوەدا. هەوڵیانـــدا ڕێگای ئاوریشـــم لە نێـــوان چین و دەریـــای ناوەڕاســـت بپارێزن، ئەمـــەش بـــە دانانی (بنکـــەی ســـەربازی) و

تابۆیەك کە شەڕی نێوان فارسەکان و ئەسکەندەری مەقدۆنی وێنا دەکات

دروستکردنی قەڵای سەربازی بە درێژایی ئەو ڕێگا وشکانییە دوورو درێژە.
دەسەڵاتی سلۆقیەکان لە ئێران و کوردستان زۆر بەهێز نەبوو، فەرثییەکان (ئەشکانیەکان توانیان دەوڵەتی خۆیان لە هەرێمی پارثیا (خوراسان)ی ڕۆژهەڵاتی ئێران دابمەزرێنن. لە ساڵی (٢٤٧پ.ز) کەوتنە ململانێیەکی سەربازی لەگەڵ سلۆقیەکان و دەسەڵاتی سلۆقیەکان کەم بۆوە و پاشەکشەیان کرد بۆ وڵاتی بابل بۆ شاری (سلوقسیە)ی پایەختیان کە دەکەوێتە کەناری ڕۆژئاوای ڕووباری دیجلە لە باشووری شاری (بەغداد)ی ئێستا کە پاشماوەکەی بە (گردی عومەر) ناسراوە. بەڵام لە سوریا بنکەکەیان شاری (ئەنتاکیە) بوو. شارستانی یۆنانیەکان (هێلینی) لەگەڵ شارستانی ڕۆژهەڵات تێکەڵ بوو لەسەردەمی سلۆقیەکان و سەردەمی فەرثییەکان کە دوای ئەوان هاتن و شارستانێتیەکی نوێ دروست بوو، کە توێژەران ناوی (شارستانی هێلنستی) یان لێنا. گەلانی ڕۆژهەڵات ڕوالەتەکانی شارستانیەتی (هیلینییەکانیان) وەرگرت لە بوارەکانی ئەدەب و هونەر و فەلسەفەدا، هەروەها زمانی یۆنانی بڵاوبۆوە بەتایبەتی لەو شارانەی کە سلۆقیەکان لە (ئێران و دۆڵی دوو ڕووبار و کوردستان) دایانمەزراندبوو، هەروەها تێکەڵبوونی دانیشتوان لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ژنخوازیەوە، شارستانییەتی (یۆنانی)ش کەوتە ژێر کاریگەری ڕۆژهەڵات بەتایبەتی لە بواری هونەردا.

چوارەم: دەوڵەتی فەرثییەکان (٢٤٧پ.ز- ٢٢٦ز) (پارثەکان)

ناوی ئەم دەوڵەتە لە هەرێمی پارثیا (خوراسان) لە ڕۆژهەڵاتی ئێران وەرگیراوە و بە دەوڵەتی (ئەرشاکی) یش ناسرابوو، چونکە سەرکردەی فارسی (ئارشاك) ئەم دەوڵەتەی دامەزراند، پاشان بە دەوڵەتی (ئەشکانی) ناوبرا، بەنێوی خێڵەکانی (ئەسکیثی) کە لە هەرێمی خۆراسان نیشتەجێ بوون و هێزێکی یەکگرتووی سەربازیان پێك هێناو ئەمەش هاوکاریان بو بۆ دامەزراندنی دەوڵەت و ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی سلۆقیەکان. هەروەها بە دەوڵەتی (فەرثییەکان - پارثەکان) دەوترێت (دەوڵەتی پاشاکانی بنەماڵەکان) چونکە سنووری فراوان بوو دوای یەکگرتنی چەند دوڵەت و هەرێمێك، ئەوە بوو پاشاکانیان حوکمی (فیدرالی) یان دا بەو هەرێمانە بۆیە چەندین دەوڵەتی بچووك دروست بوو کە سەر بە شای (فەرثییەکان) بوون.لەوانە دەوڵەتی ئەدیبایین (حدیاب) لە نێوان هەردوو زێی گەورە وبچووك کە پایەختەکەی شاری (هەولێر) بوو و دەوڵەتی (حضر)ی ئارامی و دەوڵەتی کەرخینیا (میسان) لە زۆنگاوی حەوێزە.
شاکانی (پارثەکان) یاخود (فەرثییەکان) زۆر بایەخیان بە ئاوەدانی و بیناسازی داوە، شارە کۆنەکانیان سەر لەنوێ بنیات نایەوە و پایەختێکی نوێیان دامەزراند لە باشووری شاری بەغدا لەسەر ڕووباری دیجلە بەناوی تەیسەفۆن (المدائن) کە ئێستا (سەلمان پاك)ی پێ دەوترێت، هەروەها بایەخیان بە بازرگانی داو، ڕێگاکانی گواستنەوەیان پەرەپێدا و چەندین حەسار (خان) یان لە

ڕێگاکانی گواستنەوە بۆ پشوودانی بازرگانەکان بنیاتنا و بیری ئاویان هەڵکەند لە ناوچە بیانییەکان تا ناوچە سنوورییەکان وای لێهات بووە هۆی پەیداکردنی دەرامەتێکی زۆر بۆ دەوڵەت، فەرثییەکان هانی جموجۆڵی تری ئابوورییان دا، لەوانە کشتوکاڵ ئەوەبوو چەندین بەروبوومی کشتوکاڵی نوێیان هێنایە وڵات وەك (قامیشی شەکر و بەخێوکردنی کرمی ئاوریشم) بۆ بەرهەمهێنانی ئاوریشمی سروشتی.

سوپا و سەرکردارایەتی سوپا جێگای بایەخ و شوێنی لە پێشەوەی هەبوو لای شاکانی (پارثەکان)، چونکە دەوڵەت لە باری جەنگ دابوو لەگەڵ (سلۆقیەکان و ڕۆمانەکان). هەر لەسەدەی یەکەمی پ.ز سەرەتای لاپەڕەیەکی نوێ لە شەڕی خوێناوی لەگەڵ ڕۆمانەکان دەستی پێکرد بۆ دەست بەسەرداگرتنی ڕێگا بازرگانییەکان لە کوردستان بەتایبەتی شارەکانی (نوسەیبین و حەران و شەنگال) بە شێوەیەکی گشتی ڕووباری فورات سنووری نێوان هەردوو وڵات بوو. ڕۆمانەکان بە مەبەستی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ پارثەکان چەند دەوڵەتێکیان وەك بەربەست لە بەردەمیاندا دامەزراند وەك لە باکووری کوردستان و شوێنی ترکە ناویان لێنابوو (کۆردۆئینی) و بنکەکەی شاری ئامەد (دیاربەکری ئێستا) بوو، بەمەش کوردستان لە نێوان فارسەکان و ڕۆمەکانی ئەوکات دابەشکرابوو، واتەلە سەدەی یەکەمی پ.ز هەروەها هەرێمەکانی میدیا و هەرێمی ئەدیابین سەر بە فەرثیەکان بوون، بەڵام ناوچەی (کوردۆئینی) ی سەر بە ڕۆمانەکان بوو.

کوردستان ببووە گۆڕەپانی (مەیدانی) شەڕی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە، لەبەر ئەمەش خەڵکەکەی دووچاری ماڵ وێرانی و مەرگەساتی ئەو شەڕە نیمچە ببەردەوامانە بوونەوە، بە تایبەتی کوردەکانی ناوچەی جەزیرە. ئەوە بوو جارێکیان ڕۆمانەکان گەیشتنە شاری (هەولێر) و داگیریان کرد، بۆیە سەردەمی حوکمرانی (پارثەکان) بە سەردەمێکی تاریك لە مێژووی گەلی کورد دادەنرێت، خاکەکەی ئەوکات دابەش کرابوو خەڵکەکەشی تووشی ماڵوێرانی جەنگ و وێرانکاری وکۆچپێکردنی خەڵك و بڵاوبوونەوەی نەخۆشی و برسێتی ببوون.

پێنجەم: دەوڵەتی ساسانییەکان (٢٢٦ – ٦٥١ز)

شا ئەردەشێر کوڕی بابەك کوڕی ساسان ئەم دەوڵەتەی دامەزراند، بۆیە ناونرا (دەوڵەتی ساسانی) بەناوی باپیرەی کەلە خزمەت پەرستگەی سەرەکی زەردەشتی لە شاری ئەستەخر لە هەرێمی فارس کاری دەکرد، ئەردەشێر بێ هێزی دەوڵەتی (پارثەکان) و ئەو سیاسەتە نەرمەی کە لەسەر بنەمای پێدانی حوکمی فیدراڵی بۆ هەرێمەکان پەیڕەو دەکرا بە هەلزانی و دەسەڵاتی خۆی فراوان کرد و دەستی گرت بەسەر هەرێمی فارس، ئەمەش بووە هۆی تووڕەیی شای (پارثەکان) (ئەردەوان)ی پێنجەم و نامەیەکی بۆ ئەردەشێر نارد و تێیدا هاتبوو: ((تۆ سنووری خۆتت بەزاندووە و خۆت لە بیر کردووە، ئەی ئەو کوردەی لە نێو ڕەشماڵنشینە کوردەکان گەورەبووی و کێ مۆڵەتی پێداوی کە تاجی پاشایەتی لەسەر بکەیت و دەست بەسەر وڵاتدا بگریت و پاشاو خەڵکەکەیشیت خستۆتە ژێر دەسەڵاتی خۆت)) لەم دەقەدا دەردەکەوێت کە ئەردەشێر کورد بووە یان لە نێو تیرە کوردەکاندا ژیاوە، چونکە کورد لەو سەردەمەدا لە هەرێمەکانی فارس و ئەهواز(خۆزستان) بڵاوببونەوە، هەروەها لەسەردەمی ئیسلامیش هەر لەو شوێنەدا هەبوون، هەروەها ئەوەش دەگەیەنێت کە کورد ڕۆڵی سیاسی لە ئێران دا هەبووە، تاوەکو توانیویەتی دەوڵەت دابمەزرێنێت.

شارستانییەت لە سەردەمی ساسانیەکان گەیشتە قۆناغی گەشەسەندن و پێگەیشتن، بە تایبەتی ئەوەی پەیوەندی بە سیستەمی دەسەڵات و بەڕێوەبردنی دەوڵەتەوە هەبوو. حوکمڕانی ساسانیەکان ڕۆڵی فارسەکانی پتەوتر کرد لە ڕووی ڕامیاری و شارستانییەوە.

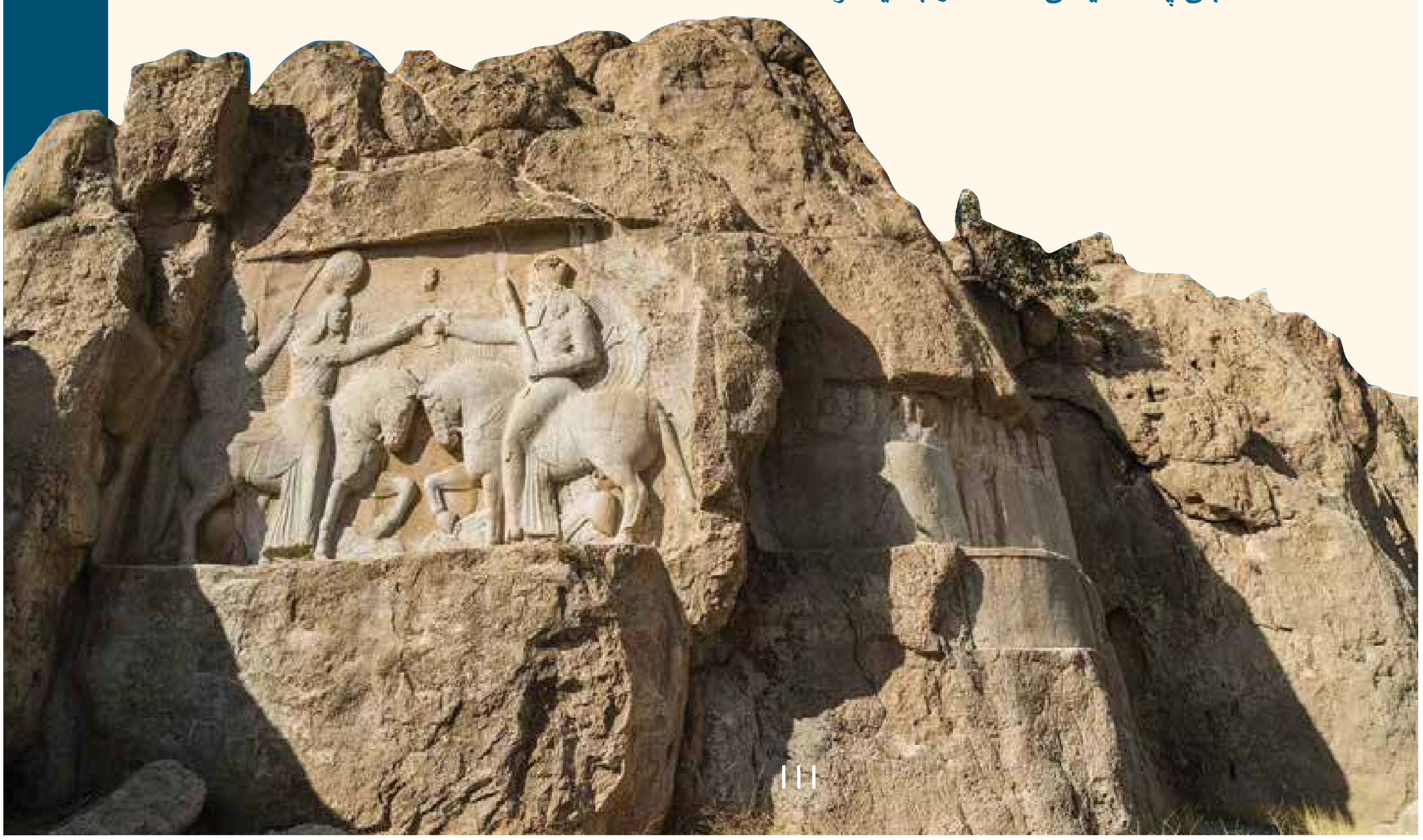

گرنگترین ڕواڵەتە شارستانییەکانی سەردەمی ساسانییەکان:

أ- سیستەمی حوکمڕانی:

سیستەمی فەرمانڕەوایی پاشایەتی پشتاوپشتی بوو پاشا دەبوایە لە وەچەی ساسانی بێت، دەسەڵاتێکی ڕەهای هەبوو هەروەها ئەو دەسەڵاتە سیفەتەکانی مەزنایەتی و گەورەیی هەبوو، ئەمەش لە کۆشك و تەلارەکەی دەست و پێوەندەکانی پاشا و ڕێکخستن و تاقە گەورەکەی لە (مەدائن) دەردەکەوێت. پاشاکانی ساسانییەکان هەوڵی دامەزراندنی دەوڵەتی ناوەندی (مرکزية)یان دا لە ڕێگای بەستنەوەی هەرێمەکان بە پایتەختەوە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ، بۆیە توانیان نیمچە دەوڵەتەکانی سەردەمی پارثەکان لەناوبەرن و پشتگیری عەرەبەکانی ناوچە (حیرە) یان لە عێراق کرد، ئەوە بوو پاشاکانی مەنازرە

بوونە لایەنگریان لە پێناو پارێزگاریکردن لە سنووری ڕۆژئاوایان. پاشا ژمارەیەکی زۆر دەست و پێوەندی لە خۆی کۆکردبووەوە لەوانە سەرۆکی دیوانی پاشایەتی و پەردەدا (الحاجب) و پاسەوانی پاشایەتی، کە ڕێوڕەسمی پێشوازی لە وەفدەکان و فەرمانبەرانی دەوڵەت ڕێك دەخەن پاشا لە جەژنی نەورۆزدا لەگەڵ خەڵکی ئاسایدا دادەنیشت و لەم میهرەجانەدا ڕێگە بە هەموان دەدرا کە بێنە لای پاشا. سەرۆك وەزیران ڕۆڵێکی سەرەکی و گرنگی دەبینی لە بەڕێوەبردنی دەوڵەت و سەرپەرشتی دیوانەکانی دەکرد، بۆیە بە فارسی بە (بزرگ فەرمادار) ناوزەند دەکرا، هەروەها چاودێری بەڕێوەبردنی هەرێمەکانی دەکرد و سەرپەرشتی دانوستانە دبلۆماسییەکانی دەکرد لەگەڵ وڵاتانی بیانی، لەبەر گرنگی ڕۆڵی وەزیر بە دەستەڕاستی پاشا دادەنرا.

ب- چینەکانی کۆمەڵگا:

(ئەردەشێری کوڕی بابەك) دادەمەزرێنەری دەوڵەتی ساسانی سیستەمی چینایەتی لە ئێران چەسپاند و لە لایەن پیاوانی ئایینی زەردشتیەوە دانی پیانرا، بۆیە دەرچوون لەم سیستەمە کارێکی ئاستەم بوو، کۆمەڵگەی ئێرانی لە سەردەمی ساسانییەکان لە چەند چینێك کە لە خوارەوە ناویان دێ پێکهاتبوو:

١- پیاوانی ئایینی و لە سەرووی هەمووانەوە موبەزان (پاپای ئایینی زەردەشتی).

٢- ئەساوەر (الأساورە) (پیاوانی جەنگ) لە سەرووی هەمووشیانەوە (سپابذ) (سەرکردەی باڵای سوپا) سەرکردەکانی سوپا بە(سەرۆك – زعیم) ناودەبران.

٣- نووسەران، گەورەی نووسەران بە (دبیرید) ناوزەند دەکرا.

٤- زۆرینەی گەل، کەلەوانە پێك هاتبوو:

أ - ئازادەکان:

ئەمانەش جوتیارەکان و پیشەکار و خانەدان (النبلاء) و بازرگانی بچووکەکان دەگرێتەوە.

ب- کۆیلەکان:

چینی یەکەم و دووەم ماف و دەستکەوتیان گەلێ زۆر بوو لەوانە باج نەدان، چینە گشتییەکان قورسایی باجەکان دەکەوتە سەرشانیان لەگەڵ ئەوەش ڕۆڵی ڕامیاریان پەراوێز کرابوو، بڕیارە ڕامیاریە گرنگەکان لە لایەن پاشا و ئەندامانی چینی ئۆرۆستۆکراتی لە پیاوانی ئایینی و سەرکردەکانی سووپا و گەورە خانەدانەکانە دەردەکران.

ج- ئایین:

ساسانیەکان هەوڵیان دا کەلەپووری ئەخمینیەکان زیندووبکەنەوە بۆیە ئایینی (زەردەشتی)یان کردە ئایینی ڕەسمی دەوڵەت، شا (ئەردەشێر) و شاپوری کوڕی دەقەکانی (ئاڤێستا)یان کۆکردەوەو سەر لە نوێ نووسرایەوە و شیکردنەوەیان بۆ کردو ناویان لێنا (زند ئاڤێستا) لێکۆڵینەوەی (زند ئاڤێستا) ناونرا (بازند)، وە بەهۆی سیستەمی چینایەتی لە ئێران و ڕۆڵی پیاوانی ئایینی و ئەندامانی چینی ئۆرۆستۆکراتی، چەند بزووتنەوەیەکی ئایینی- کۆمەڵایەتی سەری هەڵدا بۆ دانانی سنوورێك بۆ دەسەڵاتی ئەندامانی ئەم چینانە، لەوانە بزوتنەوەی (مانەوی) کە هانی لێبووردن و سۆفیگەری دەداو باسی لەرەچاوکردنی بە مافی چینە گشتییەکانی دەکرد. (مانەوەی) بیروڕاکانی ئاینی مەسیحی و بوذی کاریگەری لەسەری هەبوو. ئایینی مەسیحی دەستی کرد بە بڵاوبوونەوە لە ئێران لە سەدەی چوارەمی زایینی و باوەڕدارانی و تووشی چەوساندنەوە و سەرکوتکردن هاتن لە لایەن دەوڵەتەوە بەهۆی جەنگیان لەگەڵ ڕۆم دا چونکە مەسیحییەکانیان بە پشتگیری کردنی ڕۆمە بێزەنتیەکان تاوانبار دەکرد، چونکە ئایینی ڕەسمی بێزەنتیەکان مەسیحی بوو. بەهۆی زیادبوونی دەسەڵاتی پیاوانی ئایینی زەردەشتیەوە بزوتنەوەیەکی ئایینی – کۆمەڵایەتی دیکە پەیدابوو بە ناوی (مەزدەکی) کە بۆ (مەزدەك) دەگەڕایەوە و خۆی سەرکردایەتی دەکرد. شا (قوبادی یەکەم) پشتگیری لەو بزوتنەوەیە دەکرد بۆ بێ هێزکردنی دەسەڵاتی سەرکردەکانی سوپاو چینی ئۆرستۆکراتی، (مەزدەك) داوای جێبەجێ کردنی (سۆسالیستی) (الاشتراکیة) دەکردوو دابەشکردنی سامان بە شێوەیەکی دادوەرانە لە نێوان خەڵك، دادەکرد هەروەها داوای سۆفیگەری لە خۆ بردوویی دەکرد لەگەڵ دوورکەوتنەوە لە چێژو لەزەت و ئازار نەدانی زیندەوەران و سروشت. لەگەڵ ئەوەی زەردەشتی توانی بەسەر هەردوو بزوتنەوەی (مانەوی و مەزدەکی) سەرکەوتوو بێت و بەرەنگاری مەسیحیەت بێتەوە، بەڵام لەم کارەدا بەبێ هێزی و بێ توانایی دەرچوو. هەروەها ململانێی نێو کۆمەڵگەی ئێرانی کاریگەری خراپی هەبوو لەسەر دەوڵەت و پایەی پاشایەتی بێ هێز بوو و بەرەو داڕووخان دەچوو.

جەنگاوەرێکی ساسانییەکان

مەدائـــن:

پایەتەختــی دەوڵــەت بــە مەدائــن ناونرابــوو (ســەلمان پــاك) ی ئێســتا، چونکــە لــە چەندیــن شــاری تەنیشــت یەکــەوە هاتبــوو. هەروەهــا بریتــی بــوو لــە کۆمەڵگایەکــی نیشــتەجێی فــراوان کــە کۆشــك وتــەلاری پاشــاو دەســت و پێوەندەکانــی و دیوانەکانــی دەوڵەتــی تێدابــوو. پاشــاکانی ساســانیەکان چەندیــن کۆشــکی نوێیــان دامەزرانــد لــەو ناوچەیــە. تاقــی کیســرا (إیــوان کسرا)بــە دیارتریــن ڕواڵەتەکانــی بیناســازی لــە شــاری مەدائــن دەژمێــردرێ کــە تاقێکــی گەورەییــە و لــە لایــەن کیســرا ئەنــو شــیروان دروســت کــراوەو بــە گــەچ و خشــت بنیــات نــراوە، شــێوەیەکی لاکێشــەیی هەیــە تاقێکــی گــەورە دەوری داوە و کەوانەیەکــی گــەورەی لەخشــت دروســتکراوی تێدایــە، بەرزایــی تاقەکــە (٢٩م) دەبێــ، پانــی (٢٦م) و درێــژی (٤٣م) لــە هــەردوو لای تاقەکــەدا دوو دیــواری بــەرز هەیــە کــە ڕووی پێشــەوەی کۆشــکی پاشــایەتی بــووە، کــە بــە چەندیــن کەوانــەی بیناســازی ڕازاوەتــەوە، پاشــا لــەو کەوانــەدا (تاقانــەدا) بــە یــاوەری وەزیرەکانــی و کەســانی دەســتە راســتی دادەنیشــت و پێشــوازی لــە نوێنــەری وڵاتانــی دیکــە دەکــرد، دیوارەکانــی تاقەکــە بــە قومــاش و مافــوری گرانبەهــا دادەپــۆشرا.

تاقی کیسرا

ه- چاكسازییەكانی كیسرا ئەنو شێروان (٥٣١- ٥٧٩م):

پاشای ساسانیەكان كیسرای یەكەم (خەسرۆ) هەوڵی چارەسەركردنی ئەو گرفتانەیدا كە رووبەڕووی خەڵك بوونەوە كە لە ئەنجامی شلەژانە كۆمەڵایەتی و ئایینیەكانەوە سەری هەڵدابوو بەهۆی بزووتنەوەی (مەزدەكی). بۆیە مافی هەموو چین و توێژەكانی گەلانی ئێرانی بەپێی سیستەمی چینایەتی لەبەر چاو گرت، دوای لە ناوبردنی (مەزدەك) و شوێنكەوتوانی و گێڕانەوەی مافی خەڵك لەوانە بایەخدان بە ئافرەت، و زۆر لێ نەكردنی بۆ هاوسەرگیری بێ ئارەزووی خۆی، ئینجا دەستی كرد بە چاكسازی لە زەوی و زارەكشتوكاڵیەكان و ئاودێری رووبارەكان و دروستكردنی پرد و كەمكردنەوەی باج و هاندانی زانست و فەلسەفە ولێبووردەیی ئایینی دەربڕی، لێژنەیەكی دەستپاكی دانا لە پێناو دانانی سیستەمێكی باجی تازە كە ڕەچاوی چینە كۆمەڵایەتی و تواناكانیانی كردبوو بۆیە لە چینی هەژار و كەم دەرامەتەكان و ئەوانەی كە زەویەكانیان دووچاری كارەساتی سروشتی دەبۆوە خۆشدەبوو، ئەم كارانەی بووە هۆی سەقامگیری و خۆشگوزەرانی خەڵك بۆیە بە پاشای دادپەروەر ناوزەند كرا. بەڵام كاریگەری چاكسازییەكان ماوەیەكی كەمی خایاند، بەهۆی بەردەوامی جەنگ لەگەڵ ڕۆمانیەكاندا، گرفتەكانی دەوڵەتی ساسانیەكان دوای مردنی (كیسرا) كەڵەكەی كردبوو، هەروەها نەیتوانی ڕۆمەكان لە وڵاتی شام و وڵاتی ئەنادۆڵ دەربكات، دەرئەنجامی ئەم جەنگانە هەردوو وڵاتی ساسانی و وڵاتی ڕۆمەكانی لاواز كرد و توانای بەرگری كردنیان زۆر كەم بۆوە وبۆیە خۆیان ڕانەگرت بەرامبەر عەرەبە موسوڵمانەكان كاتێك لە نیمچە دوورگەی عەرەبیەوە هاتن بۆ شام و عێراق لە پێناو بڵاوكردنەوەی ئیسلام.

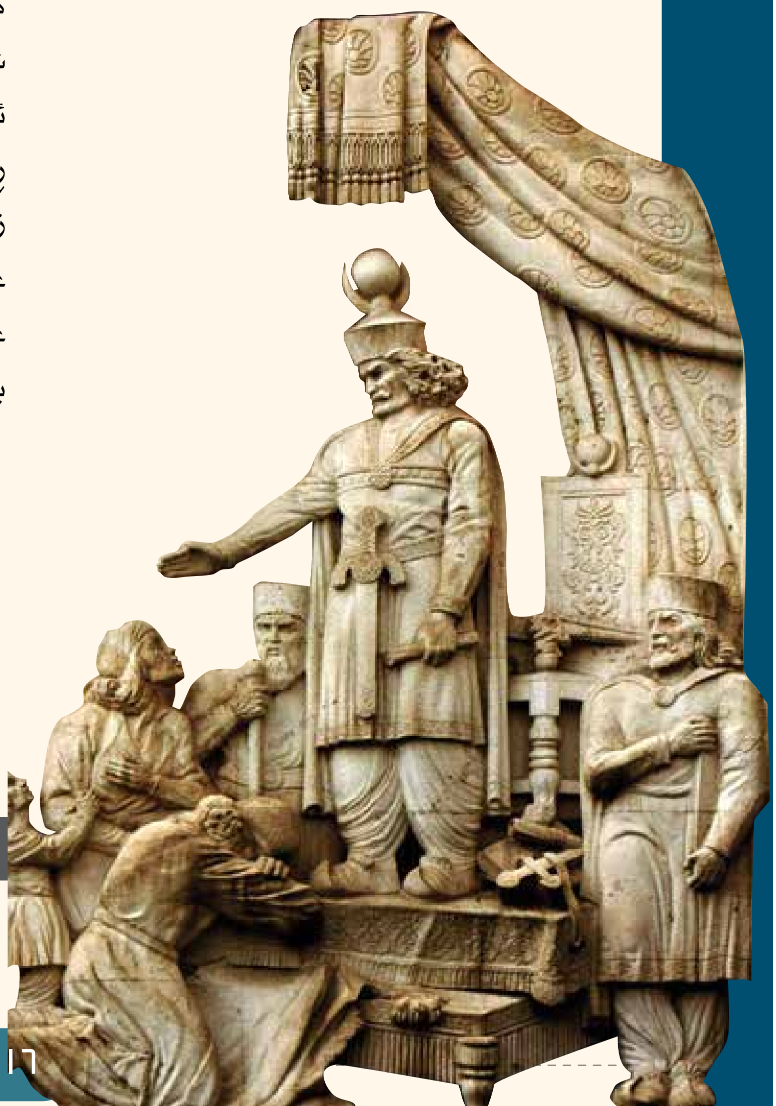

ئیمپراتۆری ساسانییەكان
ئەنۆشێروان

پرسیارەکان

پ١/ بایەخی مێژوویی دەوڵەتی ئەخمینی ڕوون بکەوە.

پ٢/ بەراورد بکە لە نێوان کارگێڕی دەوڵەت (بەڕێوەبردنی دەوڵەت) لە سەردەمی پارثیەکان (فەرثییەکان) و سەردەمی ساسانییەکان.

پ٣/ پەیوەندی نێوان عەرەب و فارسەکان لە سەردەمی ساسانیەکان ڕوون بکەنەوە.

پ٤/ ئەنجامەکانی شەڕی درێژ خایەنی نێوان فارس و ڕۆمەکان چی بوون؟

پ٥/ دەربارەی چاکسازییەکان شا کیسرا ئەنۆشێروان بدوێ.

پ٦/ ئەم دەستەواژە لێك بدەوە: ((بزوتنەوە ئایینیەکان بووە هۆی لێك ترازانی کۆمەڵگەی ئێرانی))

بەشی حەفتەم

أ- شارستانییەتی ئیسلامی

ب- شارستانییەتی میرنشینە کوردییەکان

ئەو شارستانیەتەیە دوای دەرکەوتنی دەوڵەتی ئیسلامی سەریهەڵدا لە ئەنجامی کارلێکردن و تێکەڵاوی لەنێوان گەلانی ژێردەسەڵاتی دەوڵەتی ئیسلامی بە جیاوازی نەتەوە و ئایین و ئاینزاکان لە بوارەکانی (بیر و هزر و فەلسەفە و زانست و تەسەوف و هونەری بیناسازی) لەو نەتەوانەش کورد کە بەشداری بەرچاوی هەبوو لە بنیاتنان و دەوڵەمەندکردنی شارستانی ئیسلامی لە بوارە جۆراوجۆرەکان.

تەوەرەی یەکەم: شارستانییەتی ئیسلامی

بەندی یەکەم: خەلافەی ئیسلامی

أ-چەمکی خەلافە

مەبەســـت لە چەمکــی خەلافەت لــە مێژووی ئیســـلامیدا، ئــەو قــەوارە سیاســـییەیە کــە جێگرانی پێغەمبــەر (د.خ) فەرمانڕەوایی دەکەن و بەڕێوەی دەبەن و دەســتوور و شـــەریعەتی ئیســـلام پەیڕەو دەکەن.

لــە ڕووی زمانەوانــی خەلافەت لــە فرمانی (خلف - یخلف)ی زمانــی عەرەبییەوە وەرگیراوە کــە مانــای (جێنشــینی و شــوێن گرتنەوە) دەگەیەنێـــت و لــە قورئانــی پیــرۆزدا چەند جار بــەم مانایــە هاتووە.

لـــەرووی زاراوەش واتــە بەڕێوەبردنی خەڵکی موســـوڵمان لە کاروباری ئاییــنی و دنیایی لە لایــەن خەلیفـــەوەو درێژە پێدانی دەســـەڵات و ڕێبـــازی پێغەمبـــەر (د.خ) و جێبەجێ کردنی بەرنامەی ئیســـلام.

بیرمەنـــدان و زانایانــی موســـوڵمانی وەك (مـــاوەردی و ئەبـــو العلا) بـــەوردی و قووڵی لە بنەمـــا و ناوەڕۆکی سیســـتەمی خەلافەتیان کۆڵیوەتـــەوە و گرنگی و پێویســـتی هەبوونیان دیاری کردوە و مـــاف و ئەرکەکانی خەلیفەیان خســـتۆتە ڕوو، هەروەهـــا جەختیـــان لەســـەر ئـــەوە کردۆتەوە کە ئەو کەســـەی بۆ پۆســـتی خەلافەت دیـــاری دەکرێت دەبێـــت مرۆڤێکی خواناس و ڕاســـتگۆ و دادپەروەر و هۆشـــیار و تەندروســـت بێت و تەواو لە ئایین و شەریعەتی ئیســـلام شـــارەزا بێت، بەڵام کاتێـــك حیزب و

گرووپە ئایینیـــەکان و ڕەوت و قوتابخانە بیری و فەلسـەفییەکان لە مێژووی ئیسـلامدا سەریان هەڵـدا ئەمانە خاوەنـی بەرنامـە و تێڕوانینی سیاسـی و هـزری خۆیان بـوون. و بۆچوونی جیاواز و دوور لەیەکتر هەبـوو لەمەڕ چەمکی خەلافـەت و دەستنیشـانکردنی ناسـنامە و خەسـڵەتی ئەو کەسـانەی کـە مافیانە ببن بە خەلیفەی موسـوڵمان.

ب- کورتەیەکی مێژووی خەلافەت:

خەلافەتـی ئیسـلامی بـە چەنـد قۆناغێکی مێـژووی جیاوازدا تێپـەڕ بووە بەم شـێوەیە:

١-خەلافەت لە سـەردەمی ڕاشـیدین (١١-٤١کۆچی/٦٣٠-٦٦١ زاینـی):

کاتێك سـاڵی ١١ی کۆچی/ ٦٣٢ ز کۆچی دوایی کـرد. پێغەمبەر (د.خ) ڕاسـتەوخۆ کەسـێکی دیاری نەکردبوو جێگەی بگرێتەوە و دەیویسـت ئەم پرسـە بۆ هاوەڵان و یاوەرانـی بهێڵێتەوە.

ئەبوبەکر سدیق:

زۆربـەی موسـوڵمانان لەسـەر ئـەوە ڕێککەوتـن کـە (ئەبوبکـر سـدیق) ببێتـە خەلیفـە، چونکـە هاوەڵێکی دڵسـۆز و جێـی بـاوەڕی پێغەمبەر بوو لـە ڕیزی پێشـەوەی ئەو کەسـانە بوو کـە بڕوایان بـە پێغەمبەرایەتـی محەمـەد (د.خ) هێناو لەلایەن پێغەمبـەرەوە نازنـاوی (صدیـق- ڕاسـتگۆ)ی پـێ بەخشرائـەوە بـوو سـەرەتاکە لە (سـەقیفەی بەنی سـاعیدە) هەڵبژێـردراو بەیعەتـی تایبەتـی پـێ درا، دواتـر لـە مزگـەوت لەلایـەن موسـوڵمانەوە بەیعەتـی گشـتی پێدراو و ناونـرا خەلیفـەی پێغەمبـەری خـودا. لـەو ڕۆژەوە تـا داگیرکردنـی بەغدا و کەوتنـی خەلافـەی عەباسـی لەسـەر دەسـتی هۆلاکـۆ و لەشـکری مەغـۆل سـاڵی (٦٥٦کۆچـی/١٢٥٨ زاینیـی) سیسـتەمی خەلافەت بـەردەوام بـوو.

خەلافەتـی ئەبوبکـر (دووسـاڵ و چەنـد مانگێکـی خایەنـد)، لـەو مـاوە کورتـەدا خەلیفـەی یەکـەم بەردەوامـی و پابەندی خۆی بەبنەماکانی ئیسـلام سـەلماند، بزووتنـەوەی هەڵگەڕاوەکانـی (حـرکات الـردة) لـە نیمچـە دوورگـەی عـەرەب لەناوبـرد و سـەروەری ئیسـلامی لـە ناوچەکـە چەسـپاندەوە، لەلایەکـی تـرەوە درێژەی بـە پرۆسـەی (فتوحات)و بڵاوکردنـەوەی ئایینـی ئیسـلام. ئەبوبکـر لـە چارەنووسـی دەوڵەتی ئیسلامی دەترسا و پێشبینی بەرپابوونـی دووبەرەکـی و ناکۆکـی دەکـرد لـە نێـوان خوازیارانـی خەلافـەت، بـۆ پێشـگرتن لەم مەترسییە لە دوا ڕۆژەکانـی تەمەنیدا دوای ڕاوێژ و پـرس و ڕاوەگرتـن (عومـەری کـوڕی خەتابـی) بـۆ جێنشـینی خـۆی پـاڵاوت، ئەمـەش نیشـانەی زیرەکـی و وردبینـی ئەبوبەکـر بـوو بەراسـتی (عومـەر) شایسـتە بوو ئـەم ئەرکە بگرێتە ئەسـتۆ.

عومەری کوڕی خەتاب:

عومەر بە ئەزموون و لێهاتوو و چاوکراوە بوو، بناغەی دەوڵەتی ئیسلامی داڕشت کاروباری دارایی و کارگێڕییەکانی ڕێکخستن و ناکۆکییە ناوخۆییەکانی ڕیشەکێش کرد و درێژەی بەجەنگی بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام و فراوانخوازی دا و خۆی سەرپەرشتی بەرەکانی شەڕی دەکرد و ئاراستەی هێرشەکانی دەستنیشان دەکرد و هەرێمەکانی عێراق و خوزستان و کوردستان (شارەزوور و جەزیرە) و ئازەربایجان و شام و کەوتنە ژێر دەسەڵاتی خەلافەتی ئیسلامیەوە، موسڵمانەکان وێرای نازناوی خەلیفە بە میری باوەڕداران(أمير المؤمنين) ناویان دەهێنا کە زیاتر ناوەرۆکێکی سیاسی و سەربازی هەڵدەگرت.

خەلیفە عومەر لە کۆتایی (ساڵی ٢٣ کۆچی/٦٤٤ زایینی) بە دەستی (أبو لؤلؤة) فیروز بە سەختی بریندار کرا پێش ئەوەی گیان لە دەست بدات دەبوو یەکێك لە گەورە پیاوانی دەوڵەت هەڵبژێرێ جێگەی بگرێتەوە، ونەیدەویست یەکێك هەڵبژێرێ ببێتە هۆی سەرهەڵدانی ناکۆکی و ناتەبایی و ئەم ئەرکەی سپارد بە شەش پیاوماقوڵ لە هاوەڵانی پێغەمبەر (د.خ) کە بریتی بوون لە (عبدولرەحمانی کوڕی عەوف، عەلی کوڕی ئەبوتالیب، زوبێری کوڕی عەوام، عوسمانی کوڕی عەفان، تەلحەی کوڕی عوبێدوڵا، سەعدی کوڕی ئەبی وەقاس) ئەمانە دەستەی ڕاوێژکاری (أهل الشوری) بوون و پێیانی ڕاگەیاند ڕێکبکەون و لەناوخۆیان یەکێك هەڵبژێرن و (عبدوڵای کوڕی) لە مافی خۆپاڵاوتن بێ بەشکرد، نەوەکو نەریتی پشتاوپشتی (الوراثة) لە پایەی خەلافەت بچەسپێت، سەرئەنجام دەستەی راوێژکاری لەسەر هەڵبژاردنی (عوسمانی کوڕی عەفان) ڕێکەوتن.

عوسمانی کوڕی عەفان:

خەلیفە عوسمان هەرچەند درێژەی بە فتوحات و بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام داو وبڕیاری دا سوڕەت و ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز کۆبکرێنەوە، لە سەردەمی ئەودا ناکۆکی و ئاژاوە لە نێو موسوڵماندا دەرکەوت بەگوێرەی دەستەی راوێژکارەکانی هەڵسوکەوتی دەکرد نەریتی خێڵەکی پەیرەو کردو هەندێك کارو کردەوەیان ئەنجامدا بەدەربوون لە ڕێبازی پێغەمبەر (د.خ) و ڕێرەوەی (ئەبوبکر و عومەر کە بوونە مایەی ڕەنجاندنی دڵی هەندێك موسوڵمانان و یاخی بوونی والیەکانی سەر هەرێمەکان و کار بەوە گەیشت لە ساڵی (٣٥ کۆچی/٦٥٥ زایینی) هەندێك لە خەڵك و سوپا خەلیفەیان لە ماڵەکەی خۆی گەمارۆدا و داوایان لێکرد دەست لەکاربکێشێتەوە ئەویش ئەم داواکاریەی ڕەتکردەوە بۆیە هەڵیان کوتایە

سەری و شەهیدیانکرد، ئەمە لە حالەتێکدا بوو کە خەلیفە قورئانی دەخوێندەوە و بۆ پاراستنی گیانی موسوڵمانان شەڕی لەگەڵ هێرشبەرەکان نەدەکرد. ئەوناکۆکی و ئاژاوەیە (الفتنه) هۆکاری زۆری هەبوو دیارترینیان خۆشگوزەرانی کە کۆمەڵگای گرتەوە و دەمارگیری خێلایەتی و بڵاوبوونەوەی خراپەکاری و پیلانگێڕی لەلایەن کەسانی وەکو (عەبدوڵای کوڕی سەبەء) ی جولەکە و خۆشکردنی ئاگری ئاژاوەکە هەروەها نەرمی عوسمانیش هۆکارێك بوو.

عەلی کوڕی ئەبوتاڵیب:

نەیارانی عوسمان و زۆربەی کۆچەران و پشتیوانان(المهاجرين والأنصار) (عەلی کوڕی ئەبی تاڵیب)یان بە خەلیفە هەڵبژارد و بە (میری باوەڕداران) ناویان دەبرد و نوێنەری هەرێمەکانیش بەم هەڵبژاردنە رازی بوون تەنها والی شام (معاویەی کوڕی ئەبو سفیان) نەبێت کە لە بنەماڵەی خەلیفە عوسمان بوو و هەرزوو هەڵبژاردنی (عەلی) رەتکردەوەو دروشمی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی عوسمانی بەرز کردەوە، هەروەها (عائیشە)ی خێزانی پێغەمبەر(د.خ) بە خەلافەتی عەلی ناڕازیبوو و لەشکرێکی لە هاوبیرانی کۆکردەوە کە زۆربەیان لە هاوەڵانی پێغەمبەر بوون (عەلی)یش لەشەڕی (الجمل) بەرەنگاریان بۆوە و ژمارەیەکی لێ کوشتن و عائیشەی بەڕێزەوە گەڕاندەوە بۆ مەکە.

لەو ڕۆژەوە پایەی بەرزی خەلافەت کەلێنی گەورەی تێکەوت و بەها پیرۆزەکانی لەکەدار بوون و ئاژاوەو ناتەبایی و ململانێ کەوتە نێو موسڵمانانەوەو سەدان لە هاوەڵانی پێغەمبەرو سەرکردەی موسڵمانان بەم هۆیەوە تێداچوون. دووبەرەکی خەلیفە (عەلی و معاویە) شەڕی (صفین)ی لێکەوتەوەو معاویە بەلێزانی خۆی خەلیفە عەلی و یاوەرانی لەخشتە بردو گرەوی لێ بردنەوەو دارو دەستەکەی بەیعەتیان دایێ و کردیان بەخەلیفەی خۆیان و لەبەرەی لایەنگرانی عەلیشدا کۆمەڵێك توندڕەو جیابوونەوەو عەلیان بەوە تاوانبار کرد کە چۆن لەگەڵ معاویەدا دانوستاندن دەکات و ڕێکدەکەوێت و ناوی شوراتەکان(الشراة) یان لەخۆنا کەچی بە(لەڕێ دەرچوو) (الخوارج) ناویان دەرکردو دایان نابوو (عەلی و معاویەو عەمری کوڕی عاس) بکوژن، کەچی تەنها عەلی بەرکەوت و لە مانگی رەمەزانی ساڵی (٤٠ کۆچی/٦٦١ زایینی) لەمزگەوتی (کوفە) شەهیدیان کرد

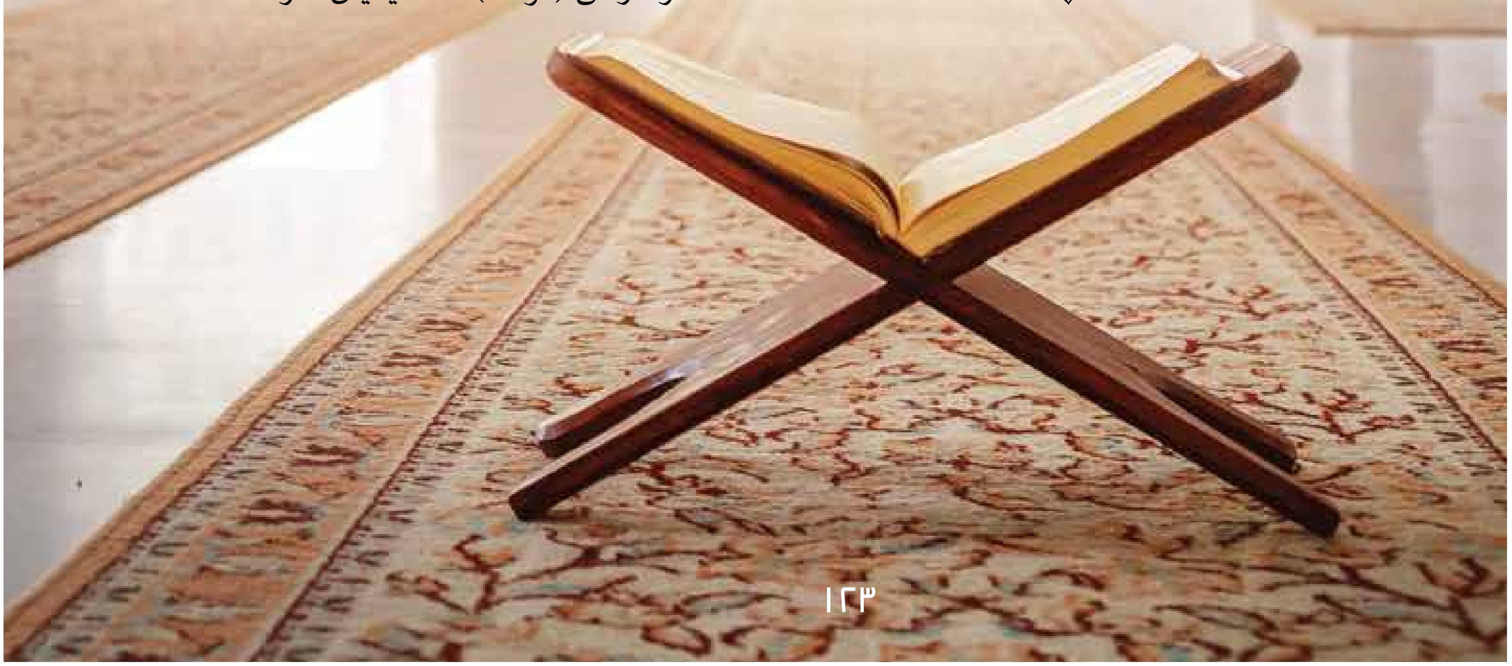

٢- خەلافەت (جێنشینی) لەسەردەمی ئومەوی (٤١-١٣٢ کۆچی/ ٦٦١- ٧٤٩زاییینی):

دوای شەهیدکردنی (خەلیفە عەلی)، (حەسەنی کوڕی گەورەی) نەرمی نواندو دەستبەرداری مافی خەلافەت بوو و شێوازی دانوستاندنی گرتە بەر، معاویەش چووە ناو شاری کوفەوەو(پشتگیری) بەیعەتی لە خەڵکی عێراق وەرگرت، دواتر چووە حیجاز لەوێش بەیعەتی پێ درا بە فەرمی بووە خەلیفە و شاری دیمەشقی لەوڵاتی شام کردە پایەختی خەلافەت و بڕوای بە خەڵکی عێراق و نیمچە دوورگەی عەرەب نەبوو و گومانی لێ دەکردن لە ناویان بمێنێتەوە کەچی ئەو خێڵە عەرەبانەی کۆچیان کردبوو بۆ شام لایەنگر و گوێڕایەڵی (بنەماڵەی ئومەوی) بوون.

لەسەردەمی ئومەوی لە هەڵبژاردنی خەلیفە ڕاوێژکردن و پرس و ڕاگۆڕینەوە پشتگوێ خران و پەیڕەو نەدەکران هەروەکو هەردوو دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتی بنەمای پشتاوپشتی (مبدأ الوراثە) پیادە دەکرد. دوای مردنی خەلیفەیەك، کوڕێکی یان برایەکی جێگەی دەگرتەوە بێ گوێدانە ڕاو بۆچوونی میللەت و بەرژەوەندی بەرزی خەلافەت.

دوای مردنی معاویە (یەزیدی کوڕی) جێگەی گرتەوەو ئەم نەریتە بە یەکجاری چەسپاو (عەباسییەکان و فاتمییەکانی) میسریش پەیڕەویان کرد.

٣- خەلافەت لەسەردەمی عەباسی (١٣٢-٦٥٦ کۆچی ٧٤٩-١٢٥٨ز):

عەباسییەکان دوای چارەکە سەدەیەك خەباتی نهێنی و ڕێکخراوەیی لە ساڵی (١٣٢ کۆچی / ٧٤٩ زایینی) و بە پشتیوانی مەوالییەکان توانیان دەوڵەتی ئومەوی لە ناوببەن و دەسەڵات بگرنە دەست و بۆماوەی زیاتر لە پێنج سەدە خەلافەتیان بە دەستەوە بوو.

سیستەمی خەلافەت لەسەردەمی عەباسی هیچ چاکسازی و پێشکەوتنێکی باشی بەخۆوە نەدی، سەرەڕای پشتاوپشتی ، نەریتی تر هاتە کایەوە کە هەرگیز لەگەڵ لێکدانەوەی فیقهی و بیری ئیسلامدا نەدەگونجان و کەسانی وا دەبوونە خەلیفە کە هێشتا لە تەمەنی مێرد منداڵی و هەرزەکاریدا بوون.

موقتەدیر(المقتدر بالله)(٢٩٥-٣٢٠کۆچی/ ٩٠٨-٩٣٢ زایینی) ئەو کاتەی پۆستی خەلیفەی گرتە دەست تەمەنی تەنها (سێزدە ساڵان) بوو و هەندێك خەلیفە زیاتر لە کوڕێکی خۆی دیاری دەکرد تا ببنە جێگری، هاڕونە ڕەشید(هارون الرشید)سێ لە کوڕەکانی دەستنیشان کرد تا یەك لە دوای یەك جێگەی بگرنەوە، لە لایەکەی ترەوە لەئەنجامی کێشەو ململانێیە ناوخۆییەکانی دەوڵەتی ئیسلامی لە سەردەمی ئومەوی و سەرەتای سەردەمی عەباسی، ژمارەیەك دەستەو گروپی ئایینی وهزریی سیاسی ئامێز دەرکەوتن کە هەریەکەیان تێڕوانینی خۆی هەبوو لەمەڕ چەمکی خەلافەت و موسڵمانان کە لەزۆر لایەنەوە جیاواز بەڵکو ناکۆك بوو لەگەڵ تێڕوانینی دەستەو لایەنەکانی تر. خەلافەتی عەباسی بەچەند قۆناغێکدا تێپەڕیوە:

١- قۆناغی بەهێزی
(١٣٢-٢٢٧ کۆچی/ ٧٤٩- ٨٤٢ زایینی)

لەم قۆناغەدا سەرەڕای هەڕەشەی بزووتنەوە چەکدارییە بەرهەڵستەکانی ناوخۆ، خەلیفەکان بەهێزو خاوەن دەسەڵات بوون. کاروباری دەوڵەت لە دامەزراندن و لابردنی وەزیرەکان و والیەکان و بڕیاردان و هەڵوێست وەرگرتن و تەنانەت سەرکردایەتی سوپاش بە دەستی خەلیفەکانەوە بوو.

٢-قۆناغی دەسەڵاتی سەرکردە تورکەکان
(٢٢٧-٣٣٤کۆچی/٨٤٢- ٩٤٦زایینی):

لەم قۆناغەدا، خەلیفەی عەباسی هیچ دەسەڵات و سەروەرییەکی نەما، تەنها بەناو وەك هێمایەکی ئایینی مابۆوەو سەرکردە تورکەکان بەخواست و ئارەزووی خۆیان دەجوڵانەوەو دەوڵەتیان بەڕێوە دەبردو هیچ ڕێزو شکۆمەندیان بۆ خەلیفە دانەنا، هەرکاتێك بیانویستایە خەلیفەیان لادەبردو سەرکۆنەیان دەکردو یەکێکی تریان لە شوێنی دادەناو هەرخەلیفەیەك سەرپێچی بکردایەو بەدڵی تورکەکان هەڵسوکەوتی نەکردایە ئەوا چارەنووسی کوشتن یا زیندانی کردن و چاو هەڵکۆڵان بوو، لەماوەی دەسەڵاتدا(٢٤٧-٢٥٧کۆچی/ ٨٦١-٨٧١ زایینی) پێنج خەلیفە: (متوەکیل، مونتەسر، موستەعین، موعتەز، موهتەدی)، بە پلانی تورکەکان کوژران یان لەسەرکار لابران.

لەمانەش ترسناکتر لە کۆتایی سەدەی سێهەمی کۆچی/ سەرەتای سەدەی دەیەمی زایینی (فاتمییەکان) لەرۆژئاوای ئیسلامی دەرکەوتن و دامەزراندنی خیلافەتی فاتیمی شیعیان ڕاگەیاند ولە ساڵی ٣٥٨ کۆچی/ ٩٦٩ زایینی کۆنترۆڵی میسریان کرد و شاری قاهیرەیان دروستکرد و کردیانە پایتەخت، هەروەها لە ساڵی ٣١٧ کۆچی / ٩٢٩ زایینی ئومەوییەکانیش لە وڵاتی (ئەندەلوس) لە ئێستادا بەشێکە لە وڵاتی ئیسپانیا، ئەم هەنگاوەیان ناو میرنیشینەکەیان بە خەلافەت ناوزەند کرد، میر (عبدولرەحمان ناسر)ی ئومەوی نازناوی خەلیفەی لە خۆنا.

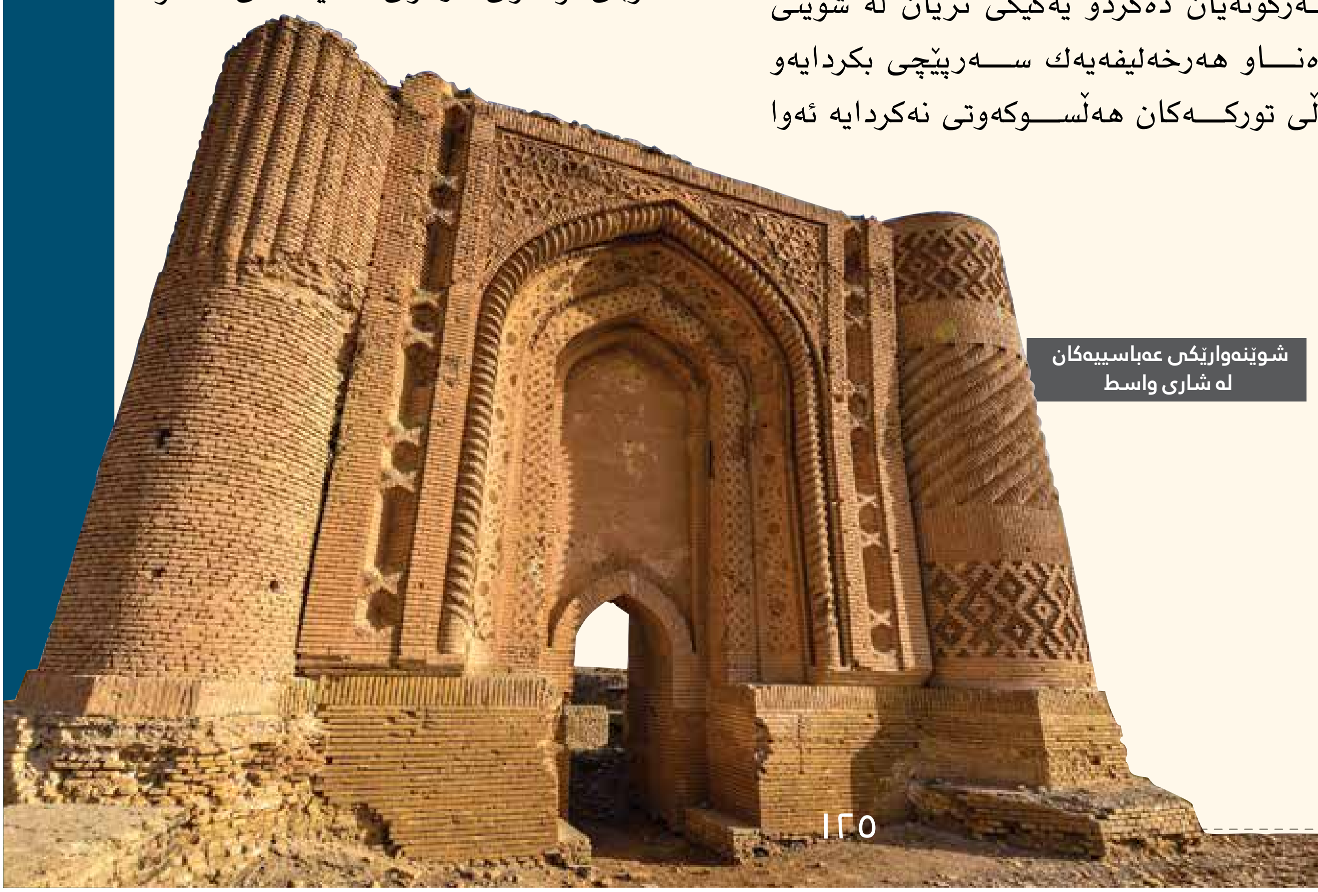

شوێنەوارێکی عەباسییەکان
لە شاری واسط

فاتمییەکان و ئومەوییەکانی ئەندەلوس نەدانیان شەرعیەتی دەسەڵاتی یەکتر دەنا و نەبەشەرعیەتی خەلافەتی عەباسی لەبەغدا، بەڵکو فاتمییەکان هەر لەسەرەتاوە بەهەموو ڕێگەو شێوازێك کاریان دەکرد خەلافەتی عەباسی لەبنەوە هەڵتەکێنن و عێراق و حیجازیش بخەنە ژێر دەسەڵاتیانەوە.

٣- سەردەمی بوەیهی

(٣٣٤-٤٤٧ کۆچی / ٩٤٦-١٠٥٥ زایینی):

خەلیفەی عەباسی لەم قۆناغەدا لەوپەڕی بێ هێزی و بێ دەسەڵاتی دابوو، دەوڵەت لەلایەن (بوەیهیەکانەوە) بەڕێوە دەبرا و خەلیفەیان بۆ سیاسەت و لەبەر ڕای گشتی هێشتبۆوە دوای ئەوەی بێ بەریان کرد لە هەموو دەسەڵاتە سیاسییەکانی و موچەیەکی مانگانەیان بۆ بڕیبۆوە بۆ خەرجی و پێداویستیەکانی و نووسەرێکیان بۆ دامەزراند تا ئیشو کارو پێداویستییەکانی بۆ هەڵسوڕێنێ.

(میری بوەیهی) هەردەم ناوی لەگەڵ ناوی خەلیفە دەهات لە وتاری ڕۆژانی هەینی ولە نەخشاندنی دراودا، خەلیفە تەنها ئەوەندەی بۆ مابۆوە بتوانێت قازییەکان و پێشنوێژی مزگەوتەکان و پیاوانی ئایینی دابمەزرێنێت و سەرپەرشتی کاروبارە ئایینیەکان بکات و مافی ئەوەی نەبوو دەست لە سیاسەتی دەوڵەت وەربدات.

٤- سەردەمی سەلجوقی

(٤٤٧-٥٩٠ کۆچی/ ١٠٥٥-١١٩٤ زایینی)

(سەلجوقیەکان) هەرچەندە دەستیان بەسەر بەغدای پایتەخت و هەرێمەکاندا گرت، بەڵام لە هەمان کاتدا خەلافەتی عەباسییان ژیاندەوە و مەترسی فاتمییەکانیان دوورخستەوەو دوای مردنی سوڵتان (مەلەکشا)ی سەلجوقی لە ساڵی (٤٨٥ کۆچی/ ١٠٩٢) زایینی، دەوڵەتی سەلجوقی بەرە بەرە ڕووی لەکزی و لاوازی کرد،

دووبەرەکی و شەڕو لێکدان کەوتە نێوان کوڕانی (مەلەکشا) و میرانی دەوڵەتەوەو لە سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوازدەهەمی زایینی قەڵەمڕەوی سەلجوقی پارچە پارچە بوو، خەلیفەی عەباسی بووە لایەنێکی ئەم ناکۆکیە و پشتی سوڵتانێکی دەگرت دژی ئەوانی تر.

٥- سەردەمی بووژانەوەی خەلافەت (٥٩٠- ٦٥٦ کۆچی/ ١١٩٤-١٢٥٨ زایینی)

دوای مردنی سوڵتان مەسعودی سەلجوقی ساڵی ٥٤٧ کۆچی/ ١١٥٢ زایینی (سەلجوقیەکان) دەسەڵاتێکی ئەو تۆیان نەما، خەلیفە (الناصر لدین الله) (٥٧٥-٦٢٢ کۆچی/ ١١٧٩-١٢٢٣ زایینی) خەلافەتی ژیاندەوە و دەسەڵاتی گرتەدەست و دامودەزگاکانی خەلافەت کەوتنەوە کار، هیچ دەسەڵاتێکی سیاسی لە سەروەی دەسەڵاتی سیاسی خەلیفە نەبوو، دەوڵەت و میرنیشینە ئیسلامییەکان ڕێزیان لێدەگرت و دانیان بەسەروەریی دەنا، هاوکات لەگەڵ لەناوچوونی خەلافەتی عەباسی لە بەغدا (مەمالیکە) تورکەکان لە میسرو شام دەسەڵاتیان گرتە دەست و بۆ ئەوەی شەرعیەت بدەن بە فەرمانڕەواکانیان هەڵسان ئەندامێکی بنەماڵەی عەباسیان بردە میسر و لە ساڵی ٦٥٩ کۆچی/ ١٢٦١ زایینی کردیانە خەلیفە بێ ئەوەی هیچ دەسەڵاتێکی پێ ببەخشن.

بەندی دووەم: دیوانەکان:

(دیوانەکان) لە دەوڵەتی ئیسلامیدا بەهەمان شێوەی ئەرك و فەرمانی وەزارەتەکانی سەردەمی نوێ و هاوچەرخ هەڵدەستان، واتە دیوانەکان مێژووی سەدەکانی ناوەڕاستی ئیسلامی و وەزارەتەکانی ئێستان.

دوای ئەوەی دەوڵەتی تازە دامەزراوی ئیسلامی فراوان بوو و سنووری نیمچە دوورگەی عەرەبی بڕی و بەهەموو لایەکدا پەلی هاوێشت چەندین هەرێم و ناوچەی لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا خستە ژێر ڕکێفی خۆیەوە، خەلیفەو کاربەدەستان نەیدەتوانی بەتەنیا کاروبارەکان هەڵبسوڕێنن و دەوڵەت پێویستی بە ڕێکخستن و دابەشکردنی ئیش وکارەکان وهێنانەکایەی دیوانەکان بوو تا کارەکان بەڕێکوپێکی بێ کێشە بەڕێوە بچن.

سەرەتا لە سەردەمی خەلافەتی عومەری کوڕی خەتاب کە بەیەکەم دارێژەری بناغەی دامودەزگا کارگێڕییەکانی دەوڵەتی ئیسلامی دادەنرێت دیوانی بەخشین (دیوان العطاء) دامەزرا بۆ دانانی ڕێوشوێنی دابەشکردن و بڵاوکردنەوەی ئەو پارە و سامانە بێشومارەی کە لە داهات و دەسکەوتی هەرێمە فەتحکراوەکانەوە(دەست بەسەراگیراوەکان) دەستی موسڵمانەکان دەکەوت و ناونوسکردنی ئەو موسڵمانانە شایەنی وەرگرتنی بەخشین و دیاریکردنی پشکی هەر یەکێك بەرەچاوکردنی خزمایەتی لەگەڵ پێغەمبەردا(د.خ) وپێشینەیی لە ئیسلامداو رادەی خزمەت و دڵسۆزی.

لەم دیوانەدا کە بەدیوانی سەربازەکان (دیوان الجند)یش دەناسرا ناو و ناسنامەو موچەو پلەو پایە و بژێوی شەڕکەر و جەنگاوەر و سەربازە موسڵمانەکان تۆمار دەکرا.

لە سەردەمی ئومەویەکان دیوانەکان زیادیان کرد و کارەکانیان فراوانتر بوو خەلیفەکانی ئومەوی (معاویەی کوڕی ئەبو سفیان و عبدولمەلیکی کوڕی مەروان و هیشامی کوڕی عبدولمەلیك) برەویان بە دیوانەکان دا و ژمارەیەك دیوانی نوێیان دادەمەزراند.

لە سەردەمی خەلافەتی عەباسی پرۆسەی فتوحات ڕووی لە کزی کردو بەرەبەرە نەما و کۆمەڵگەی ئیسلامی بووە کۆمەڵگەیەکی مەدەنی و جێگیر، و ژیانی سەربازی باوی جارانی نەماو دامو دەزگا کارگێڕی و دارایی و دادوەرییەکانی دەوڵەت چەسپان و پێشکەوتنیان بە خۆوە بینی، دیوانەکان زیاتر کارابوون و ژمارەیەك دیوانی تر دامەزران کە سەرپەرشتی ڕاپەڕاندنی کارەکانی سەر شانیانی دەکرد کە وێرای دیوانی بەخشین، گرنگترینیان ئەمانەن:

گەنجینەی دیوانی پارە لە مزگەوتی ئومەوی گەورە لە دیمەشق

١- دیوانی موڵکانە(دیوان الخراج):

ئەرکی بریتی بوو لە دیاریکردن و تۆمارکردنی ئەو زەوی و زارە کشتوکاڵیانەی باجی خەراج دەیانگرێتەوە و سەرپەرشتی وەرگرتن و کۆکردنەوەی باجی موڵکانەو و سپاردنی بە گەنجینەی دەوڵەتی دەکرد و دەبوو کەسانی شارەزا و دڵسۆز و دەستپاك بەم کارانە هەڵسن.

٢- دیوانی پۆستە(دیوان البرید):

سەرپەرشتی ناردن و ئاڵو گۆڕکردنی نامەو هەواڵی لە نێوان هەرێمەکان و پایتەختدا دەکرد و یەکێکە لە دیوانە گرنگ و بەهادارەکان ولە رێگەیەوە خەلیفەو بەرپرسانی دەوڵەت ئاگایان لە گۆڕانکاری و پێشهاتەکانی هەرێم و ولایەتەکان دەبوو و بایەخی تایبەتی پێدەدراو کەسانی هۆشیار و چالاك و ئەسپ و هێستری خێراو خۆشڕەوی بۆ دادەنرا.

رێگەی هاتن و چووندا خاڵی پارێزگاری و وێستگەی پشوودان هەبوون و نامەبەر کە بەخاوەن پۆستە (صاحب البرید) دەناسرا لە وێستگانەدا پشووی دەدا و پۆستەکەی دەدا بە یەکێکی تر بیگەیەنێتە وێستگەیەکی تر یان جێی مەبەست.

لە رۆژگاری جەنگی خاچ دروشمەکان دا (زەنگییەکان و ئەیوبییەکان) لە هێنان و بردنی دەنگوباسی بەرەکانی شەڕ (کۆتری نامەبەر- الحمام الزاجل-)یان بەکاردەهێنا بەتایبەت لەو کاتەی هێڵەکانی گواستنەوە و گەیاندن دەبوونە ئامانجی هێرشەکانی دووژمن.

٣- دیوانی سکاڵا (المظالم):

ئەم دیوانە بە بڕیاری خەلیفە (مەهدی کوڕی ئەبو جەعفەری مەنصور) دامەزراو کارەکەی بریتی بوو لە ڕوانینی سکاڵای هاووڵاتیان دژ بە (والییەکان و باجگران) و کارمەندانی دەوڵەت و ئامادەکردنی سکاڵاکان و ڕێکخستنی کاتی چاوپێکەوتنی سکاڵاکاران لەگەڵ خەلیفەدا، خەلیفەکانی عەباسی خۆیان ماوە بە ماوە دادەنیشتن بۆ دیداری ستەملێکراوان و سەیرکردنی سکاڵاکاران، هەروەها ئەم دیوانە بۆی هەبوو لێکۆڵینەوە ئەنجام بدات و هەڵۆێست وەربگرێت دەربارەی دیاردەی بەرزبوونەوەی نرخی قوماش و کەلوپەلەکان لە بازاڕدا و هۆیەکانی زیندانیکردنی خەڵکی بێ لێپرسینەوە بەناڕەوا و دەست بەسەراگرتنی زەوی وزاری هاووڵاتیان.

٤-دیوانی نامەبەری (الرسائل):

هەندێك لە توێژەروان وای بۆ دەچن کە نامەبەری یەکەم دیوان بێت لە مێژووی ئیسلامدا و سەرەتاکەی ئەو نامانەن کە پێغەمبەر(د.خ) دەیناردن بۆ پادشاکان و داوای لێدەکردن بڕوا بە ئاینی ئیسلام بهێنن.

ئەرکی دیوانی نامەبەری دارشتنی پەیام و نامە فەرمییەکانی خەلیفەیە بۆ والی و نوێنەرانی هەرێم و ولایەتەکان و ڕێکخستنی نامەبەری دەوڵەت لەگەڵ ولاتانی دەرەوەو ئامادەکردنی هەموو نووسراوێك کەلە لایەن خەلیفەوە دەردەچوو وەك بەیاننامەو و فرمان و ڕێککەوتننامەکان.

٥- دیوانی خەرجییەکان(النفقات):

کاری ئەم دیوانە سەرپەرشتیکردنی خەرجییەکانی سوپاو فەرمانگە کارگێڕییەکان و دابینکردنی دراو بوو، دەکرێت بە فەرمانگەی پلاندانانی دارایی ناوببرێت.

٦- دیوانی مۆر (الخاتم):

کاری ئەم دیوانە مۆرکردن و پشڕاستکردنەوەی بڕیار و فەرمانەکانی خەلیفەبوو. بە بڕیاری (خەلیفە معاویە کوڕی ئەبوسفیان) دامەزرا دوای ئەوەی نامەبەرێك دەستکاری نامەیەکی کردبوو و ناوەڕۆکەکەی گۆڕی بوو، ئەمیش بڕیاری دا فرمان و نامەکانی مۆر بکرێن و دانەیەکیان (بەمۆمی سوور) مۆر بکرێت لە شوێنێکی باوەڕ پێکراو بپارێزرێت.

٧- دیوانی نەخشاندن (الطراز):

ئەم دیوانە هەڵدەستا بە دورین و نەخشاندنی پۆشاك و جلوبەرگی فەرمی خەلیفەو گەورە کاربەدەستانی دەوڵەت و نەخشاندنی ئاڵاو دروشمی تایبەت بە دەوڵەت.

٨- دیوانی بەخشین (الصدقات):

کاری دیوانی سەدەقات بریتی بوو لە سەرپەرشتی کردنی کاروباری سەدەقەو زەکات و دابەشکردنی بەسەر ئەو کەس ولایەنانەی کە پێیان دەشێت بەگوێرەی ئەوەی لە قورئانی پیرۆزدا باسکراوە. سەرەڕای ئەمانە، لەسەردەمی عەباسی چەند دیوانێکی تر دەرکەوتن لەوانە:

- دیوانی دەستبەسەر داگرتن(مصادرات) لەم دیوانە ناوی ئەو موڵکدارو خاوەن زەوی و زارانە تۆمار دەکرا کە بەهۆی سەرپێچی و پابەند نەبوون بەیاساوە دەوڵەت دەستی بەسەر زەوی و موڵکەکانیاندا گرتبوو.

٩- دیوانی قەیران (الأزمة):

(خەلیفە مەهدی) لە پێناو بنەبڕکردنی گەندەڵی لە نێو دیوانەکانی دەوڵەت ئەم دیوانەی دامەزراند کە لەچەند دیوانێکی بچووك پێك دەهات و هەر یەکەیان چاودێری هەڵسووکەوتی دیوانێکی تری دەکرد و چاوی بەکارەکانیان دەخشاندەوە دواتر هەر خەلیفە مەهدی دیوانی جڵەوی قەیران (زمام الأزمة) ی دامەزراند بۆ چاودێری و بەدواداچوونی چالاکییەکانی دیوانی قەیران (الأزمة).

ئەوەی جێگەی باسە زۆربەی بەرپرس و کارمەند و فەرمانبەر و نووسەری دیوانەکانی هەردوو دەوڵەتی ئومەوی وعەباسی لە نەتەوە موسڵمانە ناعەرەبەکان واتە لە (مەوالی) بوون بەتایبەت فارسەکان لەبەر ئەوەی ئەزموونێکی باش و شارەزاییەکی تەواویان هەبوو لە کارگێڕی و بەڕێوەبردندا، هەروەها تا ساڵی ٨١کۆچی/ ٧٠٠زایینی زمانی نووسینی دیوانەکانی هەرێمەکان هەر ئەو زمانانە بوون کە لەپێش ئیسلامدا بەکاردەهاتن، زمانی فارسی(پەهلەوی) لە عێراق و کوردستان و هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات، زمانی یۆنانی لە وڵاتی شام و (زمانی قیبتی) لە میسر، کاتێك عەرەبە موسڵمانەکان گەیشتنە ئەو هەرێمانە دەستکاری دیوانەکانیان نەکرد و وەك خۆی مایەوە، چونکە شارەزاییەکی ئەوتۆیان لە بوارەکانی بەڕێوەبردندا نەبوو.

بەندی سێیەم: بزووتنەوەی زانستی و هزریی ئیسلامی

یەکەم: هۆیەکانی دەرکەوتن و گەشەکردنی بزوتنەوەی زانستی و هزری:

خوێندنەوەو بڵاوبوونەوەی قورئانی پیرۆز و لێکۆڵینەوەی فەرموودەکانی پێغەمبەر(د.خ)کە دوو سەرچاوەی سەرەکی شەریعەتی ئیسلامن، پاڵنەرو هۆکارێکی سەرەکی و کاریگەر بوون بۆ سەرهەڵدان و گەشەسەندنی بزوتنەوەی زانستی و شارستانێتی و هزریی ئیسلامی وهانی موسڵمانانیان دەدا بۆ فێربوون و خوێندنەوە و داهێنان. قورئانی پیرۆز سەدان جار باسی زانست و بیرکردنەوەو هۆشیاری و رامانی کردوە(بخوێنە- اقرأ) یەکەم وشەیە هاتۆتە خوارەوە لە قورئان، پێغەمبەر(د.خ) زانستخوازی (طلب العلم) بە ئەرکی سەر شانی هەموو موسڵمانان داناوەو لەم بارەیەوە چەند فەرموودەیەکی هەیە.

نەتەوە موسڵمانەکان هەر لە سەرەتای موسڵمان بوونیانەوە دەستیان کرد بە فێربوونی زمانی عەرەبی و خوێندنەوەی قورئانی پیرۆز و لێکدانەوەی مەبەست و واتاکانی سورەت و ئایاتەکانی و کۆکردنەوەی فەرموودەکانی پێغەمبەر(د.خ)و ناسینەوەی فەرموودە راستەقینەکان و لێکۆڵینەوەی ژیان وکرەوە و هەڵسوکەوتی پێغەمبەر و ناساندن و ریزبەندکردنی ئەو کەسانەی دەماودەم کردارو گفتارەکانیان گێڕاوەتەوە تا چاوی لێبکەن و پەیڕەوی فەرموودەکانی بکەن، ئەمەش وایکرد چەند زانستێکی ئیسلامی سەر هەڵبدەن وەك زانستەکانی: خوێندنەوەی قورئان، تەفسیری قورئان. هۆیەکانی هاتنە خوارەوەی ئایەتەکان (أسباب النزول)، زانستی(الناسخ والمنسوخ) زانستی ناسینەوەی فەرموودە دروستەکان، زانستی هەڵسانگاندن و هەموارکردن .

لە لایەکی دیکەوە بەو پێیەی پێغەمبەر(د.خ) نێردراوی خودایە بۆ هۆشیارکردنەوەی مرۆڤایەتی و ڕاگەیەنەری پەیامی قورئان و پێشەواو ڕێنیشاندەری موسڵمانانە، دەبوو موسڵمانەکان بەژیان و گوزەران و کۆششی

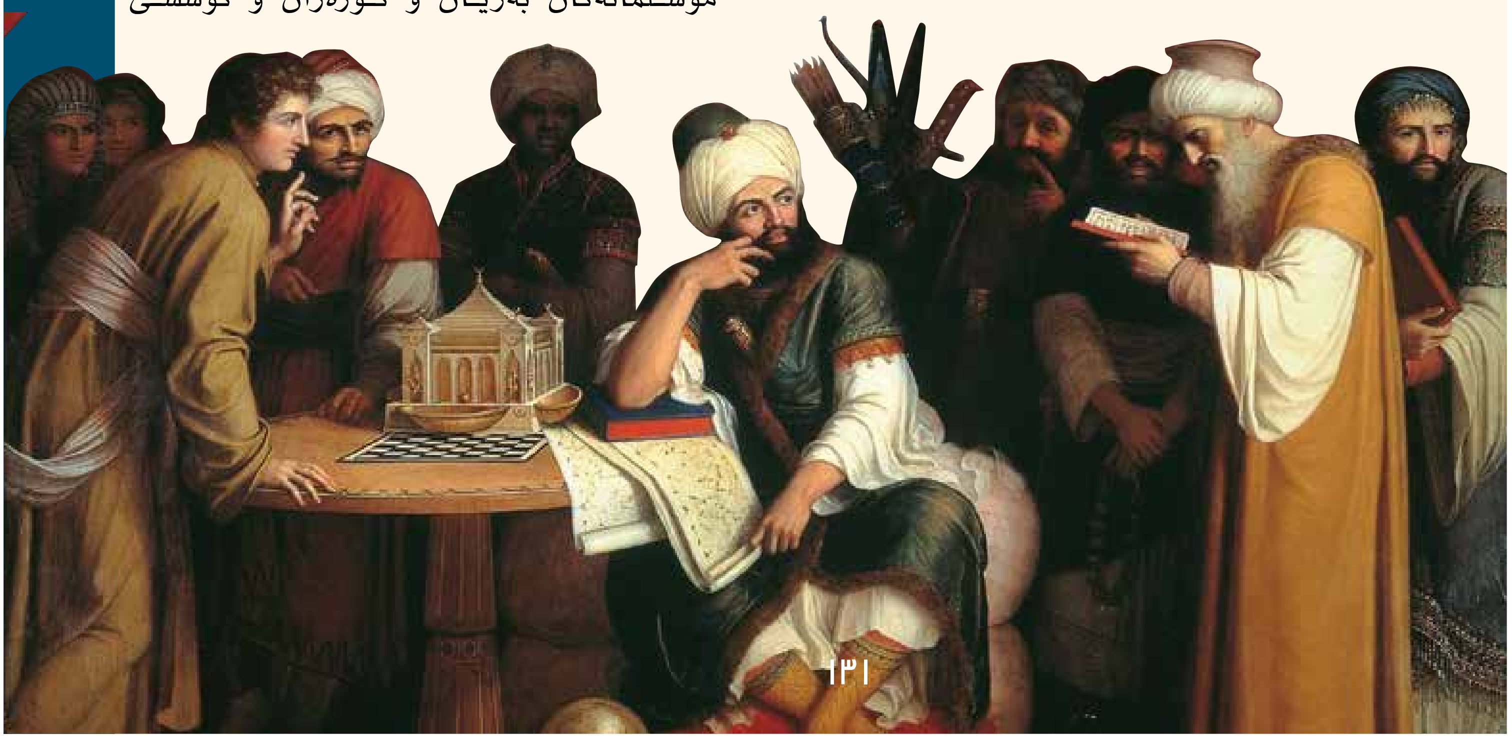

بێوچانی لە پێناو سەرخستنی پەیامەکەی ئاشنابن و بزانن هاوەڵ وياوەرەکانی کێ بوون و تێبگەن لە چ هۆزو بنەماڵەیەك بوون و رۆڵ و بەشداريان چۆن وچەند بوو لە پشتیوانی کردنی پێغەمبەر(د.خ) و بڵاوکردنەوە ئايينی ئیسلام، هەروەها قورئانی پیرۆز لە زۆر ئايەتدا ئاماژە بۆ نەتەوەکانی پێشتر دەکات و بەسەرهاتيان دەگێڕێتەوە، لێرەوە مێژوونووسی و نەژادناسی وەك پێویستیەکی دەروونی لای موسڵمانان سەريان هەڵداو چەندين ناميلكەو كتێب دانران سەربارەت بەژيانی پێغەمبەر(د.خ) و جەنگ و غەزاکانی و ژياننامەی هاوەڵانی و نەژاد و هۆزو خێڵە عەرەبەکان وپرۆسەی (فتوحاتی ئیسلام) لە هەرێمەکان و مێژووی ئەو ڕووداو و گۆڕانکاريانەی دووچاری دەوڵەتی ئیسلامی هاتن، ئەوە بوو نەوەيەك لە مێژوونوسان دەرکەوتن وەك: (ابن اسحق)و(ابن هشام) و(الكلبي) و (المدائني) و چەندانی تر.

لە سەدەکانی بەرايی مێژووی ئیسلامدا تەنها بايەخ دەدرا بەو زانيارييانەی پەيوەست بوون بە ناوەڕۆکی ئیسلام و ژيانی پێغەمبەری خوداوە، لە ئەنجامی فەتحکردنی هەرێمەکانی (شام و میسرو عێراق و کوردستان وڵاتی فارسەوە)، عەرەبە موسوڵمانەکان بە هەموو لايەکدا بڵاوبوونەوەو تێکەڵ بە گەل و نەتەوەی جۆر بەجۆری خاوەن شارستانییەت بوون و کاريان لەو نەتەوانە کردو کەوتنە ژێر کاريگەری ئەوانيش، چونکە لەو هەرێم و وڵاتانە شارستانییەتی دێرين و پێشکەوتوو هەبوو دامو دەزگای کارگێڕی و دارايی و زانستی لە ئارادابوو.

لە (سەدەی دووەمی کۆچی/ هەشتەمی زايينيەوە) بزافێکی چالاکی وەرگێڕان لە خەلافەتی عەباسی سەری هەڵداو دەيان سەرچاوەی هزری فەلسەفی و گەردووناسی و جوگرافی و بیرکاری و پزیشکی لە لايەن وەرگێڕە سريانەکانەوە لە زمانی يۆنانيەوە وەرگێڕدرانە سەر زمانی عەرەبی. زانايانی موسڵمان بە ديدو سەرنج و بۆچوونەکانی رابەرانی شارستانييەتی يۆنانی ئاشنا بوون، هاوکات گروپ و رەوتە هزری و ئايينەکانی نێو کۆمەڵگای ئیسلامی وەك (المعتزلة)و(اخوان الصفا) و ئەوانی تر ڕۆڵی بەرچاويان گێڕا لە پێشخستنی رەوشی زانستی و روناکبيری و سەرەنجام بزافێکی هزری و زانياری گشتگیر پەيدابوو. سەدان بيرمەند و فەيلەسوف و پزيشك و جوگرافيناس و گەردووناسی موسڵمان دەرکەوتن و لەبوارەکانی زانستە مرۆڤايەتيەکاندا داهێنانيان کرد و شاکاری نايابيان بەرهەم هێنا، بەمەش خزمەتێکی گەورەی شارستانییەتی ئیسلام و هەموو مرۆڤايەتی يان کرد.

ئیبن ئیسحاق

دووەم: مەڵبەندەکانی بزوتنەوەی هزریی و شارستانی:

جیهانی ئیسلامی دەیان هەرێم و وڵات و هەزاران شار و شارۆچکەو گوندی لەخۆ دەگرت، بایەخدان بەزانیاری و ڕۆشنبیری ئایینی و خۆ خەریککردن بەخوێندن و خوێندنەوەو و نووسین و دانان دیاردەیەکی ئاسایی بوو، توێژی رووناکبیران و خوێندەواران بە ئەرکێکی ئایینی پیرۆز و پێویستییەکانی گرنگی ژیانیان دادەنا، لە هەموو شارو ناوچەکان مزگەوت و حوجرە و خوێندنگا هەبوون بزووتنەوەی فێرکردن بەردەوام بوو و بەپلەیەك زانستەکانی قورئان و فەرموودە و زمانی عەرەبی دەخوێنران، هەرێم نەبوو ژمارەیەك شەرعزان و بیرمەند و مامۆستای تیا هەڵنەکەوتبێت یان نەبووبێتە جێگەی زانایان و بیرمەندانی موسڵمان.

لەنێوان ئەم ژمارە زۆرەی شارو ناوچەکاندا، هی وا هەبوون ڕەوشی سیاسی و ئابووری بۆ دەرەخساو لە قۆناغێکی مێژووییدا دەبووە تەوەرێکی سەرەکی (بزاڤی زانستی و هزری) و لە داهێنانی شارستانیدا رۆڵی پێشەنگی دەگێڕاو بە کۆمەڵ فێرخوازان و زانستپەروەران و ئەدەبدۆستانی لە ئامێز دەگرت.

١-مەککەو مەدینە:

لەسەدە بەراییەکانی مێژووی ئیسلامیدا هەردوو شاری مەککەو مەدینە بەهۆی ئەوەوە کە یەکەم لانکەی ئیسلام بوون کرانە ناوەندێکی زانستی و هزریی هەرە گرنگ، ئەندامان و لایەنگرانی ئەم ناوەندە پتر خەریکی لێکۆڵینەوە لە زانستەکانی قورئان و فەرموودەو عەقیدە بوون، هەروەها لە مەدینە قوتابخانەیەکی مێژوونووسی سەری هەڵداو بایەخی دەدا بەنووسینەوەی دەرکەوتنی ئیسلام و بڵاوبوونەوەی بە نیمچە دوورگەی عەرەب و هەرێمەکانی دەوروبەریدا و تۆمارکردنی ژیاننامەی پێغەمبەر و هاوەڵانی(د.خ).

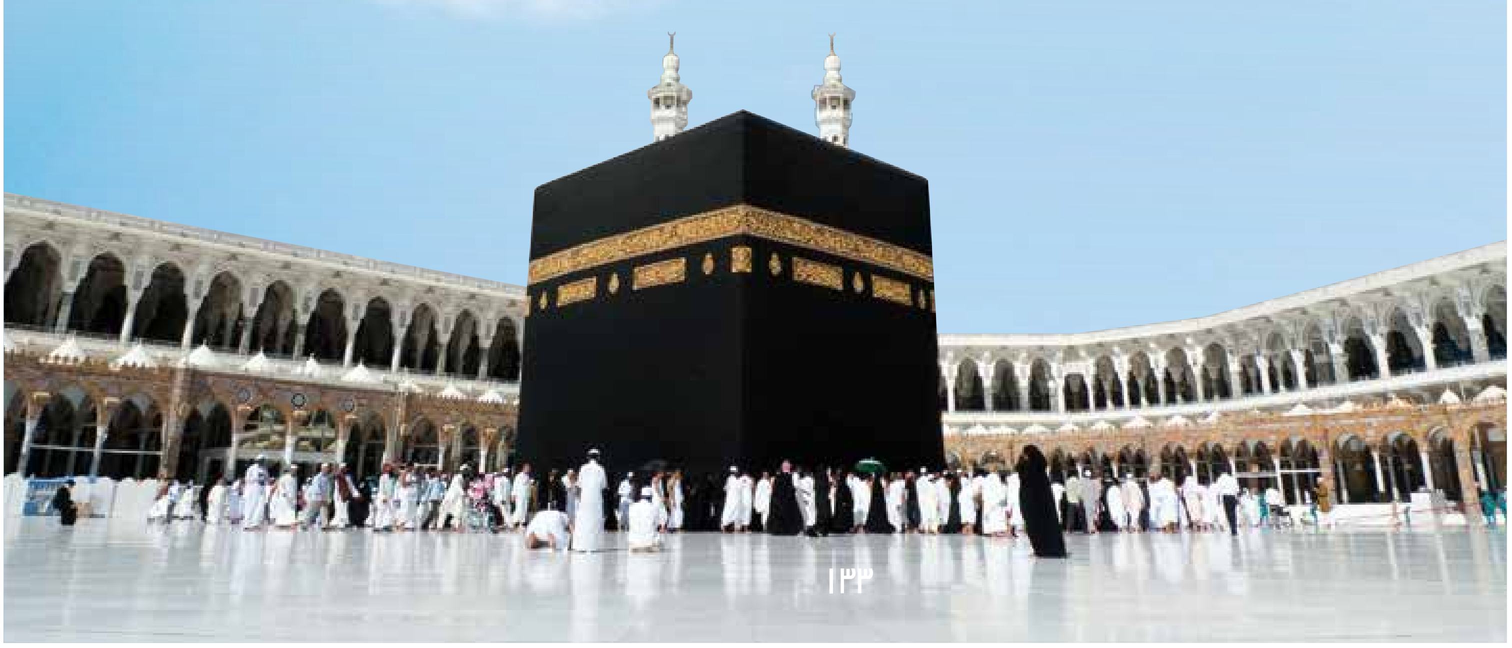

٢- عێراق:

لەســەردەمی خیلافەتــی عەباســی، عێــراق چەقــی دەوڵەتــی ئیســلامی بــوو شــاری بەغــدا لــە ســاڵی ١٤٥ کۆچــی/ ٧٦٢ زایینــی دروســتکراو کرایــە پایتەخــت، لــە بــەسرەو کوفــە دوو قوتابخانــەی هــزری لێــك جیــا ســەریان هەڵــداو گرنگیــان بەزانســتەکانی قورئــان خوێندنــەوەو فەرمــوودە گێڕانــەوەو هونەرەکانــی زمانــی عەرەبــی دەدا، لە هەنــدێ بابەتــی ئایینــی و زمانەوانیــدا دیــدو تێڕوانینــی جیاوازیــان هەبــوو کــە گفتوگــۆ و بیــروڕا گۆڕینــەوەی دەهێنایــە کایــەوە، زانایانــی عێراقیــش بەســەر ئــەم دوو قوتابخانەیــە دابــەش بــوون.

لــە ســەدەی (چوارەمــی کۆچــی/ دەیەمــی زایینــی) گروپــی (اخــوان الصفــا) لــە بــەسرا دەرکەوتــن لــە ژێــر کاریگــەری هــزرو فەلســەفەی یۆنانیــداو دەیانویســت شۆڕشــێکی ســەرتاپاگیری بەرپــا بکــەن و کۆمەڵــگای ئیســلامی بــەرەو باشــتر بگــۆڕن و لــە نامەکانیانــدا کــە لــە کتێبێکــدا بڵاوکرانــەوە گەلــێ پــرس و کێشــەیان خســتۆنە ڕوو و بەگوێــرەی تێگەیشــتنی خۆیــان چارەســەریان بــۆ دانــاون.

هەرچی بەغدایە لە ماوەیەکی کەمدا بــووە ناوەندێکــی ئاوەدانــی و شارســتانی و پڕبــوو لــە مزگــەوت وفێرگــە (دور العلــم) وکتێبخانــە و لــە ڕۆژ هــەڵات و ڕۆژئــاواوە، خوێنــدکارو فێرخــوازان ڕوویــان تێدەکــردو کــەم تــا زۆر تیایــدا دەمانــەوە، هــەر زانایەکــی موســڵمان ئــارەزووی کردایــە پــەرە بــە ئاســتی زانســتی خــۆی بــدات دەبــوو ســەردانی بەغــدا بــکات و لــە دامــەزراوە زانســتیەکانیدا درێــژە بەخوێنــدن بــدات و خــۆی پــێ بگەیەنێــت. گەلــێ لــە زانایانــی نــاوداری وەك (موســی الکاظــم) و(أبــو حنیفــة) و(الجاحــظ) و(ســیبویە) و (ابــن قتیبــە) و(الطبــری)و(الغزالــی) پــەروەردەو پێگەیشــتووی بەغــداو ناوەنــدە زانســتییەکانی تــری عێراقــن.

٣- شام و میسر :

وڵاتی شام لە سەردەمی (زەنگییەکان و ئەیوبییەکاندا) بزوتنەوەیەکی زانستی وئاوەدانی بەرچاوی بەخۆوە دیت لە شارەکانی دیمەشق و حەلەب و قودس وشارەکانی تر گەلێك مزگەوت و قوتابخانەو وخانەقا دروستکران، ئەگەر چاوێك بەهەردوو کتێبی (الاعلاق الخطیره) ی (ابن شداد) و(الدارس فی تاریخ المدارس)ی (النعیمی) بگێرین بۆمان ئاشکرا دەبێت کە میران و بەر پرسان و ساماندااران و خێرخوازانی دەوڵەتی زەنگی و (دەوڵەتی ئەیوبی) تا چ ڕادەیەك خواناسی و ئاییندار و زانست پەروەر بوونەو چەند پەرۆشی بنیاتنانی مزگەوت و قوتابخانەو و خانەقا بوونەو چەندیان لە حسێبی خۆیان بنیات ناوە. پاش گرتنی بەغداو لە ناوبردنی خەلافەتی عەباسی ساڵی (٦٥٦ کۆچی/١٢٥٨ زایینی)و دەستبەسەراگرتنی هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات لە لایەن لەشکری مەغۆلەوە سەنگ و قورسایی

شارستانییەتی ئیسلامی بەیەکجاری گوێزرایەوە بۆ شام ومیسر هەربۆیە قاهیرە و دیمەشق و حەلەب شوێنی بەغدا و شارەکانی تری عێراقیان گرتەوە. (مەمالییکەکان) کە دوای ئەیوبیەکان دەسەڵاتیان لە شام و میسر گرتە دەست بەشێوەی ئەیوبیەکان ئارەزوویان لە کاری بیناسازی دەکرد و ئاوڕیان لە زانایان و ئەدیبان دەدایەوە و پشتگیریان دەکردن و ژمارەیەك دامو دەزگای زانستیان لە قاهیرە و دیمەشق و سەرجەم شارەکاندا ئاوا کرد، قاهیرە وەك بەغدای سەردەمی عەباسییەکانی لێهات و بووە پایەتەختی زانیاری و بیرەمەندی و وێژە و بارەگای گردبوونەوەو پێ گەیشتنی زانایان و ئەدیبان، دیمەشق و حەلەبیش هاوشانی قاهیرە بوونە دوو مەڵبەندی بە برشتی مێژوونووسی.

لە وڵاتی شام و میسردا بەهرەمەندانی وەك (ابن تیمیە) (ئیبن خەلەکان هەولێری) و(الذهبی) و(ابن کثیر) و(الزین العراقی) و(ابن حجر العسقلاني)و (السیوطي) پێگەیشتن.

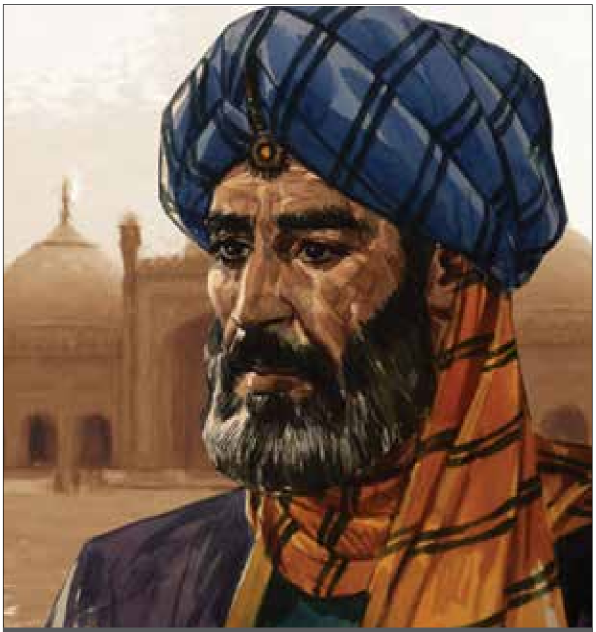

ابن تمیمە

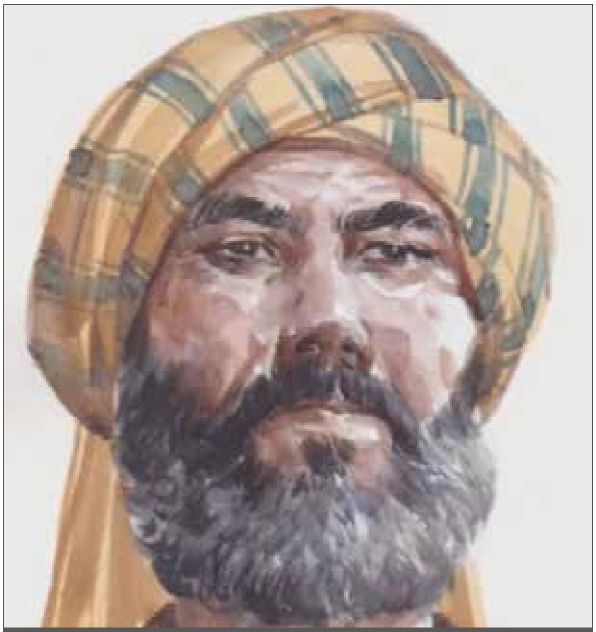

ئیبن خەلەکان هەولێری

٤- رۆژئاوای ئیسلامی و ئەندەلوس:

رۆژئاوای ئیسلامی ئەو هەرێم و ولایەتانە دەگرێتەوە کە لە بیابانی رۆژئاوای میسرەوە دەست پێدەکات و تا کەنارەکانی ئۆقیانوسی ئەتڵەسی درێژ دەبێتەوە ئەم ناوچە بەرفراوانە لە سەردەمی ئومەوی فەتحکراو خرایە سەر دەوڵەتی ئیسلامی و شارەکانی قەیرەوان و فاس و مەراکش و تەلمسان و تەنجە بوون بە ناوەندی بڵاوکردنەوەی زانست و رۆشنبیری ئیسلامی، مرابیتەکان (المرابطون) و موەحیدەکان (الموحدون) ڕۆڵی چاکیان گێڕا لە چەسپاندنی ئیسلام و پەرەپێدانی زانستە ئیسلامییەکان لە ناوچەکانی باکووری رۆژئاوای ئەفریقیا.

لە وڵاتی (ئەندەلوس)یش کە هەشت سەدە لە ژێر فەرمانڕەوایی دەوڵەت و میرنشینە موسڵمانەکاندا بوو، لەو ماوە درێژەدا بووبوە بنکەی داهێنانی زانستی و رووناکبیری و وێژەیی ئیسلامی، (قورتبەو غەرناتە و ئەشبیلیەو بەلنسیا(ڤالنسیا)) لە مەڵبەندە زانستی و وێژەییەکان بوون، ڕەگەزی هونەری و وێژەیی وا لە ئەندەلوس دەرکەوتن کە لە رۆژهەڵاتدا وێنەیان نەبوو.

لە (رۆژئاوای ئیسلامی و ئەندەلوس)دا گەلێ زانایانی بلیمەت و نووسەری بە تواناو بیرمەندی زیرەك و لێهاتوو هەڵکەوتن لەوانە (ابن عبد ربه) و(ابن رشد) و (لسان الدين ابن الخطيب) و (ابن خلدون)، کە ناوبانگیان لە ڕۆژهەڵاتیش دەنگی دابۆوە.

٥- خۆراسان و هەرێمەکانی ئەوپەری ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی:

لەنیو بنەماڵە فەرمانڕەواکانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامیدا رۆڵ و جێپەنجەی سامانییەکان و غەزنەوییەکان دیارە لە پتەوکردنی دەسەڵاتی ئیسلام و بڵاوکردنەوەو و پێشخستنی زانستە ئایینیەکان، زانایانی رۆژهەڵات خزمەتێکی بێ سنوری زانستی فەرموودە و هونەرەکانی زمانی عەرەبیان کردووە لە ڕەگەزە ئەدەبیەکاندا شاکاریان بەرهەم هێناوە، ڕێژەیەکی زۆری زانایانی موسڵمان بە نەژاد خەڵکی شارو ناوچە و لادێکانی خۆراسان و هەرێمەکانی تری رۆژهەڵاتن، لە سەرچاوەکاندا دەیان زانای ناوداری وەك (بوخاری و بەلەخی و سەمەرقەندی و مروزی و نیسابوری) بەرچاو دەکەوتن.

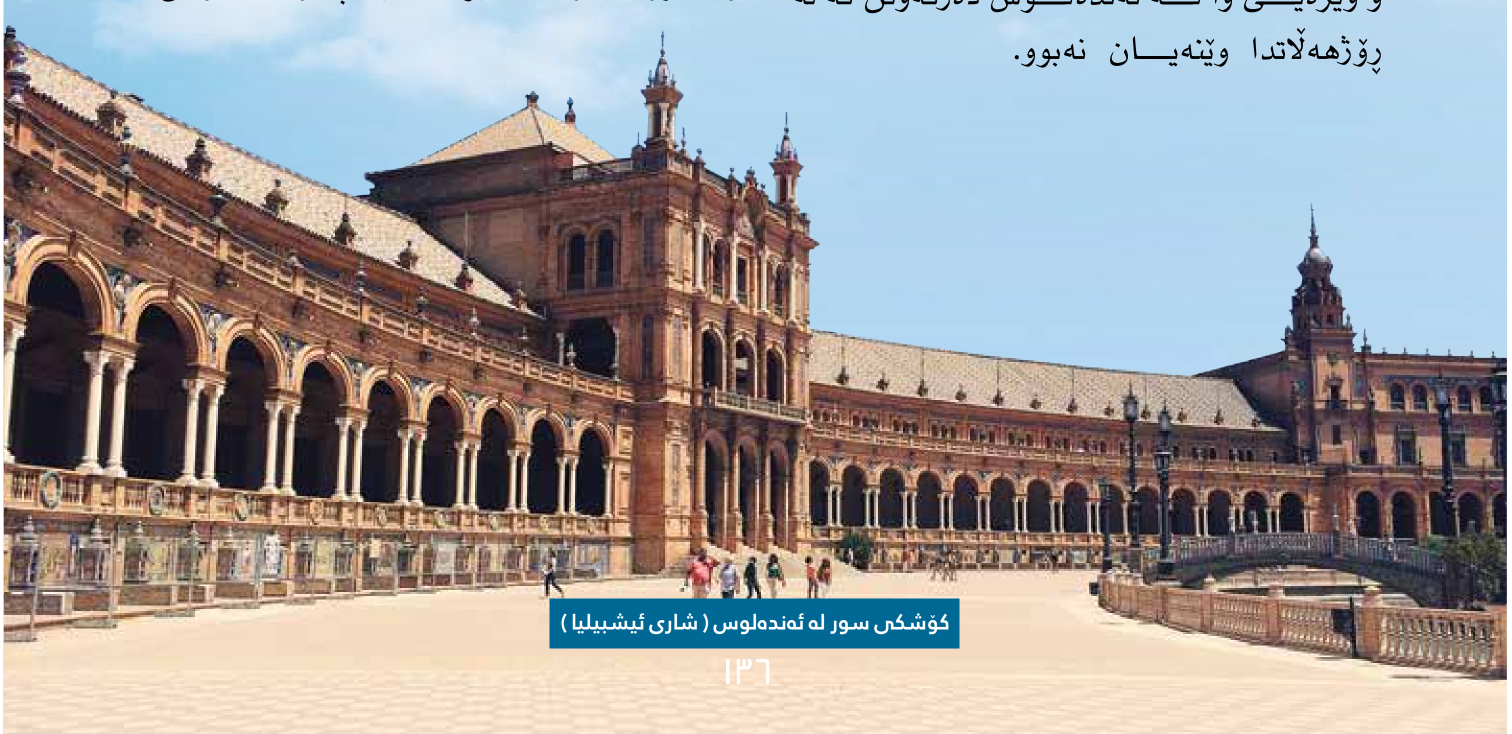
کۆشکی سور لە ئەندەلوس (شاری ئیشبیلیا)

سێهەم: مزگەوتەكان و قوتابخانەكان

مزگەوتەكان وێڕای ئەوەی جێگەی نوێژكردن و خواپەرستی بوون، هاوكات مەڵبەندی فێركردن و خوێندن و پێگەیاندنیش بوون، تا نیوەی دووەمی سەدەی (پێنجەمی كۆچی/ یازدەهەمی زایینی) مزگەوت ڕۆڵی قوتابخانەو فێرگەشی دەگێڕاو چەند ژوورێكی لێ تەرخان دەكرا بۆ وانەگوتنەوەو فێركردن.

مزگەوتەكان كە لە بنەڕەتدا جێگەی نوێژكردن و خواپەرستین، لە توانایان نەما ئەو ژمارە زۆرەی قوتابیان و فێرخوازان لە خۆ بگرن دوای ئەوەی ژمارەیان ساڵ بە ساڵ هەڵدەكشاو بازنەی بابەتەكانی خوێندنیش فراوان دەبوون، هەروەها وانە گوتنەوەی مامۆستایان و گفتوگۆ و دەنگە دەنگی قوتابیان كێشەیان بۆ قورئانخوێن و نوێژكەران دروست دەكرد وسەری لێ تێكدەدان بۆیە بیر لە جیاكردنەوەی شوێنی خوێندن كرایەوە لە مزگەوتەكان جێگەی تایبەتی بۆ تەرخان كراو ناونرا قوتابخانە و واباوبوو كە هەر لەتەنیشت مزگەوتەكان دروست بكرێن، سەرەڕای ئەم هەنگاوەش مزگەوتەكان ڕۆڵی زانستی خۆیان لە دەست نەداو ناو بەناو وبەڕادەیەكی كەمتر لە پێشوو وانەیان تێدا دەگوترایەوە.

(نیزام ملك):(نظام الملك)

وەزیری ناوداری هەردوو سولّتانی سەلجوقی ئەلب ئەرسەلان (٤٥٥-٤٦٥ کۆچی/ ١٠٦٣-١٠٧٣ زایینی)و مەلەکشا (٤٦٥-٤٨٥ کۆچی/ ١٠٧٣-١٠٩٢ زایینی)بوو خاوەنی بیرۆکەی دامەزراندنی قوتابخانەیە لە مێژووی ئیسلامدا، کە لە ساڵی(٤٥٧ کۆچی/١٠٦٥ زایینی) لە بەغدای پایتەخت دروستی کرد بە قوتابخانەی نیزامیە(الظامية) ناوی دەرکردو بەرە بەرە شارو شارۆچکە نەما قوتابخانەیەك یان زیاتری لێ نەبێت، بۆ نموونە لە شاری هەولێر قوتابخانەی(الربض) و (قوتابخانەی قەڵا) و (قوتابخانەی موجاهیدیە) هەبوون و ساڵانە پێشوازیان لە کۆمەڵێك فێرخوازی شارەکەو دەوروبەری دەکرد.

لە قوتابخانەکاندا سەرەڕای زانستەکانی قورئان و فەرموودەو ئوسوڵ و عەقیدە وزمانی عەرەبی کە بەزانستی سەرەکی و بنەڕەتی دەژمێردان، و جۆرەها بابەتی وێژەیی و هزری دەخوێنران، خوێندن چەند ساڵێکی، دەخایەندو بە سەر چەند قۆناغێکدا دابەش دەکرا، قوتابیان لەسەر دەستی مەلاو مامۆستایان فێری خوێندەواری دەبوون، پێویست بوو لەسەریان قۆناغ بە قۆناغ ببڕن ئەمجا مۆڵەت و بڕوانامەی کارکردنیان پێ دەبەخشرا.

لە قوتابخانە پێشکەوتووەکاندا پسپۆریی هاتە کایەوە و هەر زانستێك مامۆستایەکی پسپۆڕو شارەزا دەیگوتەوە.

جگە لە وانەگوتنەوە، کۆڕو کۆبوونەوەی زانستی و فەلسەفیش لە قوتابخانەکان دەبەستران زانایان و مامۆستایان ئەڵقەڕێز دادەنیشتن و گفتوگۆی پرس و بابەتی جۆربە جۆریان دەکرد.

لە ڕووی داراییەوە دەوڵەت خۆی سەرپەرشتی قوتابخانەکانی دەکرد و مووچەی مامۆستایان و خەرجی و پێداویستەکانی دابین دەکرد، قوتابخانەی واش هەبوو خێر خوازان دروستیان دەکرد و باخ و بێستان و گوندیان لەسەر وەقف دەکرد، لە داهاتی وەقفکراوەکان بژێوی مامۆستایان و پێداویستیەکان دابین دەکران.

پەیکەری سوڵتانی سەلجوقی ئەلب ئەرسەلان

پرسیارەکان

-پێناسەی چەمکی خەلافەت (جێنشین).

- کارەکانی خەلیفە عەمەری کوڕی خەتاب بژمێرە پاشان روونی بکەوە بۆچی کەسێکی دەستنیشان نەکرد جێگەی بگرێتەوە.

- مەبەست چییە لە سیستەمی پشتاوپشتی؟ کەی لە پایەی خەلافەتی ئیسلامی پەیڕەوکرا؟

- جیاوازیەکانی نێوان قۆناغی یەکەم وقۆناغی دووەمی خەلافەتی عەباسی دیاری بکە.

- دیوانەکان بۆچی دانران و چۆن گەشیان کرد؟

- پێناسەی ئەو دیوانانە بکە: دیوانی سکاڵا، دیوانی نەخشاندن، دیوانی(زمام الازمە).

- جیاوازی نێوان دیوانی پۆستەو دیوانی نامەبەری ڕوون بکەوە.

- هۆکار و پاڵنەرەکانی دەرکەوتن و گەشەسەندنی بزوتنەوەی زانستی و هزری ئیسلامی بەخاڵ بژمێرە؟

- مەڵبەندە دیارەکانی بزوتنەوەی زانستی و هزری ئیسلامی کامانەن؟

- بۆچی قوتابخانەکان لە مزگەوتەکان جیاکرانەوە؟

- (نیزام مەلیك) کێیە؟ پێناسەی بکە.

- لە قوتابخانەکان، چ بابەتێك دەخوێنران؟

تەوەرەی دووەم: بەشداری شارستانیانەی کورد لەسەدەکانی ناوەڕاست

بەندی یەکەم: چەمکی سەدەکانی ناوەڕاست و کورتەیەك لەسەر کورد:

مەبەست لە چەمکی سەدەکانی ناوەڕاست ئەو قۆناغە مێژووییە کە دەکەوێتە نێوان سەدە کۆنەکان و سەردەمی نوێ و هاوچەرخ ئەم قۆناغە تایبەتمەندی خۆی هەیەو لەگەڵێك بارو لایەنی چاکی و ئابووری و هزری وژیاریەوە جیاوازە لە سەردەم وقۆناغەکانی تر.

بۆ دیارکردنی سەرەتاو کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست، لێکۆڵەران و شارەزایانی مێژوو ڕاو بۆچوون و تێگەیشتنی جۆربەجۆرو لێکجیایان هەیە، لە ڕاستیدا هەر نەتەوەیەك یان هەر وڵات و دەڤەرێك هەل و مەرج و پێوەری مێژوویی تایبەتی خۆی هەیە کە ڕووداو و گۆڕانکارییە مێژووییەکان سەپاندویانە و خاڵی وەچەرخانیان لە ڕەوڕەوەی مێژوودا هێناوەتەکایەوەو لەبەر ڕۆشناییان قۆناغە مێژووییەکان دەستنیشان دەکرێت.

مێژووی کوردو کوردستانیش لەم دەستوورە بەدەرنییە و دەکرێت بەم چەشنە دابەش بکرێت:

١- مێژووی کۆن - مێژووی چەرخە کۆنەکان:

لە بەرە بەیانی مێژووی کوردستان و کوردەوە دەست پێدەکات و بەردەوام دەبێت تا پرۆسەی فەتحکردنی هەرێم و ناوچەکانی کوردستان لەلایەن موسڵمانەکانەوە کە لە سەردەمی دووەم خەلیفەی راشیدی عومەری کوڕی خەتاب (١٣ -٢٣ کۆچی/ ٦٣٤- ٦٤٤ زایینی) ئەنجام درا.

٢- مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست - چەرخێن ناڤینێ - سەدە ناوەنجییەکان:

لە پرۆسەی فەتحکردنی کوردستانەوە تاجەنگی چاڵدێران ساڵی (٩٢٠ کۆچی/ ١٥١٤زایینی) و دابەش کردنی کوردستان دەست پێدەکات. گومانی تێدا نییە کە فتوحاتی ئیسلامی بۆ و ناوچەکوردنیشینەکان و جەنگی چاڵدێران دوو ڕووداوی ئێجگار گرنگ و کارتێکەرن لە مێژووی کوردو کوردستان و بەخاڵی گواستنەوە و گۆڕانکارییەکان دەژمێردرێن و کاریگەری قوڵ و چارەنووسسازیان بەجێهێشتووە و ژیان و گوزەرانی نەتەوەی کوردیان لە قۆناغێکەوە بۆ قوناغێکی تری نوێ و جیاواز گواستنەوە، لەبەر ئەوە ئەم دوو ڕووداوە لە دوای یەك کراون بەخاڵی سەرەتا و خاڵی کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست. ئەم قۆناغەش دەشێت بکرێت بەدوو سەردەمەوە:

أ- سەردەمی خەلافەتی ئیسلامی (١٨-٦٥٦ کۆچی/ ٦٣٩-١٢٥٨ زایینی):

لە گەیشتنی موسڵمانەکانەوە بۆ ناوچەی (جەلەولا و حەلوان) تا گرتنی بەغدا لە لایەن لەشکری مەغۆلەوە ساڵی (٦٥٦ کۆچی/ ١٢٥٨ زایینی) ساڵی لەناوچوونی خەلافەتی عەباسی دەگرێتەوە.

ب- سەردەمی فەرمانڕەوایی و فراوانخوازی مەغۆل- (ئیلخانی و جەلائری) و تەیموری و تورکمانی (قەرە قۆینلو و ئاق قۆینلو):

لە گرتنی بەغداوە تا جەنگی چاڵدێران ٩٢٠ کۆچی/ ١٥١٤ زایینی دەگرێتەوە.

٣- مێژووی نوێ:

لە جەنگی چاڵدێران تا دەست پێکردنی جەنگی جیهانی یەکەم ١٩١٤-١٩١٨ز دەگرێتەوە.

٤- مێژووی هاوچەرخ:

لەدەست پێکردنی جەنگی جیهانی یەکەمەوە (١٩١٤- ١٩١٨ ز) تا سەردەمی ئێستا دەگرێتەوە.

منارەی موزەفەریە
(منارەی چۆلی)

کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا:

کورد یەکێکە لە نەتەوە دێرینەکانی ڕۆژهەڵات، هەر لە مێژەوە لە زێد ونیشتمانی خۆی کە کوردستانە نیشتەجێ بووەو لەگەڵ سروشت و کەشوهەواکەیدا راهاتووەو لەگەڵ شاخ و دۆڵ و نشێوو پێدەشت و ئاوی سازگاری کانی و رووبارەکاندا خۆی گونجاندووە، بەردەوام بەربەرەکانی هەڕەشە و مەترسی و گوشارە دەرەکیەکانی کردوە و بەسەریاندا زاڵبوە.

لەسەدەکانی ناوەڕاستدا، کورد بە گەواهی (گەڕۆك و مێژوونووسان) میللەتێکی دیارو ناسراو بوو بە پێی سەنگ و قەبارەی خۆی هەر گاڤ ڕۆڵی شایستە و شایەنی خۆی گێڕاوە و پشکداری بەرچاوی هەبوە لە هەموو ڕوداو و بۆنە و بەسەرهاتە پەیوەندارەکاندا و ئامادەبوونی کارای خۆی سەلماندوە، لە ڕووی سیاسی و سەربازیەوە دژی دەسەڵاتدارانی بیانی و داگیرکەرانی ڕاپەڕیوە، بزاڤ و سەرهەڵدان و شۆڕشی چەکداری بەرپاکردووە و ڕووبەڕووی پەلامار و لەشکرکێش دوژمنان بۆتەوە و سەردارێتی خێڵەکی و فەرمانڕەوایی و ناوەخۆیی و میرنشینی سەربەخۆ نیمچە سەربەخۆی لە ناوچە جۆربەجۆرەکانی وڵاتەکەیدا دامەزراندووەو پەیوەندی دۆستانەی لەگەڵ خەلافەتی عەباسی(١٣٢- ٦٥٦ کۆچی/ ٩٤٦-١٢٥٨ زایینی) و هێز و دەوڵەتان و میرنشینەکانی تردا گرێداوە.

لەسەردەمی خەلافەتی عەباسیدا، میر و سەردار و سەرەك هۆزەکانی کورد بە کەڵك وەرگرتن لە هەلومەرجی سیاسی و ئابووری خەلافەت و بە سوود بینین لە توندی وقایمی دەڤەرە چیایی و دوور دەستەکانی کوردستان، چەندین فەرمانڕەوایی و میرنیشینی گەورە و بچووکیان دامەزراند و سەدان ساڵ کاروباری ناوەخۆیی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیان بەڕێوە دەبرد، گەورەترین و بەناوبانگترین ئەم میرنیشنانە بریتین لە:

١- میرنشینی شەدادی:

لە هەرێمی ئاران و ئەرمینا لە باکووری کوردستان (٣٤٠-٥٩٥ کۆچی/ ٩٥١-١١٩٩ زایینی) دەرکەوت کە ناوچەی گەنجە، دوین (دبیل) و ئانی و بەردەعە یان بەدەستەوە بوو.

٢- میرنشینی ڕەوادی

(٣٣٧- ٤٦٧ کۆچی / ٧٤٨- ١٠٧٤ زایینی):

لە هەرێمی ئازەربایجان (ئاترۆپاتەگان) لە شارەکانی (تەورێز، مەراغە، شنۆ، ئورمیە، سەلماس) دامەزراوە.

ئەم دوو میرنشینە لە سەردەستی میرانی دوو بنەماڵەی (هۆزی هەزبانی) کوردەوە دامەزرێنراون، هەزبانی، هۆزێکی گەورە و بڵاوی کوردە، چەندین لق و عەشیرەت و تیرەی هەیە کە لە دەشتی هەولێر لە ناوچەی هەردوو زێی (زێی گەورەو زێی بچووک) تا دەگاتە (کێلەشین و سەلماس) و لە چواردەوری (دەریاچەی ئورمیە) نیشتەجێ بوون.

٣- میرنشینی حەسنەوی بەرزیکانی

(٣٤٨-٤٠٦ کۆچی/ ٩٥٩-١٠١٥ زایینی):

ئەم میرنشینە لە لایەن ماڵباتێکی دەسەڵاتداری هۆزی بەرزیکانی کوردەوە دامەزراندوە لەوڵاتی شارەزوور و هەرێمی چیاکان لە سەردەمی میر حەسنەوی کوڕی حوسێنی بەرزیکانی کە پتر لە بیست ساڵ میرایەتی کردوە(٣٤٨-٣٦٩ کۆچی/ ٩٥٩-٩٧٩ زایینی)، بوە بە میرنشینێکی بە دەسەڵات و وەك هێزێکی ناوچەیی کاریگەر لە لایەن خەلیفەی عەباسی و دەسەڵاتدارانی بوەیهیەوە دانی پێدانرا، هەر بۆیە بە میرنشینی حەسنەوی دەناسرێت.

پاش مردنی (میر حەسنەوی) ئاژاوە و ناکۆکی کەوتە نێو میرنشینەکە و ماوەیەك درێژەی کێشا و بەوە کۆتایی هات کە (میر بەدر) بووە جێنشینی باوکی و بۆ ماوەیەکی درێژ (٣٦٩ – ٤٠٥ کۆچی/ ٩٨٠-١٠١٤ زایینی) میرایەتی کرد، دوای مردنی بە ماوەیەکی کەم میرنشینەکە لە ناوچوو.

٤- دەوڵـەتـی دۆسـتەکی - مەڕوانـی
(٣٧٢کۆچی- ٤٧٨ کۆچی/٩٨٢-١٠٨٥ زایینی):

لـە هەرێمـی جەزیـرە و زۆزان ولـە ناوچەکانـی میافارقیـــن، حوســـنکێف، ئامەد(دیاربەکـــر)، ئـەرزن، سـێرت، جزیـرەی بۆتـان دەرکەوتـووە. ئـــەم میرنشـــینە لەســـەر دەســـتی میـــر بـــادی کـــوڕی دۆســـتەکی بناغـــەی دانـــراوە.

دوای کوژرانی سـاڵی (٣٨٠کۆچی/ ٩٩٠ زاییـنـی) خـــوارزا (خوشـــکەزا) کانـــی کـــە کـــوڕی میـــر مەڕوانـی کـوڕی کاك درێژەیـان بـە دەسـەڵاتدا، تیایانـــدا (ئەحمـــەدی کـــوڕی مـــەڕوان) کـــە پـتر لـە نیـو سـەدە میرایەتـی کـردوە (٤٠١-٤٥٣کۆچـی/ ١٠١١-١٠٦١ زاییـنـی) بەرچاوتریـن و چالاکتریـــن دەســـەڵاتداری کـــوردە.

میرنشـــینەکەی لـــە قەوارەیەکـــەی بچووکـــی ناوخۆییـــەوە بـــردە ئاســـتی دەوڵەتەکانـــی ناوچەکـــە، لەسەردەســـتی ئـــەودا دەســـەڵاتی سیاســـی میرایەتـــی کـــورد گەیشـــتە لوتکـــە.

٥- میرنشینی عەنازی:

لـە (حەلـوان و شـارەزوور) دەرکـەوت (٣٨١-٥١١ کۆچـی/ ٩٩١-١١١٧زاییـنـی)، دوای لاوازبـوون و لـە ناوچوونـی میرنشـینی حەسـنەوی بەرزیکانـی بنەماڵەیەکـی تـری کـوردی ناوچەکـە عەنازیـەکان بـوون دەرکەوتـن دواتـر ناوچـەی تریـان خستەسـەر لـە هـۆزی شـازنجانی فەرمانڕەوایـی شـارەزووریان لـە ئەسـتۆ گـرت. سـەرەڕای ئـەم میرنیشـینە دانپێنراوانـە، چەنـد میرنیشـینێکی بچـووك سـنوردار ژمارەیـەك قەڵاو شـورا و ناوچـە و شـارۆچکەیان بەڕێـوە دەبـرد وەك هـۆزی هەزبانـی لـە هەولێـرو دەوروبەری، هـۆزی زەرزاری لـە قـەڵاو شـارۆچکەکانی خەفتیـان (هاودیـان)و ڕەوانـدوز و باڵـەکان و سـیدەکان، هـۆزی حەمیـدی لەهـەردوو قـەڵای ئاکـرێ وشـوش، هـۆزی هـەکاری لـە قەڵاکانـی ئامێـدی ئاشـب وهـرور و جۆڵـە مێـرگ، هـۆزی بۆتانـی لـە جزیـرەی بۆتـان و هەرێمـی زۆزان، هۆزی(بەشـنەوی) بەژنـەوی لـە قـەڵای فەنـەك هەڵکەتـوو لـە باکـووری جزیـرەی بۆتـان، هۆزی مەهرانـی لـە قـەڵاو گوندەکانـی ناوچـەی زاخـۆ، هـۆزی ڕۆژەکـی لـە باژێـڕی بەدلیـس و

شورای شاری ئامەد (دیاربەکر)

دەوروبەری، (هۆزی قەیموری) لە (قەڵای قەیمور) لە نزیك سێرت، (هۆزی چۆپی) لە هەردوو قەڵای شاتان و (حصن طالب).
ئەم میرنشینانە کاروباری سیاسی و سەربازی و ناوچەکانی کوردستانیان بەڕێوەدەبرد میرنشینە گەورەو ناسراوەکان خودانی دامەزراوە ودام و دەزگاکانی کارگێڕی و دارایی و دادوەری و ئابووری خۆیان بوون، خەلیفەی عەباسی لە بەغدا دانی بەهەموویان دەنا، میرە کوردەکانیش لای خۆیانەوە ڕێزی خەلیفەی عەباسییان دەگرت وبە هێمای دەسەڵاتی شەرعیان دادەنا و هەرگیز سەرپێچی فەرمان و بڕیارەکانیان نەدەکرد.
میرەکانی کورد دراویان بە ناوی خۆیانەوە لێدەدا پاش نەخشاندنی ناوی خەلیفەی عەباسی و دەسەڵاتداری بوەیهی لە سەر دراوەکە، هەروەها لە وتاری ڕۆژانی هەینیدا لە دوای ناوی خەلیفە ناویان دەبراو و نزایان بۆ دەکرا، ئەم دوو هەنگاوەش نیشانەی ئەوەبوون کە ئەو میرانە خۆیان بە فەرمانڕەوای سەربەخۆ دەزانی.

ئەم بارودۆخە بەردەوام بوو تا لە نیوەی دووەمی (سەدەی پێنجەمی کۆچی/ یانزەهەمی زایینی) هەرێمە کوردنشینەکان و سەرجەم هەرێمەکانی (ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی) دووچاوی هێرش و پەلاماری فراوانخوازیانەی (تورکە سەلجوقیەکان) بوونەوە بە سەرکردایەتی توغرل بەگ و ئەلب ئەرسەلان و مەلەکشا، یەکێك لە ئەنجامە خراپەکانی ئەم لەشکر کێشیە، کەوتن ولە ناوچوونی میرنشین و دەسەڵاتدارییە ناوخۆییەکانی کوردستان بوو، لە لایەکی دیکەوە گەلێك هۆزو تیرەو بەرەبابی تورك و تورکمان بە کوردستاندا بڵاوبوونەوەو بە یەکجاری نیشتەجێ بوون، دواتر لە (سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوازدەهەمی زایینی) لە ژێر سایەی هاندان و پشتگیری سەلجوقیەکان توانیان ژمارەیەك دەسەڵاتداری لە سەر خاکی کورد دابمەزرێنن کە لە مێژوودا بە (ئەتابەك)یەکان ناو دەبران.

دەرگای ئامێدی

کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا لە ڕووی جۆری ژیان و باری گوزەرانەوە بەسەر سێ کۆمەڵدا دابەش دەبوون:

١- شارنشینەکان:

بەشێك لە نەتەوەی کورد و دانیشتوانی دیکەی کوردستان لە شارو ناوچە و شارۆچکەکان دەژیان و بەکاری بازرگانی و پیشەی جۆراوجۆر و پیشەسازی یەوە خەریك بوون وەك (ئاسنگەری، دارتاشی، زێڕنگەری، کوتاڵفرۆشی، جۆلایی، دەرمانسازی، کرێکاری... هتد).
هەندێکیشیان لە فەرمانگەکاندا کارمەند بوون، لەو کاتەدا ژمارەیەك شارو ناوچەی ئاوەدان و چڕ و پڕ جموجۆڵ هەبوون، لەوانە: (ئەربیل (هەولێر) شەنگال، حەلوان، ئامەد، میافارقین، حوسنکێف، سێرت، بەدلیس، دەینوەر، کرماشان(قرمسین) شاپور خواست. داقوق، سەلماس، ئورمیە، شنۆ) و چەندینی تر، لەم شارانە لە پاڵ کورد میللەتەکانی (ئەرمەن، سریان و ئاشور، جوو) دەژیان کە زیاتر بە پیشگەری و پارەگۆڕینەوە و بازرگانیەوە خەریك بوون. ئەمە وێڕای بوونی (عەرب و تورکمان) کەهاتبوونە شارە کوردییەکان و تێیدا نیشتەجێببو ن.

٢- گوندنشینەکان:

لە ڕاستیدا زۆربەی دانیشتوانی کوردستان لە گوندو شار و لادێکاندا نیشتەجێ ببوون، هەزاران گوندو لادێی گەورەو بچووك هەبوون، دەگمەن پانتاییەکی جوگرافی هەبوو گوندی لێنەبێ، وەکو زانراوە ئاو هەواو کەشی زۆربەی هەرەزۆری ناوچەکانی کوردستان گونجاو و لەبارن بۆ کشتوکاڵ و ژیانی وەرزێری، دانیشتوانی گوندەکان بە ئاژەڵداری و جوتیاریەوە خەریکبوون، جۆرەها ئاژەڵی ماڵیان بەخێو دەکرد وەك پەز (مەڕ) بزن، چێڵ، گا، پەلەوەر، هاوکات گوندو لادێکان سەرچاوەی دابینکردنی هەموو چەشنە بەروبوومێکی کشتوکاڵی وئاژەڵی بوون.

٣- کۆچەری و نیمچە کۆچەری (ڕەوەند):

تا ئەم ساڵانەی دواییش ژمارەیەك خێل و تیرەو بنەماڵەی کورد ساڵانە گەرمیان و کوێستان (واتە گەرمیان و کوێستان) یان دەکرد و لەدوای لەوەڕگاو سەرچاوەی ئاو بوونە، سەرەتای پایز لە هاوینەهەوارەکان (باکوور)ەوە بە مەڕ و ماڵاتەوە دەڕۆیشتن بەرەو پێدەشتە گەرمەکان و ناوچە گەرمەسێرەکان و سەرەتای بەهاریش لەگەڵ خۆشبوونی ئاوو هەوا بارگەو بنەیان تێك دەنا وبەرەو کوێستان و زۆزانەکان هەڵدەکشان بەرەو چیاکان و لە قەد پاڵی زنجیرە شاخە بەرزەکاندا، دەیان لەوەڕگە و ئاو و هەبوون کە بەدرێژایی هاوین پڕ گیا پۆش پەلاش ولەوەڕبوون، هەر بۆ نموونە لەسەدەکانی ناوەڕاستدا هۆزی (کیکانی - کیکی) لە زستاندا لە دەشتاییەکانی دەوروبەری موسڵ دا رەشماڵی دەخست وەرزی سەرماو سۆڵەی بەسەر دەبرد، بەهارانیش ڕووی دەکردە هەرێمی زۆزانی بەفراوان شان بە شانی سەدان خێڵ و تیرەی کۆچەری تر هاوینی لە وەرگاکاندا دەگوزەراند، بەهەمان شێوە، خێڵی ڕەوەند(ڕەوادی) کۆچەریش کە لقێکی هۆزی گەورەی (هەزبانی)یە، زستانانی

لـە دەشـتی هەولێـر و کەنـاری زێـدا بەسـەر دەبـرد، هاوینیـش لـە هاوینگەکانـی چیاکانـی کێلـە شـین و دەوروبەریـدا دەمایـەوە.
لـە ڕووی پێکهاتـەی کۆمەڵایەتییـەوە، میللەتـی کـورد وەك گشـت میللەتانـی تـری جیهانـی ئیسـلامییەوە بەسـەر چەنـد هـۆزو خێـڵ وعەشـیرەتدا دابـەش دەبـوو، بـەڵام تەنهـا نـاو و هەواڵـی ژمارەیەکـی کەمیـان لـە سـەرچاوە مێژووییەکانـدا هاتـووە، هەریەکێـك لـەو هـۆزو خێـڵ و عەشـیرەتانە لـە ڕووی جـل و بـەرگ و دابونەریتـی کۆمەڵایەتـی و ئاخافتنـەوە کـەم تـا زۆر لەوانـی تـر جیـاواز بـووە، هـۆزە نـاسراو و دێرینەکانـی کوردسـتان بریتیـن لـە:
لەهەرێمـی شـارەزوور و گەرمیـان: جەلالیـی (گەڵاڵـی)، بەرزیکانـی، شـازنجانی، گـۆران (الجورقـان)، باپیـری، لاوێنـی.
لـە خـوارووی کوردسـتان: گاوانـی (الجاوانیـە) بەتیـرە وخێڵەکانیانـەوە:
بەشـیری، نەرگـزی (النرجسـیە)، زوهەیـری، هـەواری.
لـە هەولێـرو دەوروبـەری: هەزبانـی کـە چەنـد خێـڵ وتیـرەی هەبـوو تەنهـا دووانیـان ئاشـکران ئەوانیـش مارانـی و ڕەوادی(ڕەوەنـدی)ن.
لـە هەرێمـی جەزیـرە: زەرزاری، گـەردی (کەرتـاوی)، سـۆرانی، حەکەمـی لـە ناوچـەی داسـن وئاکـرێ و هـەکاری ، دامەنـی، مەهرانـی، ڕوهـزادی، یەعقوبـی، حەمیـدی، مازنجانـی، کیکانـی، دونبڵـی، گـۆران.
لـە کوردسـتانی باکـوور: بوختـی (بۆتانـی)، بەژنـەوی، زۆمـی، چۆپـی، ڕۆژەکـی، قەیمـوری، کوردەکـی، شـێروانی، مەحمـوودی، پازۆکـی.
لـە هەرێمـی لوڕسـتان و خـوا ڕووی هەرێمـی چیاکانـی: تیـرەو خێڵەکانـی هـۆزی لـوڕ، ڕۆژبەیانـی، لـەك، فەیلـی، بەختیـاری، مامسـانی، سـاکی، مامۆیـی...

هونەری بینساسازی کۆن لە بە شێك لە شارەکانی کوردستان

بەندی دووەم: شارستانییەتی دەوڵەت و میرنیشینە کوردییەکان

میرنیشین و دەسەڵاتداریە کوردییەکان لە چوارچێوەی جیهانی ئیسلامیدا هەموویان شارستانییەتی تایبەتی بەخۆیان هەبووە هەریەکەیان بە گوێرەی هەلومەرجی سیاسی و ئابووری ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی و تواناو شیانی خۆی بەشداری کردووە لە بناغە دارِشتن و پێشخستنی شارستانییەتی کورد، بۆ نموونە لە هەندێك لایەنی ژیانی هزری وشارستانی هەردوو میرنیشینی (حەسنەوی و دۆستەکی- مەروانی و دەوڵەتی ئەیوبی) دەدوێن.

١- شارستانییەتی میرنیشینی حەسنەوی

(٣٤٨-٤٠٦ کۆچی/(٩٥٩-١٠١٥ زایینی):

میر بەدر کوڕی حەسنەویە (٣٦٩- ٤٠٥کۆچی/ ٩٧٩- ١٠١٤زایینی)، یەکێکە لە دیارترین و ناسراوترین کەسایەتی کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا و بە جوامێری و نەبەردی و ئایینداری ناوبانگی دەرکردبوو، سەرچاوەکان دەربارەی ئەم ئاکار (الأخلاق) خەسڵەتانەی دواون زۆر ستایشیان کردوە. میر بەدر لە بواری سیاسەت و فەرمانڕەواییدا، کەسایەتیەکی بە توانا و دووربین بووە لە بواری مرۆڤایەتیشدا دادپەروەر خواناس خێرخواز و راستگۆ بوو، هەموو ئەو ئاکارو رەوشتانەی تێدا بوو کە پێویست بوو لە کەسایەتیەکی کاربەدەست و بەرپرس دا هەبێت. لە ڕووی کەسایەتی شایستەو سەرکەوتووی میر بەدرەوە،لەو بەشەی کوردستان بارودۆخی نائاسایی و ئاڵۆز نەماو ناسەقامگیری و گرژی سیاسی تا ڕادەیەکی باش رەویەوە و ئارامی هاتە کایەوە.

ئەوەی گومانی تێدا نییە، لە هەموو سەردەم و چەرخەکان و لە گشت هەرێم و وڵاتی جیهان رەوشی سیاسی جێگیر و هێمن و بەدەر لە گرژی و ئاڵۆزی، مەرج و فاکتەرێکی بنەڕەتی بووە بۆ دەستەبەرکردنی شارستانییەت و ئاوەدانی و بوژاندنەوەی ئابووری و کاراکردنی چالاکییە کشتوکاڵی و پیشەسازی و بازرگانییەکان و بە گەڕخستنی کاری بیناسازی و ئاوەدانکردنەوە و هاندانی بزاڤی رووناکبیری و بیرمەندی و خوێندەواری، لێرەوە بەڕاشکاوی تێبینی دەکرێت لە رۆژگاری میر بەدردا بارودۆخی لەبارو گونجاو دابین کراو شارستانییەتی ناوچەکە بەڕادەیەکی بەرز پێشکەوت، ئەوەبوو چالاکی ئابووری و بازرگانی برەوەی سەند و پرۆسەی فێرکردن و ڕۆشنبیری و زانستی گوڕوتینی تێکەوت و هەڵمەتی بنیاتنان و ئاوەدانی دەستی پێکرد و سەرجەم شارو شارۆچکە و گوندو لادێکانی (هەرێمی شارەزوو و هەرێمی چیاکان)ی گرتەوە.

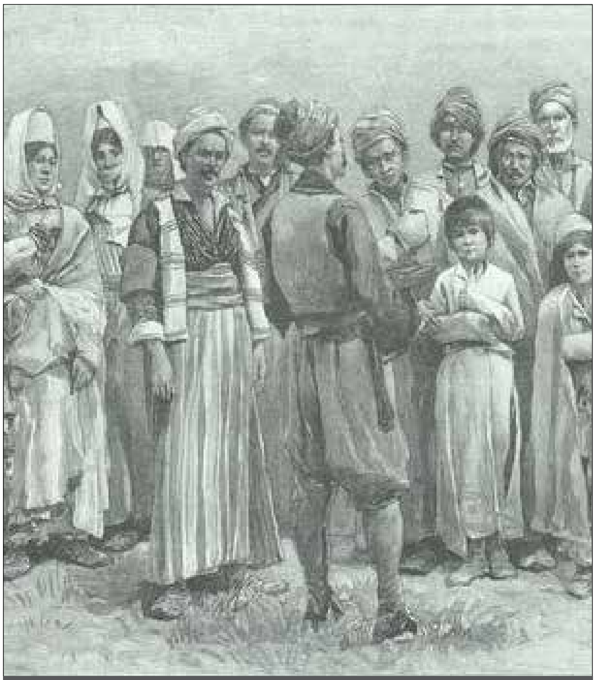

حەسنەوییەکان

أ- بیناسازی- ئاوەدانی:

(میر بەدر) بایەخێکی سەرەکی بەبواری بیناسازی و ئاوەدانکرنەوە دەدا وەك دیاردەیەکی جوان و پێشکەوتن سەیری دەکرد و سەرمایەکی زۆری لە بودجەدا بۆ تەرخان کردبوو، بەتایبەتی بنیاتنانی مزگەوت بەو پێیەی دەبێتە شوێنی نوێژکردن و خوداپەرستی لەپاڵ ئاواکردنی دەیان خانە و خانەقاو دامەزراوەی خزمەتگوزاری و خێرخوازی، دەقە مێژووییەکان دەگێرنەوە کە (میر بەدر) پتر لە دوو هەزار مزگەوتی بنیاتناوە لە سنوری جوگرافی ژێر دەسەڵاتیدا، وەك ئەوانەی لە شارەکانی (دینەورو کرماشان) و بروجەرد بەرچاو دەکەون کە هەندێکیان تا رۆژگاری ئەمرۆش ماون پاش نۆژەنکردنەوەیان.

- دەیان زاناو شارەزای ئایینی کورد کە بەهەرێم و وڵاتانی جیهانی ئیسلامیدا بڵاوبوونەوەو ناوبانگیان دەرکرد، قۆناغە بەراییەکانی خوێندن و فێربوونیان لە قوتابخانە پاشکۆکانی ئەم مزگەوتانە تەواوکرد.
- هەروەها میر بەدر لەسەر ڕێگەوبانە گشتییەکاندا ژمارەیەك وێستگەی پشوودان و مانەوەی دروستکردبوو خەڵکانی بازرگان و ڕێبواران سوودیان لێدەبینی، ئەم وێستگانە لە تەك مزگەوت و خانەکاندا دەبوونە جێگەی مانەوەو حەوانەوەی کەسانی لانەواز و بێدەرەتان و کەمدەرامەت بۆ هەموو لایەك پێداویستییەکان دابین دەکران لەجل و پۆشاك و خواردن و خواردنەوە.
- لەلایەکی ترەوە هەر وەستاو بیناسازی کارزانی کورد بوون هەڵدەستان بە دروستکردنی مزگەوت و دامو دەزگا خزمەتگوزارییەکانی تر وەك کۆشك و تەلارە فەرمییەکانی میرنشینی حەسنەوی و بارەگای میر بەدر و میرانی دی و هونەری بیناسازی کوردەوارییان لە دروستکردندا پەیڕەو دەکرد کە هەرچەند لە بازنەی هونەری بیناسازی ئیسلامی دەرنەدەچوو، بەڵام مۆرکی ڕەسەنی خۆماڵییان پێوە لکابوو و جۆرێك لە تایبەتمەندی پێبەخشیبوو و دەکرێت لەسەر بناغەو پاشماوەی ئەم مزگەوت و دامەزراوانە لە مێژووی گەشەکردنی هونەری بیناسازی بکۆڵینەوە.

ب- سیستەمی دارایی:

میرنشینی حەسنەوی هەرچەندە پابەندو لایەنگیری خەلافەتی عەباسی بوو دەسەڵات و سەروەری خەلیفە بەسەریەوە باڵادەست بوو و میرەکانی گوێڕایەڵ و ملکەچی فرمان و بڕیارەکانی بوو و بەهێمای دەسەڵاتی شەرعییان دادەنا، بەڵام لە ڕووی داراییەوە پەیوەندیەکی ئەوتۆی بە خەلافەتەوە نەبوو و خاوەن سیستەمی دارایی و خەزێنەی تایبەتی خۆی بوو سەربەخۆیی دارایی میرنشینی حەسنەوی لەوە خۆی دەنوانێ کە میر بەدری کوری حەسنەوی هەنگاوێکی بوێرانەی هاوێشت و هەڵسا بە لێدان و دروستکردنی دراو کە وێڕای ناوی خەلیفەی عەباسی و ناوی (فەرمانڕەوایی بوەیهی)، و ناوی خۆیشی لەسەر نەخشاندبوو، ئەم هەنگاوە بەپێ ی دابی (عورفی) سەدەکانی ناوەڕاست وا لێکدەدرایەوە کە میر بەدر هەرچەندە دان بە دەسەڵاتی ڕووحی و ئایینی خەلیفە و دەسەڵاتی سیاسی میری بوەیهی دەنێت، هاوکات لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی بەکاربەدەستێکی سەربەخۆ دەزانێت. میر بەدر لە ماوەی فەرمانڕەواییدا

چەندین (دیناری زێڕ و درهەمی زیوینی) بەناوی خۆیەوە لێداو ولە ناوخۆی وڵاتدا کراوە بە دراوی فەرمی و لەپاڵ دراوە باوەکانی تردا بەکارهێنراوە، نموونەی ئەم دراوانەش تا ئەمڕۆش هەر ماون و لە مۆزەخانەکاندا هەڵگیراون.

ج- بازرگانی:

ئارامی و هێمنی ناوچەکانی ژێر رکێفی میرنشینی حەسنەوی و دەوڵەمەندی شار و لادێکانی بەکاڵا و بەرهەمی کانزایی و رووەکی جۆر بەجۆر و رێکخستنی رێگاو، بانەکان کارێکی وایان کرد جموجۆڵی بازرگانی چالاك بێت و پرۆسەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتووچۆی کاروانچیان بە ئاسانی و دوور لە هەڕەشەو مەترسی ئەنجام بدرێت، هەروەها میرنشینەکە دەکەوتە سەر رێگەی نێودەوڵەتی بەغدا- خۆراسان کە بە رێگای (خوراسان- رێگای سوڵتانی) دەناسرا و عێراقی گرێدەدا بە هەرێمەکانی رۆژهەڵاتەوە، هەرگیز هاتوچۆ و چالاکی بازرگانان و رێبوارانی لێنەدەبڕاو داهاتێکی باشی بۆ هاووڵاتیانی حەلوان(ئەلوەند) و (دەرتەنگ و سەرپۆلی زەهاو) مسۆگەر دەکرد، ئاسایشی ئەم رێگە زیندووە و پاراستنی گیانی کاروانچیان لە چەتەو رێگران، تەنها بەسەرداران و سەرۆك هۆزە کوردەکان دابین دەکرا، بۆیە کاربەدەستانی بوویهی ناچار راپەڕاندنی ئەم کارەیان بەسەرۆکی هۆزی شازنجانی سپارد، هەروەها تۆڕێك لە هێڵی ناوخۆیی شاروگوندەکانی میرنشینەکەی بەیەکەوە دەبەستەوە، دانیشتوان لە هێنان و بردنی بەروبووم و کەلوپەلەکانیاندا کەڵکیان لێ دەبینی.

راستیەکی بەڵگە نەویستە کە چالاکی بازرگانی پێویستی بە هەبوونی بازاڕە، واتە شوێنی دیداری کڕیارو فرۆشیار و ئەنجامدانی ئاڵوگۆڕ و کڕین و فرۆشتن، زۆری بازاڕ لە وڵاتێك نیشانەی گەرم وگوڕی بازرگانییە لەو وڵاتەدا، لە میرنشینی حەسنەوی شارو شارۆچکە نەبوو بازاڕێك یان زیاتری لێنەبێت، بۆ نموونە لە دەینوری پایتەخت و شارەکانی قرماسین (کرماشان) و ئەسەد ئاباد و بەندنیجین (مەندەلی) چەند بازاڕو ناوەندێکی ئاوەدانی هەبوو، کەچی لە (شاری حەلوان) تەنها بازاڕێکی درێژ بەرچاو دەکەوت، ئەمە جگە لە بازاڕی بچووك و کاتی کە لە بۆنەکان یان لە ماوەیەکی دەستنیشان کراودا دادەنران. ماوەتەوە بڵێین کە لەکاتی بنیات نانی بازاڕەکاندا ڕەچاوی ئەوە دەکرا کە دەبێت لە ناوەندی شارو نزیك مزگەوتی سەرەکی شارەکە بێت.

پردی ئەلوەند لە شارۆچکەی خانەقین

٢- شارستانییەتی دەوڵەتی دۆستەکی- مەروانی
(٣٧٢-٤٧٨کۆچی/ ٩٨٢- ١٠٨٥ زایینی):

دەوڵەتی مەڕوانی لە دەورووبەری ساڵی (٣٧٢ کۆچی/ ٩٨٢ زایینی)، لەلایەن میر بادی کوڕی دۆستەکی (حاربوختی) دامەزراوە کە لە بنەماڵەیەکی خێڵی حاربوختی سەر بە هۆزی بوختی (بوختانی) یە لە هەرێمی جەزیرە لە باکووری کوردستان.

(میرباد) لە خێزانێکی ساماندار و دەست ڕۆیشتوو نەبوو، کوڕی سەرۆك هۆزو دەرەبەگ نەبوو، لەکاتی منداڵی و گەنجێتی شوان بووە، بەڵام مرۆڤێکی بەخشندەو لاوچاك و جوامێر بوو، هەر لەسەرەتاوە نیشانەو ئەدگاری پیاوەتی و چاو نەترسی و جەربەزەیی لێ بەدی دەکرا، هاریکاری هەوادارانی دەکردو بەدەنگیانەوە دەچوو، لە خاڵە سنوورییەکانی دەوڵەتی ڕۆم جەنگ و غەزای دەکرد، خەڵکی خۆشیان ویست و لە دەوری کۆبوونەوە و پشتیوانیان لێکرد، توانی شاری (ئەرگیش) لە باکووری دەریاچەی وان بگرێت و لە ماوەیەکی کەمدا شارەکانی (حوسنکێف، میافارقین، جزیرەی بۆتان، نوسەیبین) خستە ژێر ڕکێفی خۆیەوە و قەوارەیەکی سیاسی بەهێزی پێکەوەنا.

میرباد لە شەڕێکدا لە نزیك شاری موسڵ لەگەڵ حەمدانیەکان لە ساڵی (٣٨٠کۆچی/٩٩٠زایینی) کوژرا، خوارزاکانی، ئەبوعەلی و سەعید کوڕانی مەڕوانی کوڕی کاك سەرکردایەتی پاشماوەی سوپاکەی خاڵیان کرد کشانەوە بو حوسنکێف بارەگای ئەو دەمەی میرنیشینەکە، کوڕو نەوەکانی (مەروانی کوڕی کاك) درێژەیان بە دەسەڵاتیان دا و بۆیە ئەم دەوڵەتە لەسەرچاوەکاندا بە مەروانی دەناسرێت، تا لە نیوەی دووەمی سەدەی پێنجەمی/ یازدەهەمی زایینی وەك گشت میرنیشینەکانی کوردستان بووە ئامانجی لەشکرکێشی و فراوانخوازی (دەوڵەتی سەلجوقی) و لە ساڵی ٤٧٨کۆچی/ ١٠٨٥زایینی لەناوچوو.

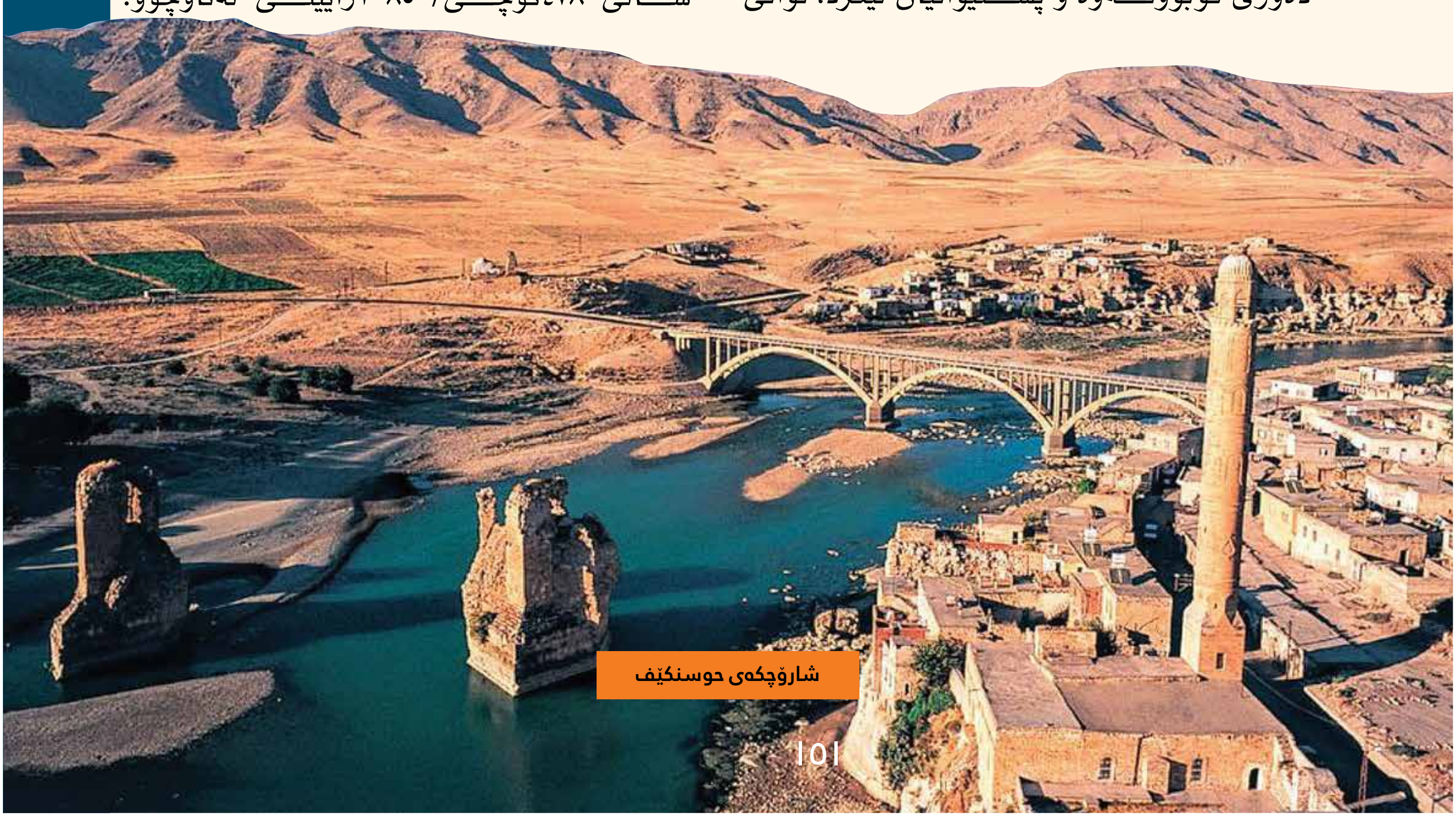
شارۆچکەی حوسنکێف

لەنێـــوان میرانـــی (دەوڵەتی مەروانـــی)، میر ئەحمەدی کـــوڕە بچووکی مـــەروان، دیارترین میـــری مەڕوانی و ســـەرجەم میرنیشـــینەکانی کوردســـتانەو زیاتر لـــە نیو ســـەدە (٤٠١- ٤٥٣ کۆچـــی/ ١٠١١-١٠٦١ زایینی) حوکمـــی کردوە و لەســـەر ئاســـتی ڕۆژهەڵاتـــی ئیســـلامی کەســـایەتیەکی ناسراو و ڕێزدار بـــوو، جێگەی باوەڕو ستایشـــی خەلیفەی (عەباســـی سونی) لـــە بەغـــدا و خەلیفـــەی (فاتیمی شـــیعە) لە میسر بـــوو، هەریەکەیان هەوڵـــی دەدا بۆ لای خۆی رایکێشێ، لە رۆژی دەســـت بەکاربوونیدا نوێنـــەری بـــاڵای هەردولایان لەگـــەڵ وەفدی دەوڵەتی بێزەنتی بە کۆمەڵێ دیاری و بەخشـــی و ناز نـــاوەوە لـــە پایەتەخت ئامـــادە بوون بە نیازی پیرۆزبایـــی و دەربڕینـــی ڕەزامەندی و خۆشـــحاڵی دەوڵەتەکانیان، نوێنەری خەلیفەی عەباســـی نازناوی (نـــصر الدولـــة و عمادها) ی پێ بەخشـــی، نوێنەری خەلیفـــەی (فاتمی) یش نازناوی (عزالدولة و مجدها) پێبەخشـــی، میـــر (ئەحمەدی کوڕی مـــەروان) کە خۆی و بنەماڵەکەی ســـوننە بوون، خـــۆی بەلایەنگری خەلیفەی عەباســـی ســـوننی داناو نازناوەکەی ئـــەوی هەڵبـــژاردو لـــە مێژوودا بـــە ((نصر الدولة)) ناوبانگـــی دەرکرد.

(دەوڵەتـــی مەروانـــی) لە ســـنورو چوارچێوەی میرنیشینەکەی تێپەڕی و بەهێـــزتربوو و هیچی لـــە دەوڵەتانـــی تر کەمتـــر نەبـــوو، چەندین دامەزراوی شارســـتانی و خزمەتگوزاری تایبەتی خـــۆی بـــوو، کاربەدەســـتان زۆر بایەخیان بە پێشخســـتنی وڵات و خزمەتکردنـــی هاووڵاتیان دەدا، بۆیە هەرێمـــی جەزیرە واتـــە باکووری کوردســـتان لەســـەردەمی مەڕوانیدا لەهەموو ڕوویەکـــەوە بواژاندنـــەوەی بەخـــۆوە بینـــی، ژیانی ئابـــووری بوژایەوە، هەڵمەتـــی بنیاتنان و ئاوەدانکردنـــەوە دەســـتی پێکـــرد چالاکـــی ڕۆشـــنبیری و زانســـتی و هونـــەری بـــرەوی ســـەند، ســـەرچاوەکان هەواڵ و دەنگ و باسی ئـــەم پێشـــکەوتنە گشـــتگیرو وفـــرە لایەنەیان ئاماژە پێـــداوە، لێرە بەکورتـــی هەندێك لایەنی پرشـــنگداری، دەخەینە ڕوو.

أ- پیشەسازی:

(هەرێمی جەزیرە) لـــە ڕۆژگاری مەڕوانیەکاندا، بوژانەوەیەکی پیشەســـازی زۆری بەخۆوە دیت، شـــارەکانی (ئامەدو حوســـنکێف و میافارقین و ســـێرت و ئـــەرزن) بوونە مەڵبەنـــدی چەندین کارخانـــەی بەرهەمهێنانـــی کاڵاو کەلوپەلـــی جۆربەجـــۆر، لـــە ڕاســـتیدا کاربەدەســـتانی مەڕوانی کار ئاســـانیان بۆ توێژی پیشـــەگەران دەکـــردو هـــەڵ و مەرجـــی لەباریـــان بـــۆ دەرەخســـاندن و پێویســـتییەکانی ڕاپەڕاندنـــی کارەکانیـــان بـــۆ دابیـــن دەکـــردن، هەروەها جەزیـــرە هەرێمێکی دەوڵەمەندە بەکەرســـتەی خاو و ئەو کەلوپەلانەی دەبنە بابەتی ســـەرەکی پرۆســـەی پیشەسازی. چ کەرەســـتەی کشتوکاڵی و بەرهەمـــی ئاژەڵی لە پەمـــوو (لۆکە) و کەتان و ئاوریشـــم و رووەکـــی سروشـــتی و گژوگیای کێوی و میوەجـــات و دار و پێســـتە و خوری و مەرەز، چ کەرەســـتەی کانزایی لە ئاســـن و مس و زێڕو کبریـــت و جیوە و قورقوشـــم و زەرنیخ و بـــەردو مادە کانزاییەکان. ئەو پیشەســـازییانە زیاتر بـــاو بـــوون وەك جلو بـــەرگ و کوتاڵ، مافورو کومبار نەخشـــاندن، ئاسنگەری دەرگاو پەنجـــەرەو ئامێرەکانـــی چانـــدن و جوتیاری و چـــەك و تەقەمەنی لە شـــیرو تیـــرو کەوان و خەنجەرو چەقـــۆ، پیشەســـازی خواردەمەنی و

جوانكاری له شــــەربەتی مێــووژو ئاوی هەنارو وشـــكردنەوە مێوەی هەنجیرو تــرێ و گوڵاو و بۆن و ســـابون. ڕێژەیەك لە بەرهەم و كەلەپەلی دروســـتكراو بازرگانی پێوە دەكـــراو دەنێردرایە دەرەوەی هەرێمی جەزیـــرەوو ڕەوانەی وڵاتی شـــام و ئەرمینیـــا و ئازەربایجـــان دەكراو لە بەرانبـــەردا بازرگانـــەكان كاڵاو شـــتومەكی دیكەیان پێدەكـــڕی و دەیان هێنایـــە ناوەوەی دەوڵـــەت، هەروەهـــا ئاڵوگۆڕێكـــی بازرگانی بـــەردەوام لە ئـــارادا بوون لە نێـــوان دەوڵەتی مەڕوانـــی و (ئیمپراتۆریەتـــی بێزەنتینـــی) لە ڕۆژئاوا.

جوڵـــەی پیشەســـازی مەڕوانی لەم ســـنوورە نەوەســـتا و تەنها ئـــەو بارانـــەی نەگرتەوە كە داواكاری و پێویستی ڕۆژانەی مرۆڤ بوون بگرە هەنگاوی پێشـــكەوتووی ناو گەیشـــتە قۆناغی كاری میكانیكییـــەوە كە هونـــەرو تەكنەلۆژیای زانســـتی گەردووناســـی تیادا بەكار دەهێنراو كەســـانی كارامەو شـــارەزا پێی هەڵدەســـتان، گرینگترینیـــان ئـــەو كارە میكانیكیانە بریتییە لە دروســـتكردنی كاتژمێری بەنگام.

- كاتژمێری بەنـگام:

دروســـتكردنی (كاتژمێری بەنـــگام) بە لوتكەی داهێنـــان دەژمێردرێـــت لـــە وەســـتایی و كارســـازی كوردی ســـەدەكانی ناوەڕاست و بە دەستپێشـــخەریەكی زانســـتی بێوێنە دادەنرێت لە مێـــژوودا، چونكە داهێنانی شـــاكارێكی لەو بابەتـــە تا ئەو دەمانە لە ڕۆژهەڵاتی ئیســـلامیدا كارێكی دەگمـــەن بوو.

ئـــەم كاتژمێـــرە بەفرمـــان و سەرپەرشـــتی میر(نصر الدولـــە) ئەحمەدی كـــوڕی مەڕوان لە مزگەوتـــی گـــەورەی شـــاری (میافارقین) پایەختـــی دەوڵـــەت دروســـتكرابو، بـــەڵام بە دڵنیایی نازانرێت كام تەكنیككاری دەســـتڕەنگین ئەم كارەی ئەنجـــام داوە.

وا دیـــارە كاتژمێرەكـــە بـــە جوڵەی (ئـــاو یان مۆمی تـــواوە) یان چەند ئامێرێكـــی میكانیكی دەكەوتە گەڕ و ئیشـــی دەكرد و پێوەری بیركاری و گەردووناســـی بۆ دانرابـــوو و گرێدرابوو بە جولانـــەوەی خـــۆرو قۆناغەكانی ســـوڕانەوەی مانـــگ. بێگومـــان دروســـتكردن و داهێنانـــی ئامێرێـــك لـــە چەشـــنی كاتژمێـــری بەنـــگام كاریگەریەكـــی قـــووڵ و وەرچەرخێنەرانـــەی كردۆتە سەر پیشەســـازی میكانیكی لەسەر پاكی هەرێم و وڵاتانی ناوچەكەو ئەم ســـەروەریەش لە مێژوودا بـــۆ دەوڵەتی دۆســـتەكی- مەروانی تۆمـــار دەكرێت.

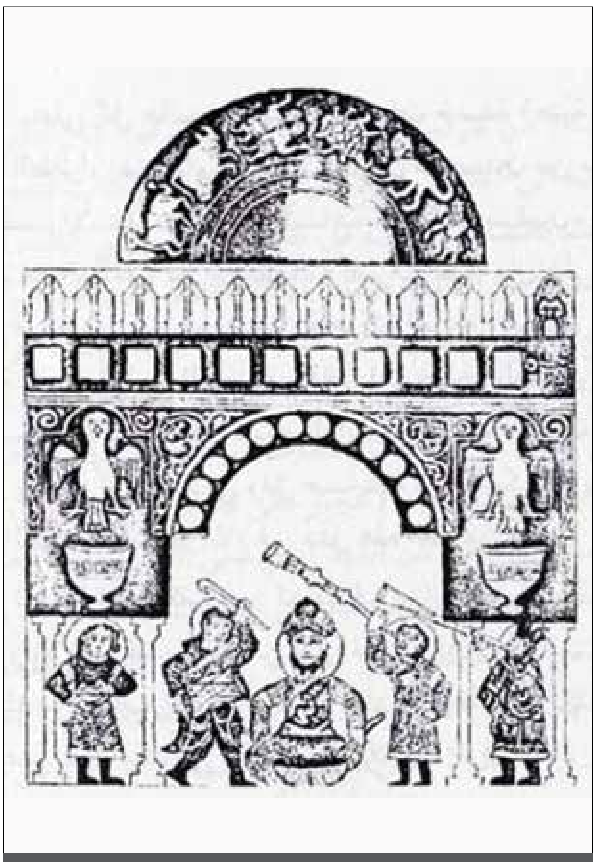

كاتژمێری بەنگام

ب- چالاکییە ڕووناکبیرییەکان:

میران و بەرپرسانی مەروانی درکیان بەڕۆڵ و گرنگی و سوودی خوێندەواری و ڕووناکبیری دەکرد لە پێشخستنی کۆمەڵگادا، میر (نصر الدولة) خۆی ئەدەب دۆست و ئارەزوومەندێکی بە پەرۆشی زانست و هونەر بوو، بەڕادەیەکی سەرنجڕاکێش بایەخی بە مرۆڤی زاناو نووسەر و فێرخواز دەداو لە خۆی نزیکی دەکردنەوە و بە بەخشش و دیاری و موچە هاریکاری دەکردن و هانی دەدان. چ پێداویستی و داواکارییەکان هەبوایە، بۆیانی جێبەجێ دەکرد، جێگەی لە بارو شایستەی بۆ خوێندن و فێربوون و کەرەستەی نووسین و دانانی بۆ دابین دەکردن. مێژوونووسان دەگێڕنەوە کە دەربارەی میر(نصر الدولة) بوبووە مەکۆی زانست و ئەدەب و مەعریفەت و مەڵبەندی گردبوونەوە و پێگەیشتنی زانایان و شاعیران و هونەرمەندان و ئەدیبان کە لەگشت لایەکەوە ڕوویان تێدەکرد و بەکەش و هەوای زانستی شیاو و ڕەخساو شاد دەبوون.

ئەنجامێکی دیکەی هاندان و بایەخدانی میر(نصر الدولة) لەوە ڕەنگی دایەوە کە کۆمەڵێك لە فەقێ و شاعیرو نووسەری کورد دەرکەوتن کە لە دەرچووانی مزگەوت و حوجرەکانی شاروشارۆچکەکانی (ئامەد، میافارقین و حوسنکێف و تەنزەو جزیرەی بۆتان و هێزان و ئەرزن وشاتان و فەنەك) بوون و پشکدارییان کرد لە گەشەپێکردن و درێژەپێدانی شارستانییەتی دەوڵەتی مەڕوانی و بوونە هەڵگری پەیامی بڵاوکردنەوەی خوێندەواری و فێرکردن لە کوردستانداو پێگەیاندنی نەوەی پاش خۆیان، لەوانە:

١- شاعیر و ئەدیب حوسێن کوڕی داودی بەژنەوی.

٢- فەقیهی شافیعی شێخ محەممەدی کوڕی فەرەجی فارقی.

٣- شاعیرو زمانەوان ئەبوعەلی حوسێنی کوڕی سەعدی ئامێدی.

٤- مامۆستاو وتارخوێن و شاعیرو زمانزان موعینەلدین(معین الدین) یەحیا کوڕی سەلامە حەسکفی کە بە (وتارخوێنی حوسنکێف)

٥- قازی و فەقیهی شافیعی حەسەنی کوڕی ئیبراهیمی کوڕی عەلی فارقی (٤٣٣-٥٢٨کۆچی/ ١٠٤٢- ١١٣٤زایینی). قازی شاری واست (کوت) لە عێراق و خاوەن کتێبی (الفوائد علی المذهب).

مزگەوتی مەڕوانیەکان لە شاری ئامەد(دیاربەکر) لە ساڵی ٤٤٧کۆچی ١٠٥٥ زایینی بە بڕیاری میر (نصر الدولة) ئاوا کراوە.

لە مێـژووی ڕووناکبیـری دەوڵەتـی مەڕوانـی، سـێ کەسـایەتی ڕۆڵـی مەزن و سـەرەکیان هەبـووە ئەوانیش:

١- شاعیر و ئەدیب حوسێن کوڕی داودی بەژنەوی(٤٦٥کۆچی/١٠٧٢زایینی):

حوســێن کوڕی داود کە لە ســەدەی پێنجەمی کۆچی/ یازدەهەمــی زایینی ژیاوە و هاوچەرخی میر (نــصر الدولة) بوو، لە هــۆزی(بەژنەوی) یــە کــە بــە جوامێــری و خانەدانــی ناوی دەرکردبوو، لــە مێژوویەکی نادیــارا لە قەڵای فەنــەك هاتۆتە دنیــاوە ئەم قەڵایــە بە چەند کیلۆمەترێــك دەکەوێتــە باکــووری جزیرەی بۆتانەوە و لەســەردەمی عەباســی بــارەگای میرەکانی بەژنــەوی بوو.

حوســێنی بەژنــەوی شــاعیر و نووســەرێکی بەتوانا بــوو، دیوانێکی شــیعر و دوو پەرتووکی داناوە، بەڵام جێی داخە هەرســێکیان بێســەر و شــوێنن و دوور نییە لەناوچووبــن. ئەوانەی ژیاننامەیان نووســیوە چەند کۆپلە شــیعرێکیان لە دیوانەکەیەوە وەرگرتــوە و بڵاویان کردۆتەوە کە بریتین لە شــیعری بەرگری و نیشــتمانی و ســتایش و پیاهەڵــدان و شــانازیکردن بە میر بــادی کــوڕی دۆســتەك و ماڵباتــی میرانی هــۆزی بەژنەوی.

هەندێــك لێکۆڵــەر پێیــان وایــە (حوســینی بەژنەوی) یەکەم شــاعیری کوردە شــانازی بە میللەتــی کــورد و بنەماڵەکەیــەوە کردبێت.

٢- شــاعیرو نووســەر ئەبونــاسری مەنــازی (٤٣٧کۆچــی/ ١٠٤٥زایینی):

(ئەبونــاسر ئەحمەدی کوڕی یوســفی مەنازی) نووســەرێکی بەهرەمەنــدو شــاعیرێکی بەتواناو هەســت ناســك بوو، لە شــارۆچکەی مەنازگەرد(مەلازگرت) نزیك شــاری (خەربوت) لــە دایك بووە، بــەردەوام ســەردانی عێراق و شــامی کــردووە لە شــاری (مەعــرە) چاوی بــە کەڵــە شــاعیری عــەرەب ئەبــو عەلائی مەعەڕی کەوتووە لە مەڕ شــیعر و شــاعیران گەنگەشــەیان کردوە، شــیعرەکانی ســەرنجی (ئەبو عەلائیان) ڕاکێشــاوە. لەبەر لێهاتوویی و زیرەکی، میــر (نصر الدولــە) ماوەیەك کردیە

بەرپرسی دیوانی نووسین و پوستە، ئەرك و فەرمانی ئەم دیوانە نووسین و دارشتنی نامەو پەیام و ناردنی بۆ وڵاتانی دەرەوە بوو، مەنازی چەند جارێك بە كاری فەرمی چۆتە قوستەنتینیە (ئەستانبوڵ)ی پایەتەختی دەوڵەتی بێزەنتی، پاشان پۆستی وەزیری پێ سپێردراوە. مەنازی لە ساڵی ٤٣٧كۆچی/ ١٠٤٥زایینی كۆچی دوایی كردوە.

٣- ئەبو نەسری حەسەن كوڕی ئەسەد فارقی (٤٨٧كۆچی/ ١٠٩٤زایینی):

ئەبو نەسر حەسەن كوڕی ئەسەد كوڕی حەسەن فارقی، كەسایەتییەكی دڵسۆزو نیشتمان پەروەر و نووسەرێكی بە هەڵوێستی شاری میافارقینە، لە سەردەمی دەوڵەتی مەروانیدا. ماوەیەك لێپرسراوی دارایی شاری ئامەد بوو، پاش داگیركردنی هەرێمی جەزیرە و لەناوبردنی دەوڵەتی مەروانی، ئەبو نەسر چووە ڕیزی نەیاران و بەرهەڵستكارانی دەسەڵاتی سەلجوقیەوە، كاتێكیش سوڵتان (مەلەكشا)ی سەلجوقی مردو ناكۆكی كەوتە نێو كوڕەكانییەوە، ئەم هەلەی قۆستەوەو رابەرایەتی بەرەیەكی بەرهەڵستی كرد كە پێكدەهات لەو خوێندكاران و لاوانی میافارقین بە نیازی زیندووكردنەوەی دەوڵەتی مەڕوانی، بۆیە بە بڕیاری تەتەشی سەلجوقی لە ساڵی ٤٨٧ كۆچی/ ١٠٩٤ زایینی لە شاری حەلەب لە سێدارە درا.

(ئەبونەسر حەسەن كوڕی ئەسەدی فارقی) نووسەرو پەخشان نووسێكی باش و زمانەوان و ڕێزمان نووسێكی هەڵكەوتوو بوو و بەهرەی شیعریشی هەبوو، دیوانێكی شیعرو ئەم پەرتووكانەی هەیە:

- شرح كتاب اللامع لابن جنی.
- الافصاح فی شرح ابیات مشكلة الاعراب.
- كتاب الالغاز.

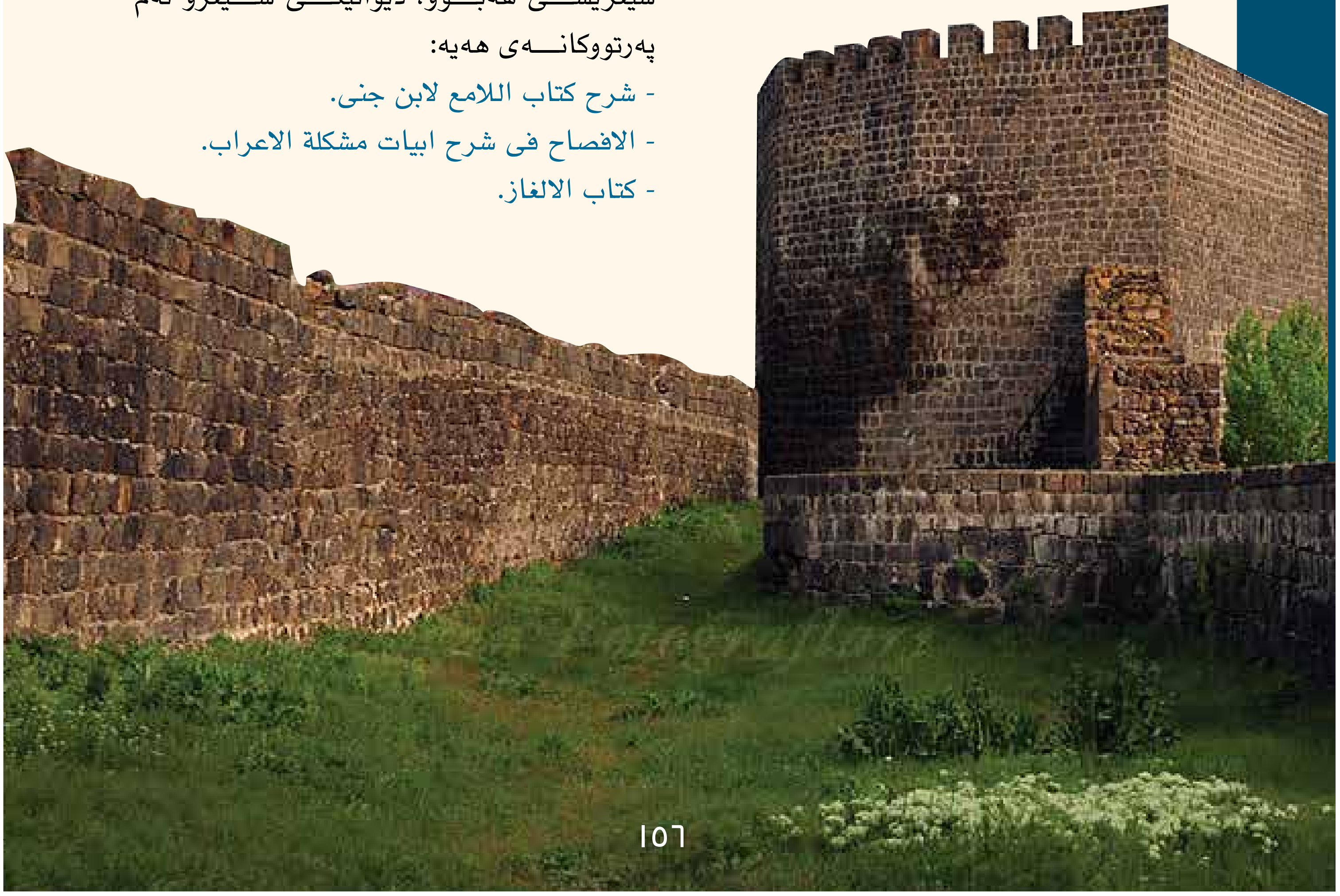

٣- شارستانییەتی دەوڵەتی ئەیوبی (٥٦٧-٦٥٨كۆچی/ ١١٧٢- ١٢٦٠زایینی):

دەوڵەتـی ئەیوبـی لەلایەن (سـوڵتان سـەلاحەدین یوسـف کـوڕی ئەیـوب کـوڕی شـادی کـوردی) لە ساڵی ٥٦٧كۆچی/ ١١٧٢زایینـی لە میسر دامەزراوە دواتـر بەرفـراوان بـوو و هەرێمەکانـی شـام و یەمەن و جەزیرە(بەشی زۆری کوردستان)گرتەوە. ئەیوبییەکان لە تیرەی (ڕەوادی) سەر بەهۆزی بەربڵاوی (هەزبانی)ین، شادی کوڕی مەڕوان باپیرە گەورەی میرانی ئەیوبی لە سەرەتای سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوازدەهەمی زایینـی لەسەر بانگێشتی موجاهیدەدین بەهرۆزی کۆنە هەڤاڵی ئەو دەمە کە بەرپرسێکی گەورەبوو لە بەغدای پایتەخت، بەخاوو خێـزانەوە لە گوندی ئەجندانقانی نزیك شاری (دوین)ی هەرێمـی ئەرمینیاوە هاتۆتە عێـراق و لە قەڵای تکریتی باکووری بەغدا نیشتەجێ بوون و هەر بەفەرمانی بەهرۆزیش پاراستن و بەڕێوەبردنی قەڵای تکریت بەشادی و هەردوو کوڕەکەی ئەیوب و شێرکۆ سپێردرا. دوای ماوەیەك شادی کۆچی دوایی کردو لە تکریت نێژراو لە ساڵی ٥٣٢كۆچی/ ١١٣٧زایینی (یوسفی کوڕی ئەیوب) هاتە دنیاوە کە پاشان بەسوڵتان سەلاحەدین ناودار بوو، لەهەمان ساڵدا ئەیوب و شێرکۆ بەهۆی ڕووداوێکەوە ناچار کران تکریت بەجێ بهێڵن. ئـەوە بـوو ڕوویـان کـردە موسڵ و پەیوەندیانکرد بەعیمادەدیـن زەنگـی فەرمانـڕەوای موسـڵ و دەوروبـەری، ئەویـش پێشـوازی لێکـردن و ڕێـزی لێنـان و لـە ڕێزەکانـی سـوپاکەیدا دایمەزراندن و دواتـر ئەیوبـی براگـەورەی کـردە سـەرداری شـارۆچکەی (بەعلەبـەك) لـە وڵاتـی شـام.

(شـێرکۆ) کـە نـاوی (ئەسـەدەدینی) پێبەخـشرا، لەگـەڵ دەسـت بەکاربوونیـدا لـە سـوپای زەنگـی لێوەشـاوەیی و لێوەشـاوەیی خـۆی سـەلماندوو لەماوەیەکـی کەمـدا کرایـە سـەرکردەیەکی پایـە بـەرزی دەوڵەتـی زەنگـی و هـەر لـە ئەنجامـی لێهاتوویـی شـێرکۆ سـوپایەکی بچووکـی زەنگـی بەسـەرکردایەتی ئـەو توانـی لە سـاڵی ٥٦٤كۆچی/ ١١٦٩زایینـی بیابانـی سـینا ببـڕێ و قاهیـرەی پایتەختـی خەلافەتـی فاتمـی بگرێـت. پـاش دە مانـگ شـێرکۆ کتوپـڕ کۆچـی دوایـی کـرد، دوای ڕاوێژو و پرس و ڕا گۆڕینەوە ڕاوێژکارو فەرمانـدە سـەربازییەکان کـە زۆربەیـان کورد بوون لەسـەر ئـەوە پێکهاتـن کـە سـەلاحەدین یوسـف جێگـەی مامـی بگرێتـەوە.

سوڵتان
سەلاحەدینی ئەیوبی

چۆنیەتی دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیوبی:

لە ساڵی (٥٦٧کۆچی/ ١١٧٢زایینی)، سەلاحەدین یوسف خەلافەتی فاتمی شیعی هەڵوەشاندەوەو دەوڵەتی ئەیوبی دامەزراند و بڕیاری دا لە مزگەوتەکان وتاری ڕۆژانی هەینی بەناوی خەلیفەی عەباسی سوننی بخوێنرێتەوە، خەلیفەش لە پاداشتی ئەو هەڵوێستەی سوڵتان سەلاحەدین و سەرکەوتنەکانی بەسەر خاچ دروشمەکاندا، نازناوی (الملك الناصر)ی پێبەخشی.

دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیوبی هەرچەندە لە دەرەوەی کوردستان بوو، بەڵام خاڵێکی گرنگ و بایەخدارە لە مێژووی کوردو کوردستان لەسەدەکانی ناوەڕاست، چونکە بووە مایەی ناوداربوونی دەیان هۆزو خێڵ و تیرەو بنەماڵەی کورد کە تا ئەو دەمانە بە نەناسراوی و گۆشەگیری مابوونەوە لە و خستنەگەڕی وزەو توانایان لە سازدان و ئاراستەکردنی ڕووداو و بەسەرهاتە مێژووییەکان، ئەم هۆزو خێڵ و تیرەو بنەماڵانە لە سەردەمی ئەیوبییەکاندا سەلماندیان کە ئەگەر بۆیان بڕەخسێ و هەلی لەبارو گونجاویان بۆ هەڵبکەوێت و سەرکردایەتییەکی خۆییان هەبێت، ئەوا دەتوانن ڕووی ڕاستەقینەو شایستەی خۆیان بخەنەڕوو و ڕۆڵی دروست و نەخشەی کاریگەر بگێڕن لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، ئەیوبییەکان لەبەر ئەوەی خۆیان کورد بوون و هەڵقوڵاوی ناوجەرگەی واقیعی کوردستان بوون، ئەم ڕاستیەیان چاك دەزانی و سەنگ و توانای میللەتی کوردیان بەهەند وەرگرت لە چەسپاندن و پتەوکردنی بنەماو کۆڵەگەی

قەڵای سەلاحەدین (ئەیوبیەکان) لە قاهیرە

دەوڵەتەکەیان و بەرزکردنەوەی ئاستی زانستی و ڕۆشنبیری وڵاتی شام و میسردا، بۆیە هەر لەوکاتەی کە جڵەوی دەسەڵاتیان گرتە دەست، لەلایەك ناردیان بەدوای شەڕکەر و جەنگاوەرانی کورد و داوایان لێکردن خۆ بگەیەننە بەرەکانی شەڕی خاچ دروشمەکانەوە و بچنە ڕێزی تیپەکانی سوپای ئەیوبیەوە لەلایەکی ترەوە هانی خوێندەوارو ڕۆشنبیرانی کوردیان دا کۆچ بکەن بۆ وڵاتی شام و میسر و پەیوەندی بکەن بە دامودەزگا زانستی و ڕۆشنبیریەکانەوە، میرو فەرماندەو سەرداره کوردیەکانیش ئاواتەخواز بوون شەرەفی بەشداری لە جیهادیان پێببڕێت بۆیە کاتێك ئەسەدەدین شێرکۆی مامی سوڵتان سەلاحەدین سەرکردایەتی سوپای دەوڵەتی زەنگی دەکردو ئاڵای جەنگی ڕزگاری دژی خاچ دروشمەکان هەڵکرد (دواتریش سوڵتان سەلاحەدین) ئەم ئەرکەی گرتە ئەستۆ دەبینین دەیان میرو فەرماندە و سەرداری کورد بە جەنگاوەران و چەکدارانی هۆزەکانیانەوە (هەکاری، مەهرانی، هەزبانی، زەرزاری، حەمیدی، حەکەمی، داسنی ..هتد) خۆیان گەیاندە ناوچەکانی شام و میسر و لە ڕێزەکانی سوپای ئەیوبیدا ڕێکخران.

هاوکات، سەدان مەلاو فێرخوازو خوێندکاری کورد لە وڵاتی شارەزوو و جەزیرەی بۆتان و هەولێرو شەنگال و ئورمیەو ئاکرێ و ئامەد و شارەکانی تری کوردستانەوە بە نیازی خوێندن و فێربوون و خۆپێگەیاندن دەستە دەستە ڕوویان کردە (حەلەب و دیمەشق و قودس و قاهیرە و ئەسکەندریە)و چەندین شاری ترو لەبەردەستی کەڵە زانایانی وڵاتی شام و میسردا درێژەیان بە خوێندناو بوونە وانەبێژو پێشنوێژ و خوتبە خوێن و بانگدەر و لە مزگەوت و قوتابخانەکان دامەزران.

١- گرینگییدانی ئەیوبییەکان بە ئاواکردنی دامودەزگای زانستی و خزمەتگوزاری:

ئەوەی جێگەی سەرنج و شایانی باسە لە مێژووی ئەیوبیەکاندا، سولتان سەلاحەدین و پادشاو میرەکانی تری ماڵباتی ئەیوبی لەپاڵ هەڵسوڕاندنی ئەرکی جیهادو رزگارکردنی پانتاییەکی فراوانی خاکی موسڵمانان لە جەنگی خاچ دروشمەکان و دەرکردنیان بۆ کەنارەکانی دەریای ناوەڕاست، دەیانویست لە بوارەکانی تری خواپەرستی و ئاییندارییدا پشکداریان هەبێت و خزمەتی جڤاکی ئیسلامی بکەن.

کاربەدەستانی ئەیوبی هەر لە سەرەتاوە بەشێك لە بایەخدانیان بۆ پێشخستنی شارستانی ئیسلامی تەرخانکرد و دەرئەنجام کۆمەڵێك پرۆژەیان ئەنجام دا لە کاراکردنی بزووتنەوەی زانستی و رۆشنبیری و هاندان وڕێزلێنانی زانایان و ئەدیبان و هاریکاری خوێندکاران و فێرخوازان و چالاك کردنی پرۆسەی خوێندن و کردنەوەی ژمارەیەك خوێندگاو خانەقاو دەستەبەرکردنی کەلوپەل و پێداویستییەکانی قوتابخانەکان و لەم پێناوەدا سەرمایەیەکی زۆریان خەرجکرد. ئەندامانی بنەماڵەی ئەیوبی لە هەر شوێنێك گیرسابنەوە، دەسترەنگینیان نواندووە خێرخوازی و زانست پەروەری خۆیان سەلماندووەو جێ پەنجەو شوێنەواری چاك و سوود بەخشیان بەجێهێشتووە.

(نەجمەدین ئەیوبی) باوکی سولتان سەلاحەدین لەشارۆچکەی بەعلەبەك خانەقایەکی بۆ سۆفی و پیاوچاکان بنیاتنا و لە قاهیرەش مزگەوتێکی دروست کرد، (ئەسەدەدین شێرکۆ) مزگەوت و قوتابخانەیەکی لە حەلەب بنیاتنا، (ست الشام)ی خوشکی سولتان سەلاحەدین خوێندگایەکی لە دیمەشق دروستکرد، هەروەها سولتان سەلاحەدین خۆی و براو کوڕو کوڕەزاکانی بە درێژایی زیاتر لە نیو سەدە دەیان قوتابخانەو مزگەوت و خانەقاو خانەی فێرکردنی فەرموودە (دار حديث) و دامەزراوەی خزمەتگوزاری و خێرخوازیان ئاواکرد وەك قوتابخانەکانی (الناصريە)و (العادليە)و (الافضليە)و (الصالحيە)...هتد. هەروەها میرو فەرماندەو بەرپرسە کوردەکانی دەوڵەتی ئەیوبی بەپێ ی دەستووری دەسەڵاتداری ئەیوبی لە هەڵمەتی بنیاتنان و ئاوەدانکردنەوەدا کەمترخەمیان نەکردو هەرکاتێ بۆیان گونجابێ دڵسۆزانە دەهاتنە دەست و هەڵوێستی جوامێرانەیان دەنواند، میر (خۆشترینی هەکاری) و میر(قوتبەدین تەلیلی هەزبانی) دوو قوتابخانەیان لە قاهیرە بنیات نا کە (بەقوتابخانەی هەکاری) و(قوتابخانەی قوتبیە) ناوزەدکران، ئەم دوو میرە لە دەستەی یەکەمی میرە کوردەکانی دەوڵەتی ئەیوبی بوون، پێشتریش میر (موجاهیدەدین بەزانی کوڕی مامێنی تەلالی) دوو قوتابخانەی لە دیمەشق دروستکردو بە (المجاهدية الجوانية) و (المجاهدية الابدانية) دەناسران.

بۆ ئەوەی بە دروستی قەبارەی بەشداری کەسایەتییە کوردەکان بزانین لە پرۆسەی ئاواکردن و نۆژەنکردنەوەی دامەزراوە زانستی و رۆشنبیری و فێرخوازییەکان لە شاری حەلەب لە باکووری وڵاتی شام بەنموونە دەهێنینەوە لەم شارەدا زیاتر لە بیست مزگەوت و قوتابخانەو گەرماو و خانەقا

لەلایەن کاربەدەستان و دەوڵەمەندان و بازرگان و خەڵکانی خێرخوازی کوردەوە بنیا تنرا و ن.

کوردە قەیمورییەکان ئەم پرۆژانەیان پێشکەش کۆمەڵگەی شام کردوە: سێ قوتابخانەو نەخۆشخانەیەك و دوو مەزارگە لە دیمەشق و قوتابخانەیەك لە حەلەب و یەکێکی تر لە شاری خەلیل (الخلیل)و گومبەتێك لە قودس.

٢- نەخۆشخانەی قەیموری لە دیمەشق:

ئەم نەخۆشخانەیە لە دامێنی (چیای قاسیون) لە دیمەشق لە ساڵی ٦٥٣کۆچی/ ١٢٥٥زایینی لەلایەن میر سەیفەدین یوسفی کوڕی ئەبو فەوارسی کوڕی موسەکی قەیموریەوە دروستکراوە. خەڵکانی هەژار و نەدار و تەواوی موسڵمانان سوودیان لێ وەردەگرت و بە خۆڕایی و بێ بەرامبەر خۆیان تیایدا چارەسەر دەکرد.

میر سەیفەدینی قەیموری هاوڕێ لەگەڵ میران و پیاوانی هۆزی قەیموری بە دەنگ بانگەوازو داواکاری (الملك الصالح)ی ئەیوبیەوە چوون ولە ساڵی ٦٤٢کۆچی /١٢٤٢زایینی لە قەڵای قەیموری هەڵکەوتوو لە نزیك شاری (سێرت) (لە باکووری کوردستان) ەوە رووبانکردە وڵاتی شام و پەیوەندییان بە (الملك الصالح)ەوە کردوو بوونە هاوکارو پشتیوا نی.

(میر سەیفەدینی قەیموری) کەسایەتیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتی پایەبەرزو شکۆمەندی کورد بوو، پاشاکانی ئەیوبی خۆشیان دەویست و ڕێزیان لێ دەگرت، لەبەرامبەر دڵسۆزی و ئەمەکداری ئەو ومیرانی تری قەیموری، بەردەوام پاداشتیان دەدانەوەو موچە و پلەو پایەی بڵندیان پێ دەبەخشین و زەوی و زاری کشتوکاڵی بە پیتیان پێشکەش دەکردن، لە ماوەیەکی کورتدا میرانی قەیموری بوونە خاوەنی دەیان گوندو ڕەزو باخ و بێستان و ئاش و خان و قەیسەری لە دیمەشق و دەوروبەری، میر سەیفەدین ژمارەیەکیان لەسەر نەخۆشخانەکە وەقف کرد، لەوەقفنامەکەدا بە وردی شیکردۆتەوە کە خەرجی و پێداویستییەکانی نەخۆشخانەکە لە دەرمان و خواردن و کەلوپەل و شتومەك. هەروەها موچەی پزیشك و نوژدارو پەرستارو دەرمانسازو سەرپەرشت و دەرگەوان و پاسەوان و ئاودەرو خزمەتکاری نەخۆشخانەکە

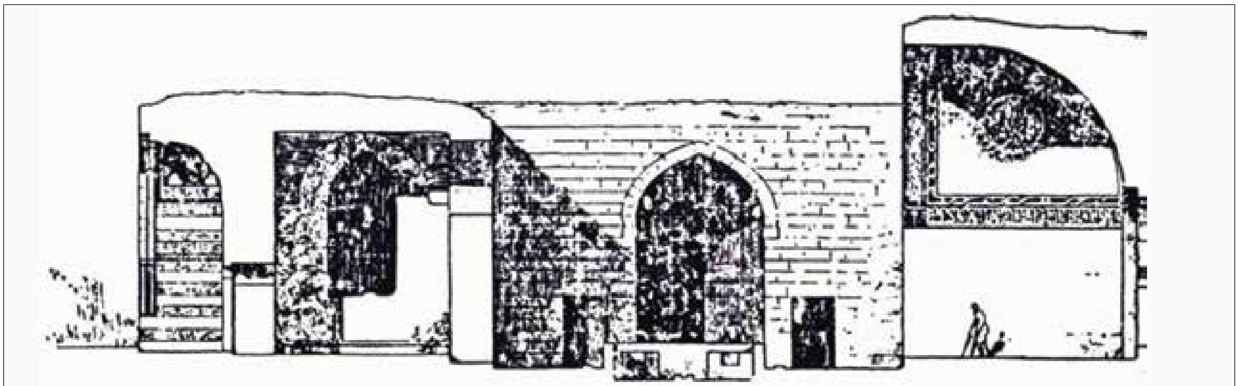

نەخۆشخانەی قەیموری کە لەلایەن سەیفەدینی قەیموری کوردەوە لە ساڵی ٦٥٣ کۆچی / ١٢٥٥ زایینی لە دیمەشق دروست کراوە

و بانگدەرو پێشـــنوێژی مزگەوتەکەی تەنیشـــتی چۆن خـــەرج دەکرێ ، کە هەمـــووی لە داهات و بەرهەمی گوندو ئـــاش و خانە وەقفکراوەکان دابیـــن دەکرێن کـــە ناویان لـــە وەقفنامەکەدا تۆمارکراوە.

لەوەقفنامەکـــەدا هاتـــووە کـــە لـــە ڕووی پێشـــەوەی نەخۆشـــخانەکە نەخشـــکراوەو بۆ هەر کارمەندێـــك لەوانەی باســـکران موچەی مانگانەی دیـــاری کردووەو هـــەر مووچەیەکیش ڕێژەیەکـــی بە دراوی زیو واتـــە درهەم و ئەوی تریـــش بەدانەوێڵەی گەنم دەدرێت و ئەوەشـــی چەســـپاندووە کـــە ئـــەو پارەیەی لـــە داهاتی شـــوێنە وەقفکـــراوەکان دەمێنێتـــەوە زیندانی و دیلەکانـــی موســـڵمانانی پێ ئـــازاد بکرێت و بەســـەر هەژاران و بێکەســـان و لێقەوماواندا دابەش بکرێت.ئەم نەخۆشـــخانەیە تا ئێســـتاش هەرماوە و نیشـــانەیەکی زیندووی دەستڕەنگینی کـــوردە قەیمورییەکانـــەو لەم مـــاوە درێژە و خزمەتێکـــی بێ ســـنووری بـــە دانیشـــتووانی دیمەشـــق گەیاندووە.

مزگەوتی چاکی لە قاهیرە:

(جاکـــی) یـــان (چاکی) هۆزێکـــی بچووك و نەنـــاسراوی کوردە، لە ناوەڕاســـتی (ســـەدەی حەفتەمـــی کۆچـــی/ ســـێزدەهەمی زایینی) لە ئەنجامی هێرشـــە خوێنـــاوی و وێرانکاریەکانی مەغۆلـــدا بەشـــێکی ئـــەم هـــۆزە دەربەدەری وڵاتـــی شـــام و میسر بـــوون و لـــە ئاوارەییدا ژمارەیەك کەســـایەتی ســـەربازی و کارگێڕی و ئایینیان لـــێ هەڵکەوت وەك میر ســـەیفەدین و زانای ئایینـــی محەممەدی کـــوڕی دەربازی جاکی و شـــێخ حوســـێنی جاکی و چەندانی دی کە لە مێژووی سیاســـی و شارســـتانی میسردا نەخـــش و جێپەنجەیـــان دیارە بـــە تایبەتی لە نیـــوەی دووەمی ســـەدەی حەوتەمـــی کۆچی/ سێزدەهەمی زایینـــی.

کاربەدەســـتان و دەستڕۆیشـــتووانی (جاکـــی) بـــە دەســـتووری میرانـــی قەیموری و هـــەکاری و هەزبانـــی پەرۆش و ئارەزوومەندی دروســـتکردنی دامـــەزراوەی خێرخـــوازی و خزمەتگـــوزاری بوون و ئـــەوەی ئاشـــکرایە تەنهـــا لەشـــاری قاهیـــرە مزگەوتێـــك و خەڵوەتگایەکیـــان دروســـت کـــردوە. مزگەوتـــی جاکی لە بنەڕەتدا کۆنـــە مزگەوتێکی بچووك و فەرامۆشـــکراو بوو لە گەڕەکی (حەکر) میـــر بەدرەدینـــی کـــوڕی میر شـــەرەفەدینی جاکـــی لـــە ســـاڵی ٧١٣کۆچـــی/ ١٣١٣زایینی نۆژەنی کردوەو ســـەکۆیەکی بۆ زیـــاد کردو تا کرایـــە مزگەوتی ســـەرەکی نوێژکـــرن و خوتبە خوێندن لـــە گەڕەکی (حەکـــر)، نوێژی هەینی و جەماعەتـــی تیادەکـــرا، پێشـــنوێژو وتـــاری خوێنیشـــی شـــێخ حوســـێنی جاکی بـــوو. ئەم مزگەوتە تا ســـاڵی ٨٠٦کۆچـــی/ ١٤٠٣زایینی بە ئاوەدانـــی مایەوەو بەردەوام نوێـــژی لێدەکراو و وتاری تیادا دەخوێندرایـــەوە، کاتێك گەڕەکی (حەکر) وێرانبـــوو و دەوروپشـــتی مزگەوتەکە بوونە کـــەلاوە چۆڵکران و نوێـــژو خوتبەش لە مزگەوتـــی جاکی بەتـــاڵ کرا.

هەر لـــە حەکر و لـــە نزیك مزگەوتـــی چاکی، شـــێخ حوســـێنی جاکی خەڵوەتگایەکی کردبووە ماڵ و بـــارەگای خۆی و خەریکی خواپەرســـتی و ڕێنیشـــاندانی خەڵکـــی قاهیـــرە بـــوو، کە مردیش (ســـاڵی ٧٣٧کۆچـــی/ ١٣٣٦زایینی) هەر لـــە خەڵوەتگاکەی شـــاردرایەوە. دانیشـــتوانی ناوچەکـــە تـــا ســـەدەکانی دوایـــی هـــەردەم ســـەردانی گۆڕەکەیان دەکردو باوەڕی پتەویان بە پیرۆزیـــی هەبوو.

بەندی سێیەم:
ڕۆڵی زانایانی کورد لە شارســتانییەتی ئیسلامیدا:

لەو کاتەی کە خوێندن و خوێندەواری و کولتووری ئیسلامی لە هەرێمەکانی کوردستان بڵاوبۆوە، فێرخواز و قوتابیانی کورد درێغی و کەمتەرخەمیان نەکردوە لە خۆفێرکردن و خۆپێگەیاندن، لەم پێناوەدا دڵسۆزی و سووربوونی خۆیان سەلماندوە و بەمەبەستی پتر فێربوون و دەستخستنی زانیاری و شارەزابوون لە بوارەکانی زانست و هزردا سنووری کوردستانیان بەزاندووە و خۆیان گەیاندۆتە ناوەندە مەعریفی و روناکبیرییەکان لە موسڵ و بەغداو حەلەب و دیمەشق و قاهیرە و شوێنەکانی دی و لەسەر دەستی گەورە زانایان و بیرمەندانی موسڵمان درێژەیان بە خوێندن دەداو ئاستی زانستی و هزری خۆیان پێش دەخست و لە بوارێکدا بڕوانامەی پسپۆڕیان بە دەست دەهێنا.

لە ڕاستیدا لە کوردستان دوای بەسەرچوونی ڕۆژگاری میرنیشینە خۆماڵیەکان، بزاڤی خوێندن و فێرکردن تووشی نوشستی هات و چالاکی ڕۆشنبیری و زانستی پاشەکشەی کرد، مزگەوت و خوێندنگاکان فەرامۆش کران، ئەو گرنگییەی جارانیان نەماو دەسەڵاتدارانی (تورکی سەلجوقی) بایەخێکی ئەوتۆیان بەتوێژی روناکبیرانی کورد نەدەدا، ئەوەی مابۆوە تێنوێتی زانستی فێرخواز و خوێندکارانی نەدەشکاند.

بـە درێژایـی سـەدەکانی ناوەڕاسـت کۆمەڵێـك لە زانایان و هزرڤانان و نووسەرانی کورد دەرکەوتن لـە بـوارە جیـا جیاکانـی ئـەدەب و زانسـت و بیر و زمـان و شـەرع وفیقهـدا داهێنانیـان هەبـووەو ناوبانگیـان دەرکـردوە و لـە تەفسـیری قورئـان، مامۆسـتاو قازی و ئەدیب و زمانەوان و شـاعیرو مێژوونـوس و وانەبێـژو شـارەزا لـە زانسـتەکانی فەرمـوودە (محدثین) و پیاو چـاك و وتارخوێن و پێـش نوێژ کە هەندێکیان لەسـەر ئاسـتی جیهانی ئیسـلامیدا کەسـایەتی ناسراو و باوەرپێکراو بوون و لەبابەتە کێشـەدارەکاندا پـرس و ڕایان پێدەکرا. ئەوەی جێگەی سەرنج و پرسیارە، سەرجەم ئەو ناودارە کوردانەی کتێب و نامیلکەیان داناوە بەزمانی عەرەبی نووسیویانە، دیارە ئەمەش هۆکارو پاساوی خۆی هەیە پێش هەموو شتێك زمانی عەرەبی زمانی قورئانی پیرۆزو پێغەمبەر (د.خ)و خەلیفەو یاوەرەکانی بوو، هەروەها زمانی دەسەڵات و ڕۆشنبیری و کارگێڕی بوو

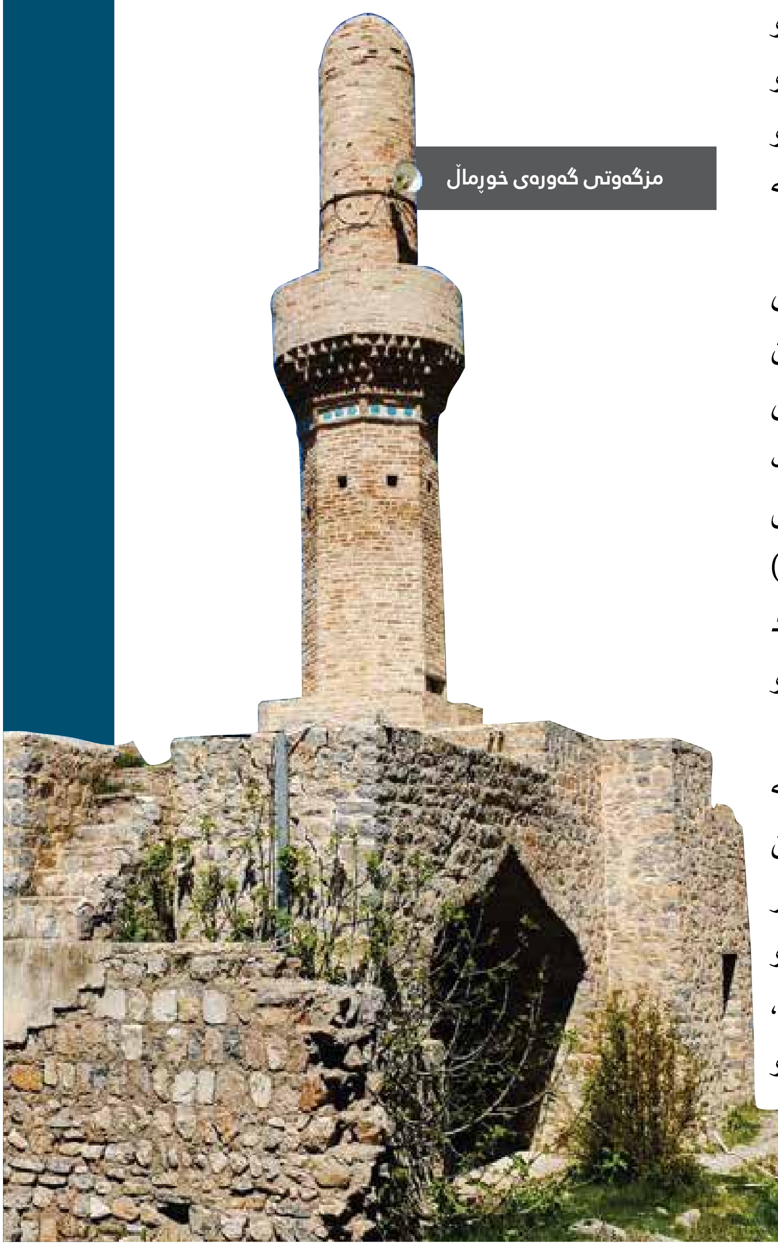

مزگەوتی گەورەی خورماڵ

لە جیهانی ئیسلامیدا و بە پلەی یەك دەهات و زۆربەی دانەران و نووسەرانی گەلانی موسڵمان هەر بەم زمانە بەرهەمەکانیان دەنووسی، چینی ڕۆشنبیرو خوێندەواری کوردیش نەیاندەویست لەم ڕێساو دەستوورە باوە لابدەن، بەڵکو خوازیار بوون بەو زمانە بنووسن تا بەرهەمەکانیان سوودبەخش بێت و هەمووان بتوانن بیانخوێننەوە و کەڵکی لێوەربگرن، لە لایەکی ترەوە زمانی کوردیش هێشتا هەر زمانی ئاخافتن و گفتوگۆی زارەکی بوو، تا (سەردەمی عوسمانیش) لە نێو کۆڕو مەڵبەندە زانستی و ڕۆشنبیریەکاندا وا باو بوو کە زمانی کوردی ناشێت بکرێتە زمانی نووسین و داهێنان، ڕەگەزپەرستانی میللەتانی دراوسێ هەردەم پڕوپاگەندەی چەواشەکەریان بڵاودەکردەوە کە گوایا زمانی کوردی زمانێکی ناتەواو و دواکەوتووە ولەبار نییە بچێتە ڕێزی زمانەکانی عەرەبی و فارسی و تورکیەوەو بۆکاری نووسین و خوێندنەوە دەست نادات و لەم کارەیان تا ڕادەیەك سەرکەوتن و توانیان نەتەوەی کورد لە خشتە بەرن و ئەم بۆچوونە هەڵەو نارەوایەیان لەلا بچەسپێنن.

ناودارانی کورد هەرچەندە لە کاری نووسین و داهێناندا زمانی زگماکیان پشتگوێ خست و هەرگیز بیریان لە بەکارهێنانی نەکردەوە، بەڵام ناسنامەی نەتەوایەتی خۆیان پاراستووە نازناوی نەتەوەیی یان ناوی ئەو ناوچەو هەرێمانەی لێیوە هاتوون هەڵگرتووەو نەژادو بنەچەی خۆیان لەدەست نەداوەو و شانازیان دەکرد بەکورد بوونی هۆزو بنەماڵەکانیان.

ئەگەر بڕوانینە سەرچاوە مێژووییەکان لە ژیاننامەو دەنگوباسی سەدان کەسایەتی ناوداری کوردمان بەرچاو دەکەوێت لە: (ئەربیلی و شارەزووری و دینوەری و ئامەدی و ئەرمەوی و هەکاری و هەزبانی و جاوانی و گۆرانی و زەرزاری و مارانی) کە لەبوارو لایەنە هەمەجۆرەکانی زانست و وێژەو بیرمەندی و کولتووری ئیسلامیدا هەڵکەوتوون و گەیشتوونەتە ئاستێکی بەرزو پایەکی بڵندو بەکارەکانیان شارستانییەتی کوردیان دەوڵەمەندکردوە و دڵسۆزانە و لێبڕاوانە خزمەتی شارستانییەتی ئیسلامیان کردوە لەوانە:

١- فەقێ حەنەفی ئەبو عەبدوڵای گۆرانی (٥٤٣ کۆچی/ ١١٤٨ زایینی):

ئەبو عەبدوڵای گۆرانی ناوی حوسێنەو کوڕی ئیبراهیمی کوڕی حوسێنی کوڕی جەعفەرە لە هۆزی دێرینی گۆرانە کە لە سەرچاوە عەرەبیەکاندا کراوە بە (الجورقان) ئەم هۆزە لە بەرزاییەکانی حەلوان و شارەزورو شارە دێرینەکانی (دەرتەنگ و سەرپولی زەهاو) نیشتەجێ بوون.

ئەبوعەبدوڵای گۆرانی لەسەر دەستی زانایان و مامۆستایانی عێراق و کوردستان ئایینزا (مەزهەب)ی حەنەفی و زانستەکانی قورئانی پیرۆزو فەرموودەکانی خوێندووەو و شارەزایی دەستخستوە و بۆتە پسپۆڕێکی زیرەك و کارامەی ناوچەکە لە زانستەکانی فەرموودە (حەدیث) و پرس و ڕاوێژی پێکراوە لەناسینەوەی فەرموودە ڕاستەکان و جیاکردنەوەی لە فەرموودە لاوازو هەڵبەستکراوەکان، لەم بارەیەوە کتێبێکی داناوە بەناونیشانی (الموضوعات فی الاحادیث المرفوعات) کە لەنێو شارەزایاندا بە پەرتووکی (الاباطیل) ناو دەبرا و تیایدا فەرموودە هەڵبەستراو وگومانلێکراوەکانی دەستنیشان کردوە، بەبەڵگەوە سەلماندویەتی کە ناوەڕۆکیان هەڵەو نادروستە، چەند دانەیەك لە دەستنووسی ئەم پەرتووکە لەکتێبخانەکانی جیهان پارێزراون. ئەم کتێبە بووە بابەتی گفتوگۆ و لێدوانی زانایانی فەرموودەو

هەندێکیان پشتگیری سەرنج و ڕەخنەکانی ئەبوعەبدوڵایان کردوە، پێیان وایە کە لە کارەکەیان سەرکەوتوو بوون و بەباشی ڕاستییەکانی پێکاوە. ئەبوعەبدوڵای گۆرانی کتێبێکی تری داناوە بەناونیشانی (التكليف في الفروع) ولە ساڵی ٥٤٣کۆچی/ ١١٤٨زایینی کۆچی دوایی کردووە.

٢- شێخ ئەحمەدی زەرزاری (٥٩١کۆچی/ ١١٩٥زایینی):

ئەبوعەباس ئەحمەدی کوڕی عوسمانی کوڕی ئەبو عەلی کوڕی مەهدی زەرزاری، زاناو پیاو چاك و قورئان خوێنێکی پایە بڵند و بەتوانای شاری هەولێرە، بەمەزندە لە سەرەتای (سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوانزدەهەمی زایینی) لەیەکێك لە گوندەکانی هۆزی زەرزاری هاتۆتە دونیاوە، (زەرزاری) (زەرزا یان زراری) هۆزێکی مەزن و بەدەسەڵاتی ناوچەی هەولێرە.

ئەوەی شایانی باسە شاری هەولێر لەسەردەمی ئەتابەکی (٥٢٢-٦٣٠کۆچی/ ١١٢٨-١٢٣٣زایینی) بوژانەوەیەکی شارستانی گەورەی بەخۆوە دیت، لە شارۆچکەیەکی خامۆش و فەرامۆشکراوە بەرەبەرە بووە ناوەندێکی ڕۆشنبیری و بازرگانی ئاوەدان. دەیان مزگەوت و قوتابخانەو خانەقاو خانەی خوێندنی فەرمووده و خان و بازاڕو قەیسەری شارەکەیان ڕازاندبۆوە ڕوویەکی جوان و زیندویان پێبەخشیبوو و لە ئاکامدا چەندین کەسایەتی زانستی و ڕۆشنبیری لە خەڵکی شارەکەو دەوروبەری پێگەیشتن و خزمەتی شارستانییەتی ئیسلامیان کردو یەکێك لەوانە شێخ ئەحمەدی زەرزاریە. (ابن المستوفی) دانەری پەرتووکی (تاريخ أربل- کە تایبەتە بە مێژووی شاری هەولێر) کە شێخ ئەحمەدی بینیوە وەك خۆی دەیگێڕێتەوە هەردەم دەچووە خزمەتی و ئامادەی گوتار خوێندنەوەو وانەکانی دەبوو، گەلێك ستایشی کردوەو پیاهەڵدانی پێدا گوتوە و باسی دەکات کە تا بڵێی خواناس وبڕوادارو ئاییندار بووەو بەڕادەیەك شکۆمەندو بەڕێز بوو کە میران

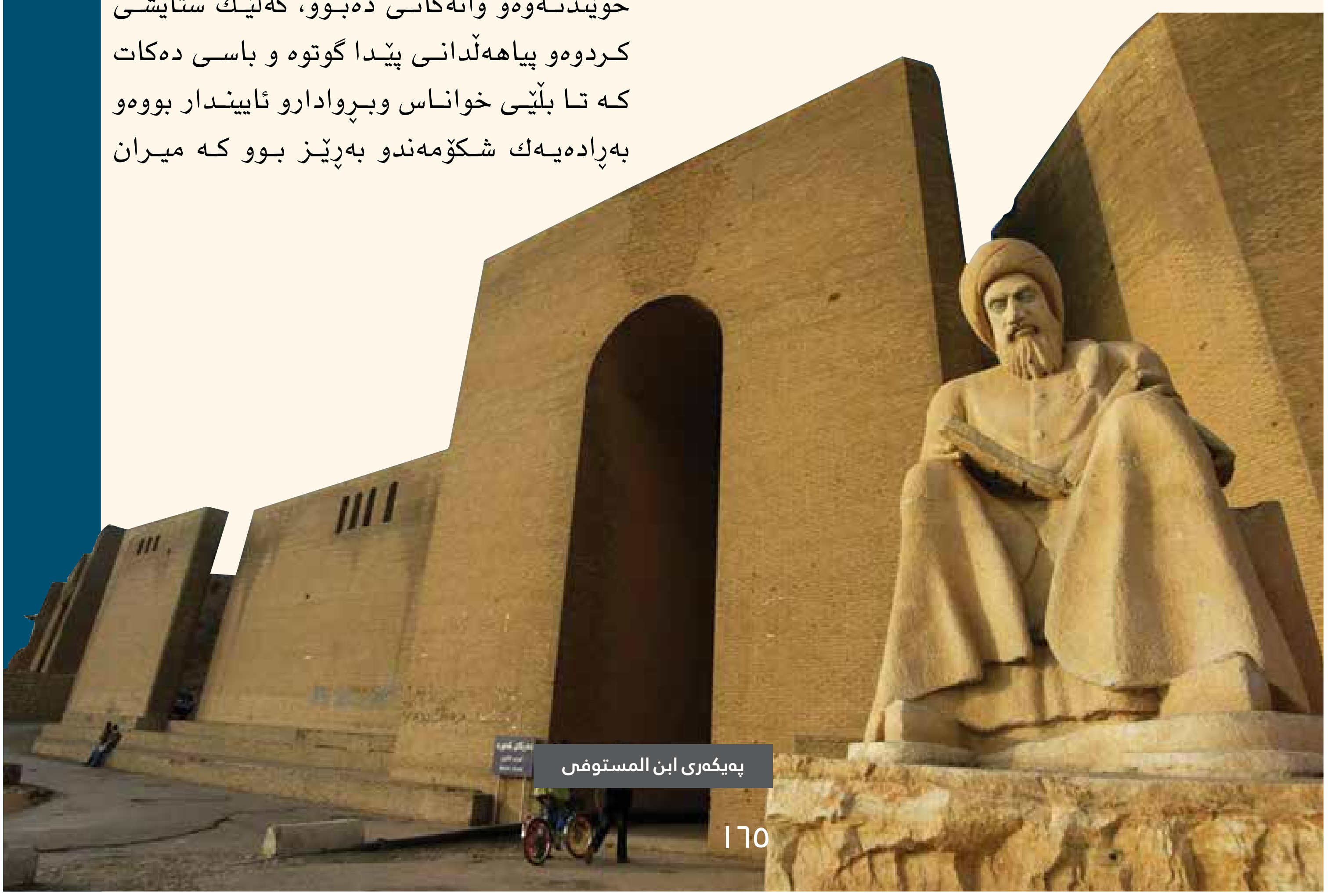

پەیکەری ابن المستوفی

و کاربەدەستان لە پێش ماڵەکەیدا ڕیزیان دەبەست تا بچنە خزمەتی. شێخ ئەحمەدی زەرزاری بەنیازی زانستخوازی و خۆپێگەیاندن ساڵانێکی درێژ هەولێری بەجێهێشتو و لە کوردستان دوورکەوتۆتەوەو گەشتێکی زانستی درێژخایەنی کردوەو خۆی گەیاندۆتە خزمەت گەورە مامۆستایان و شارەزایان و لە شارەکانی موسڵ و بەغداو ئەسفەهان و هیرات و زانستەکانی قورئان و فەرموودەی خوێندوە، لە شاری هیراتی هەرێمی خۆراسان گوێی لە بیستنی پەرتووکی((صحیح البخاری)) گرتووە. شێخ ئەحمەد دوای گەڕانەوەی بۆ هەولێر ژیانی گۆشەگیری و خەڵوەتنشینی هەڵبژاردو بۆ ساتێ لە ماڵەکەی دوورنەکەوتەوە، تامردنی لە مانگی ڕەمەزانی ساڵی ٥٩١کۆچی/ ١١٩٥زایینی هەر خەریکی نوێژکردن و قورئان خوێندن و نزاو پاڕانەوە بوو.

شێخ ئەحمەدی زەرزاری دوو کتێبی دەربارەی زانستی خوێندنەوەی قورئان (علم القرأن) داناوەو (المؤنس) و (المنتخب)، کە وادیارە هەردووکیان ونبوون.

٣- هۆزی گاوانیی کورد و خزمەتکردنی کولتووری ئیسلامی:

گاوان (گاوانی - الجاوانیە) هۆزێکی گەورەو فرەخێڵی کوردە، لە سەردەمی عەباسی لە باشووری کوردستان لە ناوچەکانی مەندەلی و واست (کوت) و حیلە باشووری بەغدا و کەناری ڕۆژئاوای ڕووباری دیجلە نیشتەجێبوون، لەدوا ساڵەکانی (سەدەی چوارەمی کۆچی / دەهەمی زایینی)میران و سەردارانی گاوان میرنشینێکیان دامەزراند کە زیاتر لە سەدەو نیوێک فەرمانڕەوایی ڕووبەرێکی بەرینی ناوەڕاست و ڕۆژهەڵاتی بەرینی ناوەڕاست و ڕۆژهەڵاتی عێراقیان دەکرد، هەروەها پیاوانی ئەم هۆزە کاریگەری دیاریان لە ڕووداوەکانی عێراق هەبوو لە (سەدەی شەشەمی کۆچی/ دوازدەهەمی زایینی).

لە جیهانی ئەدەب و زانست و ڕووناکبیریشدا هۆزی گاوان بەشداری کەم نییە و جێپەنجەی پیاوانی دیار و شایانی ئاماژەیە و بگرە لەڕیزی پێشەوەی هۆزەکانی کوردستانەوە دێت و گەلێك زانا و فەقیە و شاعیر و نووسەر لە خێڵ و تیرەکانی ئەم هۆزە هەڵکەوتوون، لەوانە:

گاوانی کورد

أ- ئەبوسەعیدی گاوانی
(٤٦٨–٥٦١ کۆچی / ١٠٧٦–١١٦٦ زایینی):

محەممەدی کوڕی عەلی کوڕی عەبدوڵای گاوانی لەساڵی(٤٦١ کۆچی/ ١٠٧٦ زایینی) لەدایك بووە، لە خوێندنگا و مزگەوتەکانی بەغدا لەسەر دەستی کەڵە زانایانی ئیسلام وەکو ئیمامی غەزالی و عیمادەدینی تەبری ناسراو بە (الکیاهراسی) و ئەبوبەکری شاشی بە زانست گۆشکراوە و پێگەیندراوە و سەرکەوتنی بەدەست هێناوە، ئەبو سەعیدی گاوانی شارەزاییەکی قووڵی لەفیقهو و فەرموودەکان هەبووە، لەهەمان کاتدا لەبواری هۆزان (شعر) و ئەدەبی عەرەبیشدا شوێن پەنجەی دیارە و دەستی هۆزان دانانیشی هەبووە، هەرچەندە تا ئێستا ڕوون نەبۆتەوە کە دیوانی هەبووە یان نا، سەرچاوەکان چەند دێرێکیان لە هۆزانەکانی تۆمارکردووە، خۆیشی کتێبێکی لەبارەی هونەری شیعرەوە نووسیوە، هەروەها شرۆڤەی کتێبی (مقامات الحریری) کە نووسەرەکەی (الحریری) یە کردوە.

ب- شێخ وەرامی گاوانی
(٦٠٥ کۆچی – ١٢٠٨ زایینی):

شێخ وەرام کوڕی میر ئەبو فیراس عیساوی کوڕی میر ئەبونەجمی گاوانییە، دیارترین و بەناوبانگترین کەسایەتی ئایینی هۆزی گاوانە، نزیکەی ساڵی (٥٣٠ کۆچی / ١١٣٥ زایینی) لەدایك بووە، هەرچەند لە ماڵباتی میرانی دەسەڵاتدار و خانەدانی گاوانییە، کەچی ئەم دەستی لە کاروباری میرایەتی و لەشکری کێشایەوە و ژیانی تەرخان کرد بۆ خواپەرستی و گۆشەگیری، کاتی خۆی بە قورئان خوێندن و ئایینداری و ڕێنیشاندان و پاڕانەوە دەگوزەراند، تا وای لێهات خەڵکی لەبەر پیرۆزی و بۆ ڕاوێژکردن سەردانیان دەکرد و ئامادەی وانە و گوتارەکانی دەبوون و پەند و ئامۆژگاریان لە بۆ چوون و ئاخافتەکانی وەردەگرت.

شێخ وەرام کتێبی ((تنبیە الخواطر ونزهة النواظر)) ی داناوە کە بە (کۆکراوەی شێخ وەرام) ناوی ڕۆیشتووە و بریتییە لە کۆمەڵێك گوتار سەبارەت بە خواناسی و ئامۆژگاری خەڵکی بۆ کاری چاکە و پەیڕەویکردنی کردەوەی پێغەمبەر (د.خ) و یاوەرانی. شێخ وەرام لە ساڵی ٦٠٥ کۆچی / ١٢٠٨ زایینی کۆچی دوایی کرد و لە مەزاری ئیمام عەلی کوڕی ئەبوتالیب لە نەجەف بەخاك سپێردرا.

ج- شێخ موتەلیبی بەشیری گاوانی
(٥٤٧- ٦٢٤کۆچی/ ١١٥٢- ١٢٢٧ زایینی):

شێخ موتەلیبی کوڕی بەدری کوڕی موتەلیبی کوڕی زوهمانی بەشیریە، لە خێڵی بەشیریە کە یەکێکە لە خێڵەکانی هۆزی گاوان، لەساڵی (٥٤٧ کۆچی / ١١٥٢ زایینی) هاتۆتە دنیاوە، زۆربەی ژیانی لە بەغدای پایتەختی خەلافەتی عەباسی بەسەربردووە و شارەزاییەکی زۆری لە زانستەکانی فەرمایشت و شەریعەدا هەبووە، لە خوێندنگاکانی بەغدادا بە مامۆستا دامەزراوە و بە وانەگوتنەوە خەریکبووە، مێژوونووس (المنذری) یەکێکە لەوانەی لەلایەن شێخ موتەلیبەوە بڕوانامەی زانستی پێبەخشراوە، شێخ موتەلیب لە ساڵی(٦٤٢ کۆچی/ ١٢٢٧ زایینی) کۆچی دوایی کردوە و لە بەغداد نێژراوە .

د- فەقێ (الفقیە) شافیعی (ابن الصلاح) ی شارەزووری

(٥٧٧–٦٤٣کۆچی/ ١١٨١ – ١٢٤٥زایینی):

تەقیەدیـن عوسـمانی کـوڕی سـەلاحەدینی کوڕی عەبدولڕەحمانی کوڕی عوسـمانی کوڕی موسـای کوڕی ئەبو نەسری شـارەزووری (ابن الصلاح) لەسـاڵی(٥٧٧ کۆچـی /١١٨١ زایینی) لـە گوندی شـارخانی هەرێمی شـارەزوور لە بنەماڵەیەکـی خانەدان و زانسـتپەروەر لەدایك بـووە، سـەلاحی باوکـی (٥٣٧-٦١٨ کۆچـی / ١١٤٢-١٢٢١زایینـی) مامۆسـتایەکی ئایینی پایە بەرزی ناوچەکـە بوو، بۆیە عوسـمانی کوڕی بەنـاوی ئـەوەوە نـاوی دەرکـردوە بەکوڕی سـەلاح (ابن الصـلاح) ناسراوە.

(ابـن الصلاح) قۆناغە سـەرەتایی خوێندنی لە مزگەوت و حوجرەکانی شـارەزوور بڕیوە و لای باوکی فیقهی شـافیعی فێربـووە، بۆ درێژەدان بە خوێنـدن باوکی ڕەوانەی شـاری موسـڵی کـردووەو لەوێ گوێبیسـتی وانەکانـی زانای مەزن عیمادەدیـن کوڕی یونـس (ابن یونس) بووە، دواتـر ڕوویکردۆتە هەرێمی خۆراسـان و ماوەیەکـی درێـژ لـە زانسـتی فەرموودە کۆڵیوەتـەوە، پاشـان کۆچی کـردوە بۆ وڵاتی شـام، لە شـارەکانی قودس و دیمەشـق و لە قوتابخانەکانی دیمەشـق کە لەلایەن سـوڵتان سـەڵاحەدینی ئەیوبـی و ئەندامانـی تـری ماڵباتی ئەیوبییـەوە دەیان قوتابی و فێرخوازی هەبـوون و میرانی ئەیوبی ڕێزیـان دەگرت و پاداشـتیان دەدایەوە .

(ابن الصلاح) لەپاڵ مامۆسـتاییدا، شارەزایەکی وردبیـن و هەڵکەوتـوو بوو لـە شرۆڤەکردنی قورئانـی پیـرۆز و فەرموودەکانـی پێغەمبەر (د.خ) وفیقهـی شـافعیدا هـاوکات موفتیەکی بە ئەزمـوون و سـەرکەوتوو بـوو، فەتواکانی لەلایـەن هەڤـاڵ و خوێندکارەکانیانـەوە لـە بەرگێکدا کۆکرانەوە، سـەرەڕای فەتواکانی ئەم پەرتوکانەشـی داناوە :

١- طبقات الشافعية.

٢- أدب المغتبي.

٣- كتاب حول مناسك الحج .

٤- علوم الحديث.

(ابـن الصـلاح) هـەر خەریکـی وانـە گوتنـەوەو فەتـوادان بـوو تـا لـە مانگـی (ربیـع الاخـر) ی سـاڵی ١٢٤٥/٦٤٣ زایینـی کۆچـی دوایـی کـردو لـە گۆڕسـتانی سـۆفیەکان لەشـاری دیمەشـق بـە خـاك سـپێردرا.

فەقێ (الفقیە) شافیعی
(ابن الصلاح) ی شارەزووری

هـ- ابن الحاجب

(٥٧٠ – ٦٤٦ كۆچی / ١١٧٤ – ١٢٤٨ زایینی):

فەقێی (الفقیـــه) مالیکی زمانەوانـــی بەتوانای کـــورد عوســـمانی کـــوڕی عومـــەری کـــوڕی ئەبوبەکری کوڕی یونســـی دوینـــی ڕەوادی لە دوا ڕۆژەکانی ســـاڵی (٥٧٠ کۆچی / ١١٧٤ زایینی) لە باژێری ئەســـنای ســـەر بە پارێـــزگای قوس لە ســـەعیدی میـــسر هاتۆتە دونیـــاوە، باوکی پـــەردەدار (حاجب) ی میر عیزەدین موســـەکی کوڕی چەکـــۆی کورد بـــوو، فەقێ عوســـمان نازنـــاوی کوڕی پـــەردەدار (ابـــن الحاجب) ی پێوەلـــکا، میر عیزەدین موســـەکیش لە خاڵۆزای ســـوڵتان ســـەلاحەدینی ئەیوبی بوو یەکێك بووە لە ســـەرکردەکانی سوپاکە.

خێزانـــی ابـــن (الحاجـــب) لە خێڵـــی ڕەوادی (ڕەوەندی) ســـەر بەهۆزی مەزنـــی (هەزبانی) ن و لـــە بنەڕەتـــدا خەڵکـــی دەڤـــەری دوینی هەرێمـــی ئەرمینیـــان کـــە لـــە ســـەدەکانی ناوەڕاســـتدا هەوارگەی خێڵ و تیرەکانی هۆزی هەزبانـــی بووە، هـــاوڕێ لەگـــەڵ ئەیوبیەکان چونەتـــە وڵاتی شـــام و میسر و بـــە یەکجاری لـــە تاراوگەی گیرســـانەوە.

(ابـــن الحاجب) هەر بـــە منداڵـــی نێردراوەتە بـــەر خوێنـــدن و لـــە خوێندنگاکانـــی قاهیرە قورئـــان و فیقهـــی مالکـــی فێربـــووە، دواتر بەزمانی عەرەبیـــەوە خەریك بووە، دەســـتێکی بـــاڵای هەبوو لە وردەکارییەکانی و وشەســـازی و ڕستەســـازی زمانی عەرەبـــی و خاوەنی دید و تێڕوانینـــی ڕێزمانـــی تایبەتی خـــۆی هەبوو کـــە هەندێکیان تـــا ئەمڕۆش بەهـــاو گرنگیان هـــەر مـــاوە، نووســـینەکانی لەوپـــەڕی تێر و تەســـەلی و ڕەوانی بوو، لە شـــارەکانی قاهیرە و دیمەشـــق و ئەســـکەندەریە خەڵکانێکـــی زۆر ئامـــادەی وانەکانـــی دەبوون و ســـوودیان لە بۆچـــوون و ســـەرنجە وردەکانـــی وەردەگرت و تا مانگی شـــەواڵی ســـاڵی(٦٤٦ کۆچی / ١٢٤٨ زایینی) لەشـــاری ئەســـکەندەرییە کۆچی دوایی کردو ئـــەم بەرهەمانەی لەپـــاش بەجێماوە کە گرنگترینیا ن :

١- المنتهي في اصول الفقة.

٢- الشـــافية في الصرف (دەربارەی وشەسازی لە زمانـــی عەرەبیدا).

٣- الكافيـــة في النحو (دەربارەی ڕستەســـازی لە زمانـــی عەرەبیدا).

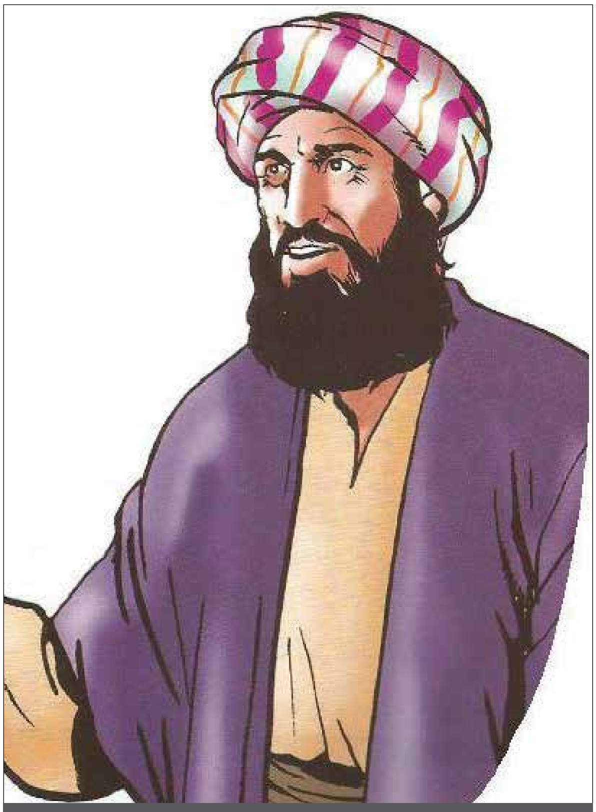

ابن الحاجب

کورد و نووسینەوەی مێژوو:

بەشـــداری مێژوونووســـانی کورد و ئەوانەی نیشـــتەجێی کوردســـتانن کـــە بەتـــەواوی یەکلانەبوونەتـــەوە کـــە ڕەگەزیان کـــوردن یان نا، لە نووســـینەوەی مێژوودا، شایانی لێدوان و لەسەر ڕاوەستانە لەبەرئەوەی بەبەرهەمەکانیان لاپـــەڕە شـــاراوەو نەزانراوەکانـــی مێژوویـــان ڕوونکردۆتەوە و لـــە فەوتان و لەبیرچوونەوەیان ڕزگارکـــردووە، ئینجا مێژووی گشـــتی ئیســـلام بێت یـــان مێژووی شـــارێك یـــان هەرێمێکی کوردنیشـــین بێت. لەو مێژوونووســـە کوردانەی دەربارەی مێژووی گشـــتی کتێبیان داناوە وەك:

١- دەینـوەری لەدایکبـووی شـاری دەینـوەر لـە هەرێمـی چیاکان (ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان) کـە خاوەنـی کتێبـی (الاخبـار الطـوال).

٢- ابن الاثیـر، لەدایکبووی (جزیرەی بۆتانە) چەند کتێبێکی مێژوویی داناوە لەوانە (الکامل فی التاریخ) و (التاریخ الباهر) و (اللباب فی تهذیب الانساب).

٣- ابن شاهانشا، نەوەی میر شاهنشای برای سوڵتان سەلاحەدینی ئەیوبی دانەری پەرتووکی (مضمار الحقائق).

٤- ابن خلکان لە هۆزی زەرزاری و خاوەن کتێبی (وفیات الاعیان و أنباء الزمان).

٥- عیزەدیـن محەمـەد نـەوەی (میـر خوشـترین) (هکاری) لە سـەرکردەکانی سـوڵتان سـەلاحەدین بوو، نووسـەری کتێبـی (تاریخ ابن ابـی الهیجاء).

٦- میـر ئیسماعیلی کوڕی عەلی ناسراو بە (ابو الفداء) لە بنەماڵەی ئەیوبی خاوەنی هەردوو کتێبی (المختصر فی اخبار البشر) و (تقویم البلدان) .

لەنێـو دانـەران و مێژوونووسـانی کوردسـتان، نیشـتمانپەروەرانی وا هەبوون کە لەپاڵ بایەخدان و خۆخەریککردنیـان بـە خزمەتکردنـی ئایینـی ئیسـلام و دانانـی کتێـب سـەبارەت بـە زانسـتە ئایینیـەکان، هۆگـری و خۆشەویسـتی نیشـتمان هەسـتی دەبزوانـدن وای لێکـردن کـە بەشـێك لە کاتیـان تەرخـان بکـەن بـۆ نووسـینەوەی مێژووی ئـەو شـار و هەرێمانەی کە تێیـدا لەدایك بوون و پەروەردەکرابـوون.

ئـەوەی تـا ئێسـتا ڕوون بۆتـەوە و مێژوونوسـان ئاماژەیـان پێـداوە چەند سـەرچاوەیەکی مێژووی هـەن تایبەتـن بەمێـژووی شـار و هەرێمەکانـی کوردسـتان لەوانـە (تاریخ اذربیجـان) کـە لەلایـەن (ابـن ابـی الهیجـاء الـروادی) ناوێکەوە نـووسراوە و لـەوە دەچێت لـە میرەکانـی ڕەوادی بێـت، و (تاریـخ اربل) لە نوسـینی (ابن المسـتوفی الاربلي) و (تاریـخ حصـن کیفـا) و (تاریـخ أمـد) (تاریـخ الخـلات) و (تاریـخ الفارقـی) و چەنـد مێژوویەکـی تـر، بێجگـە لـە مێـژووی فارقـی و تەنهـا بەرگی دووەمی (تاریخ اربـل) ئەوانی دیکە هەموو لەناوچوونە و بەدەسـتمان نەگەیشـتوون و هیچیـان لەبـارەوە نازانرێـت.

ابن الاثیـر

- ئیبن خەلەکان (ابن خلکان)
(٦٠٨ – ٦٨١کۆچی / ١٢١١- ١٢٨٢ زایینی)

ئیبن خەلەکان ناوی ئەحمەدی کوڕی محەمەدی کوڕی ئیبراهیمی کوڕی ئەبوبەکری کوڕی خەلەکان، بنەماڵەکەیان بەناوی خەلەکانی باپیرە گەورەیانەوە ناوبانگی دەرکردوە. لە ساڵی(٦٠٨ کۆچی/١٢١١زایینی) لە خێزانێکی ئایینی و خانەدانی کوردی زەرزاری و لە قەڵای هەولێر لەدایك بووە، قۆناغە بەراییەکانی خوێندنی لە حوجرە و قوتابخانەکانی هەولێر تەواوکردووە و لەشاری موسڵیش لای زانا کەمالەدینی کوڕی یونس (ابن یونس) درێژەی بەخوێندن داوەو لەقۆناغی لاوێتیدا لە هەولێر دەرچووە و ڕوویکردۆتە وڵاتی شام کە ئەوکاتە بەشێك بوو لە سنوری دەسەڵاتی ئەیوبی و ماوەیەك لەشاری حەلەب ماوەتەوە و لای قازی بەهائەدین کوڕی شەداد (ابن شداد) خوێندویەتی، پاشان ڕوویکردۆتە دیمەشق و لەوێشدا چووەتە قاهیرەو لە دام و دەزگا دادگەرییەکانی دەوڵەتی ئەیوبی خزمەتی کردووە .ئیبن خەلەکان مەزنترین و ناودارترین مێژوونوس و کەسایەتی زانستی و دادگەری کوردە، بەڕادەیەکی بەرز مرۆڤێکی بەهرەمەند و لێهاتوو و زیرەك بووە و شارەزاییەکی کارامە بوو لە شەریعەت و دادوەری ئیسلامیدا، جێگەی ستایش و متمانەی دەسەڵاتدارانی ئەیوبی و مەملوکی بووە، سەردەمانێك قازی گشتی – قازی قازیەکان (قاضي القضاة) بووە لە دیمەشق و وڵاتی شام کە بەرزترین پایەی دادوەریە و وەك قازییەکی ڕاست و دادپەروەر ناوی دەرکردبوو، هەروەها لە قوتابخانەکانی دیمەشق بۆ ماوەی دە ساڵ وانەی دەگوتەوە و لە ساڵی(٦٨١ کۆچی / ١٢٨٢ زایینی) کۆچی دوایی کرد.

ئیبن خەلەکان هەرچەندە سەرقاڵی ئیش و کاری قازیەتی و مامۆستایەتی بوو، ئارەزووی مێژوونوسینیشی هەبوو، وەك خۆی دەڵێت خولیای دەستخستن و پێداچونەوەی کتێبە مێژووییەکان بوو تا گەلێك زانیاری و دەنگ و باسی پیاوانی مێژووی لاکەڵەکەبوو و لە ساڵی (٦٥٤ کۆچی / ١٢٥٦ زایینی)کتێبی (وفیات الاعیان و أنباء ابناء الزمان) ی نووسی کە بە گەواهی توێژەران سەرچاوەیەکی ڕەسەن و دانسقەیە و بە زمانێکی ڕەوان و پاراو و شێوازێکی جوان و پوختە نوسراوە، مێژوونووس گەلێك وردەکاری کردوە و ڕێبازی بێ گرێ و گۆڵەی بەکارهێناوە مەبەستی داوە بە دەستەوە و ئەو بابەتەی گومانی لێ کردبێت پشتگوێی خستوە .
ئەم کتێبە کە لە هەشت بەرگی قەبارە گەورەدا بڵاوکراوەتەوە، ژیاننامە و بەسەرهاتی پتر لە هەشت سەد کەسایەتی موسڵمان لەخۆ دەگرێت کە هەندێکیان کوردن، پاشا و میر و سەرکردە و زانا و شاعیر و قازی و وەزیر و ئەدیب و مێژوونوس و زانیاریەکی زۆر و باوەڕپێکراو دەخاتە ڕوو ئیبن خەلەکان بەم کتێبە نایابەی کەلێنێکی لە کتێبخانەی مێژوویی پڕکردۆتەوە .

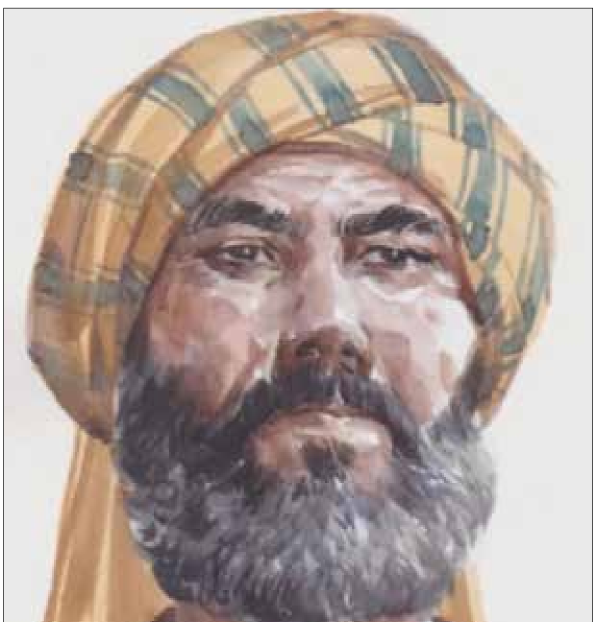

ئیبن خەلەکان هەولێری

- كورد و ڕێچكەی سۆفیگەری :

(سۆفیگەری - تەسەوف) وەك بیرمەندی موسڵمانان (ابن خلدون) (٧٣٢ - ٨٠٨ كۆچی / ١٣٣٢ - ١٤٠٥ زایینی) دەڵێت بریتییە لە وازهێنان لە خۆشی رووكەشی ژیان و خۆتەرخان كردن بۆ خوداپەرستی و دەست بەردان لە جوانی و ڕازاوەیی دنیا و خۆبەدوورگرتن لەو شتانەی مرۆڤ ئارەزوویان دەكات لە ڕابواردن و سامان و پلە و پایە و پەیوەست بوون لە خەڵوەتگا بەنیازی خواپەرستن، ئەمەش لای هاوەڵانی پێغەمبەر (د.خ) و باوباپیران و پێشینان نەریتێكی گشتگیر و باوبووە، كەچی دوای ئەوەی دنیاخوازی لای مرۆڤ هاتەكایەوە، سۆفیگەری تەنها ئەو كەسانەی دەگرتەوە كە نەریتی خواپەرستیان پاراست .

پیاوچاكانی كورد ڕۆڵی بنەڕەتی و بەرچاویان هەیە لە گەشەكردن و درێژەپێدانی ڕێبازی سۆفیگەری و بڵاوكردنەوەی بیروباوەڕی خواپەرستی و گۆشەگیری لەنێو چین و توێژەكانی كۆمەڵگادا و تێگەیاندن و ئاشناكردنی كۆمەڵانی خەڵك بە چەمك و مەبەستی ڕێچكەی سۆفیگەری. لەڕاستیدا زۆربەی ڕێبەر و ڕێنیشاندەرانی سۆفیگەری لە سەدەكانی پێنجەم و شەشەمی كۆچی / یازدەهەم و دوازدەهەمی / زایینی لەناودارانی كوردبوون لەوانە:

١- شێخ محەمەدی شەنبەكی (سەدەی پێنجەمی كۆچی / یازدەهەمی زایینی)

٢- شێخ ئەبوبەكری هەواری (هەمان سەدە) لە هۆزی هەواری دانیشتووی ناوچەی (البطائح) لە خوارووی عێراق.

٣- شـێخ ئەبو وەفای حلوانی نـاسراو بە (تاج العارفین).
لەتیـرەی (نەرجسـی) کـە تیرەیەکـی ترە لـە هـۆزی گاوان، کـە یەکێکە لـە مەزنترین و ناودارتریـن پێشـڕەوانی سـۆفیگەری لـە کوردستاندا، شـێخ عبدالقادری گەیلانی قوتابی ئەم بووە و لەبەردەسـتیدا فێـری خواپەرستی بـووە و کەشـف و کەراماتـی (پێشـبینی و بەرچاوڕوونـی) هەبـووە.
٤- شـێخ جاگیـری زاهیـد (م ٥٩٠ کۆچـی/ ١١٩٤ زایینی) (شـێخ جاگیر)، ناوی دروسـتی محەمـەدی کـوڕی دەشـەمی نێرگزیـە لـە خێزانێکـی کوردی هـۆزی گاوانییـە، جێگر و درێـژە پێدەری گـەورە ڕێبەرانی سـۆفیگەریە لە عێراقدا،سـەرچاوەیەکانی تەسەوف لەسەری دواون و باسـی کەشـف و کەرامـات و ژیانی خەڵوەتنشـینیان کردوە، لە بیابانێکی چۆڵەوانیدا لە گۆشـەیەکی دوورە دەست و پەناگیـر ژیانی بەسـەردەبردو دابـڕاو لە ئاوەدانـی خەریکی خواپەرستی بـوو تا لـە سـاڵی ٥٩٠ کۆچی/ ١١٩٤ مـرد، پاشـان دانیشـتوانی سـامەڕا و دەوروبـەری لە تەنیشـت گۆشـە و گۆڕەکەی گوندێکیـان ئاوەدان کـردەوە و تـا ڕۆژگاری ئەمـڕۆش هەرمـاوە و بـە (رازان) دەناسرێت و دەکەوێتـە ڕۆژهەڵاتی ڕووبـاری دیجلە و لە دووری ٢٤کم لەشـاری سـامەڕا.
دوای مردنی (شـێخ جاگیـر) براو برازاکانی درێژەیـان بـە ڕێبازەکـەی داو تا سـەرەتای سەدەی هەشـتەمی کۆچی / چواردەمی زایینی بـەردەوام بوون.

پرسیارەکان

١- قۆناغەکانی مێژووی کوردو کوردستان دیاری بکە.

٢- پێناسەی چەمکی (سەدەکانی ناوەڕاست) بکە.

٣- ناوی هەندێك هۆزی کوردو شاری کوردستان بێنە.

٤- گوتارێکی کورت، دەربارەی هۆزە کۆچەرو نیمچە کۆچەرەکانی کوردستان لە سەدەکانی ناوەڕاست، بنووسە.

٥- ڕاپۆرتێك ئامادە بکە سەبارەت بەژیان و کارەکانی میر بەدری کوڕی حەسنەویە.

٦- سوود و بایەخی ڕێگای بازرگانی و بازاڕ لە کاری بازرگانیدا چییە؟

٧- جاران مزگەوت وێڕای نوێژکردن چ ڕۆڵێکی تری دەگێڕا؟

٨- پێناسەی دراو بکە.

٩- میر بادی کوڕی دۆستەك کێیە؟ چ ڕۆڵێکی بینیوە لە دامەزراندنی دەوڵەتی دۆستەکی؟

١٠- کارو پرۆژە ئاواکارییەکانی میر(نصرالدولە) بژمێرە و لەسەر یەکێکیان بدوێ.

١١- ڕاپۆرتێك ئامادە بکە دەربارەی یەکێك لەم ناودارانە (شاعیر حوسێنی کوڕی داودی بەژنەوی، شاعیر ئەبونەسری مەنازی، وتار خوێن یەحیای کوڕی سەلامەی تەنزەیی).

١٢- ڕۆڵی ئەبو نەسری کوڕی ئەسەدی فارقی لە بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵاتدارانی سەلجوقی چیبوو؟

١٣- ئەیوبییەکان کێن؟ چۆن دەسەڵاتیان گرتە دەست؟

١٤- بۆچی، سوڵتان و میرەکانی ئەیوبی بایەخیان بە دروستکردنی مزگەوت و قوتابخانە دەدا؟

پرسیارەکان

١٥- ناوی ئەو میرو سەرکردە کوردانە دیاری بکە کە مزگەوت و قوتابخانەیان لە میسرو شام بنیاتناوە.

١٦- ڕاپۆرتێك بنووسە لەسەر نەخۆشخانەی قەیموری لە دیمەشق یان لەسەر مزگەوتی جاکی لە قاهیرە.

١٧- بۆچی زانایان و بیرمەندانی کورد بەرهەمەکانیان بەزمانی زگماکیان کوردی نەدەنوسی؟

١٨- فێرخوازانی کورد بۆچی نیشتمانیان بەجێدەهێشت و بەرە و شارە گەورەکانی جیهانی ئیسلامی کۆچیان دەکرد؟

١٩- ڕێبازی سۆفیگەری پێناسە بکە و ناوی گەورە سۆفیاتی کورد بنووسە.

٢٠- ئەو مێژوونووسانە کێن کە دەربارەی مێژووی کورد و کوردستان کتێبیان داناوە؟

٢١- کورتە ڕاپۆرتێك ئامادە بکە سەبارەت یەکێك لەم کەسایەتیانە (ابن الحاجب)، شێخ ئەحمەدی زەرزاری، ئەبو عەبدوڵای گۆران).

بەشی هەشتەم

شارستانییەتی ئەورووپا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا

سەدەکانی ناوەڕاست بەو ماوەیە دەوترێت لە مێژووی ئەوروپا لەنێوان سەدەی پێنج تا سەدەی یازدەی زایینی، لەگەڵ ڕوخانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لە ساڵی (٤٧٦ز) ڕۆژئاوا بەردەوام بوو تا سەردەمی ڕێنساس و دۆزینەوەی جوگرافیاکان و چاکسازییە ئاینییەکان لە ساڵی (١٥١٧ز) کە بووە هۆی ئەوروپا پێ بنێتە سەرەتای قۆناغی نوێوە و دواتر قۆناغی شۆڕشی پیشەسازی کە هاوشان لەگەڵ ئەو گۆڕانکارییانە بوارەکانی (بیر و هزر و فەلسەفە و حوکمڕانی و دزگای کڵێسە و دێرەکان) گۆڕانکاری گەورەی بەخۆوە دی.

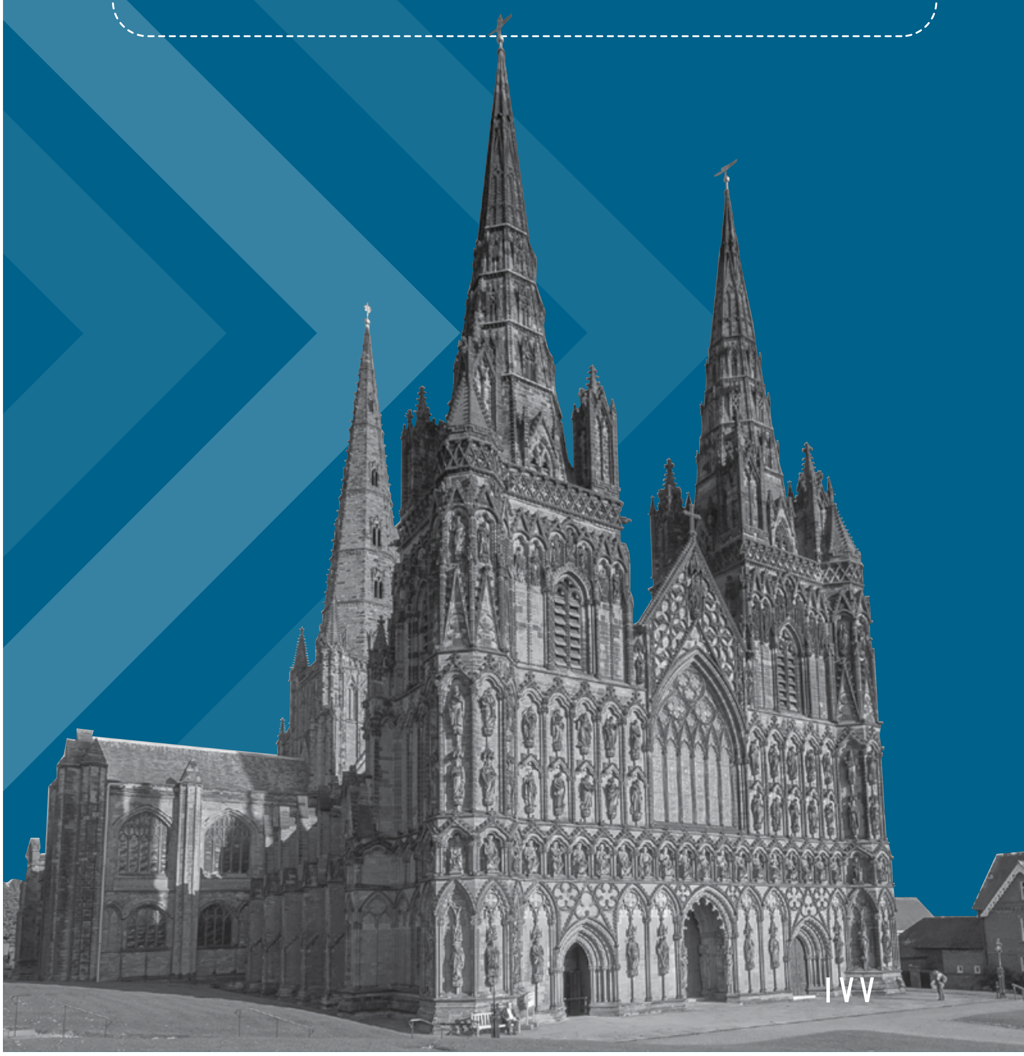

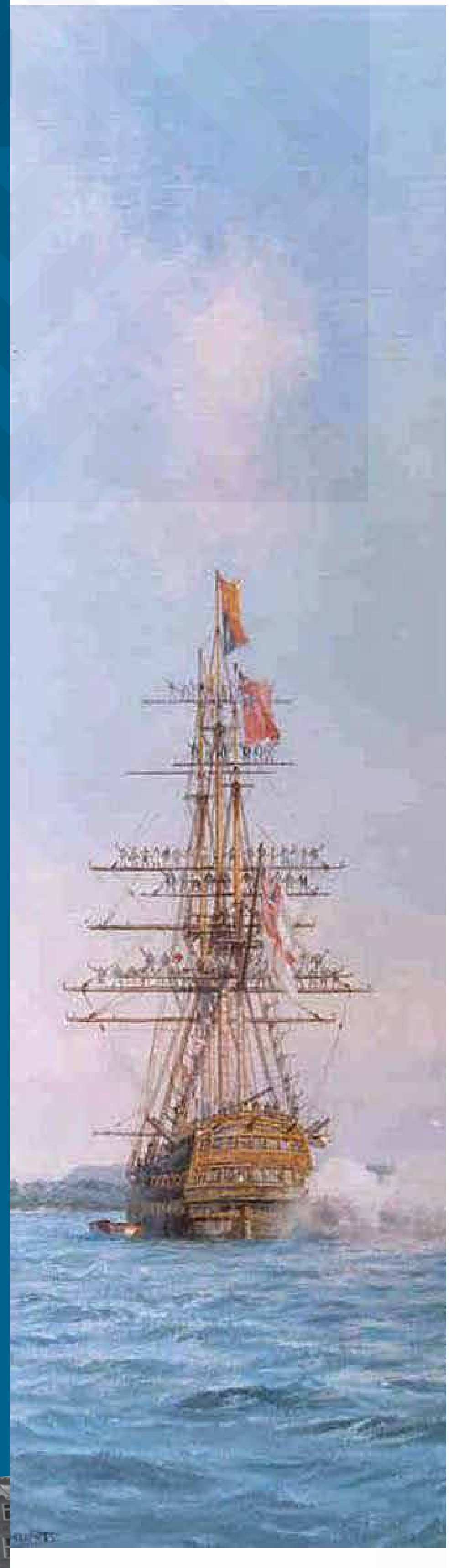

تەوەرەی یەکەم: شارستانییەتی ئەورووپا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا

سەدەکانی ناوەڕاست لە مێژووی ئەورووپادا بەو (سەردەمە دەگوترێت کە دەکەوێتە نێوان کۆتایی هاتنی سەردەمی کۆنەکان کە هاوکات لەگەڵ روخاندنی ئیمپڕاتۆریەتی ڕۆمانی لە ڕۆژئاوا لە (ساڵی ٤٧٦ زایینی) و هەتا سەرەتای سەردەمی بوژانەوە (ڕێنیسانس) لە سەدەی چواردەیەمی زایینی). واتا سەدەکانی ناوەڕاست نزیکەی هەشت سەدەی لە دیرۆکی ئەوروپادا خایاندوە شارستانی گەلانی ئەورووپا ئەو سەردەمە ئەوەندە گیرۆدەی بەسەرچو و بۆشایی و میراتی هزری سەردەمی کۆنەکان و ئالوودە و وابەستەی دەسەڵاتی رۆحی ئایینی و کەنیسە بوو بەڕادەیەك هەڵکشانی بەشێنەیی وگەشەکردنی سنووردداربوو. بەگوێرەی ژیارو پێشکەوتنی شارستانییەتی ئیسلامی نەبوو.

بەڵام زەمینەیەکی لەباری بۆ بووژانەوەی ئەورووپا پێکهێناوە، کە دواتر لە سەردەمی نوێدا پێشکەوتنی شارستانیانەی گەورەی لێکەوتەوە کە کاریگەری بۆ سەر هەموو جیهان هەبوو.

بەندی یەکەم: ئایین و کۆمەڵگای ئەورووپی:

١- کڵێسەی مەسیحی (کریستیان):

ئایینی مەسیحی وەکو ئایینی ئاسمانی لە فەلەستین دەرکەوتووە و پەیامبەر و موژدەبەرو بەخشی ئایینەکە حەزرەتی (مەسیح) (سڵاوی خوای لێبێت) بۆ ڕێگرتن لە خراپەکاری و ستەم و بێ باوەڕی و بڵاوکردنەوەی یەکتا پەرستی و تەبایی و خۆشەویستی لەنێو مرۆڤدا و هەوڵ و کۆششی بەردەوامی کردووە.

مەسیحیەت بەخێرایی لەنێو هەرێم و ناوچەکانی سنوری دەسەڵاتی دەوڵەتی ڕۆمانی دا پەرەی سەند و بڵاوبۆوە خەڵکێکی زۆر باوەڕیان پێهێنا، پاش سێ سەدە لە دەرکەوتنی، ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی وەکو ئایینێك دانی پێدانا. ئیتر ئەو چەوساندنەوەو ئازار و مەینەتیانەی بڕوادارانی مەسیحی لەسەر دەستی دەسەڵاتدارانی ڕۆمانی گیرۆدەی بوو بوون کۆتایی هات. لەساڵی (٤٣٨ زایینی)ئاینی مەسیحی وەکو تاکە ئایینی ڕەوا لە ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی ڕێی پێدراو بتپەرستی قەدەغەکرا، بەمەش ئایینی مەسیحی بوو بە پێکهێنەر و ئاراستەکەری سەرەکی شارستانی ئەورووپای ئەو سەردەمە. کڵێسە لە ئایینی مەسیحی دا شوێنی خوداپەرستی و پاك بوونەوەیە لە تاوان، لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی ئاینەکە و لەگەڵ زۆربوونی بڕواهێنەران کڵێسەکانیش زۆربوون کە بەڕێوەبردنی کاروباریان لە سەرەتادا سادە و بێ کێشە بوو.

بەڵام پاش ئەوەی ئاینەکە لەزۆر جێگەی بڵاوبۆوە و کەوتە ژێر کاریگەری بیروباوەڕ و سروتە خۆجێییەکانی ئاینەکانی دیکە بەرە بەرە ئاڵۆزی لە ڕێکخستنەکانی کڵێسە دروست بوو . وای لێهات هەر کڵێسەیەك سەرۆکێکی هەبوو کە پێیان دەگوت (ئەسقوف) و ژمارەیەك قەشە هاوکاریان دەکرد.

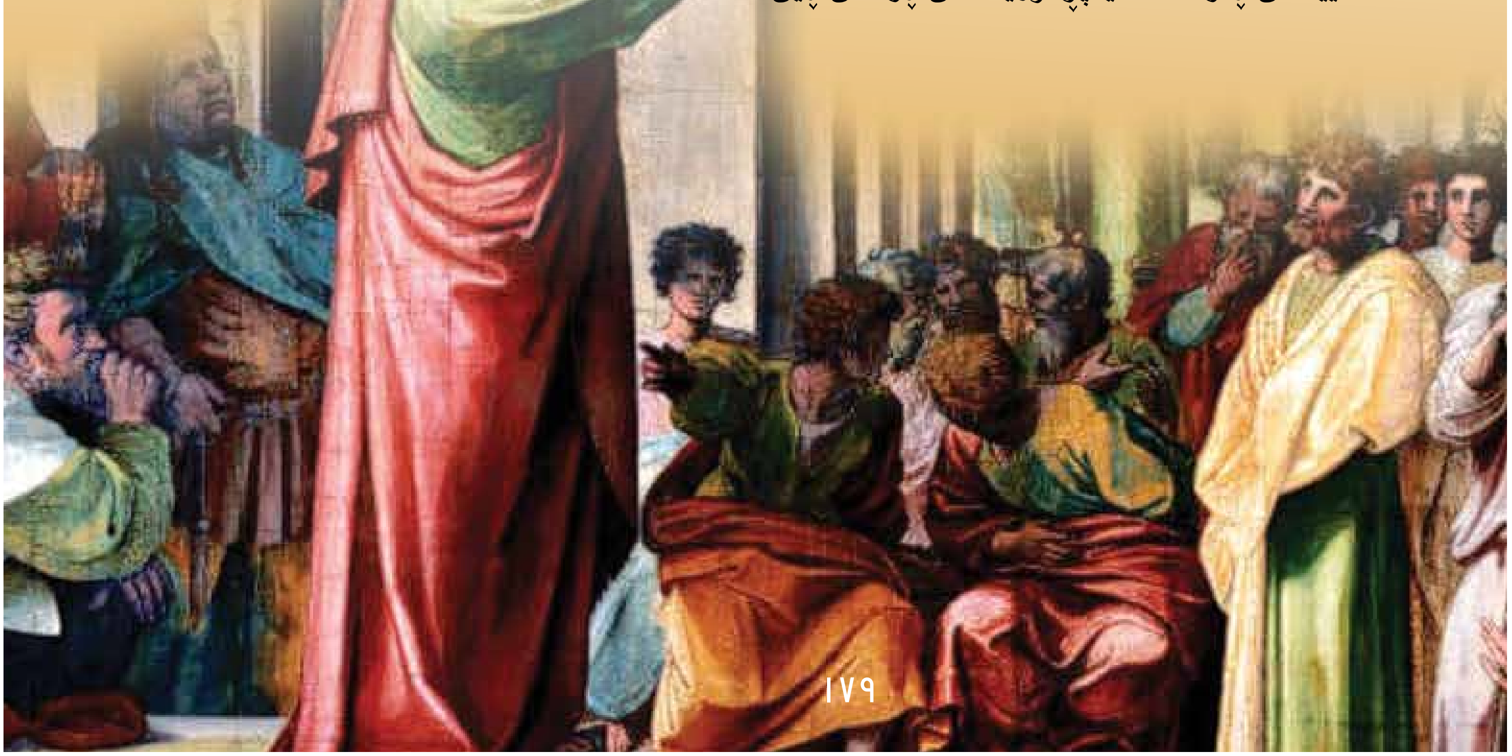

٢- دەرکەوتنی پاپایەتی :

لە سەردەمی ئیمپڕاتۆریەتی ڕۆمانی لەنێو کڵێسەکانی مەسیحی دا، کڵێسەی ڕۆما خاوەن پێگەیەکی تایبەت بوو، ئەویش لەبەرئەوەی پایتەختی ئیمپڕاتۆریەت بوو، هەروەها شیاوی و باڵادەستیەکەشی لە هەندێك دەقی ئایینی و کەلتووری مەسیحیدا سەلمێندرابوو.

کڵێسەی ڕۆما وەکو کڵێسەی دایك تەماشا دەکرا بەو پێیەی (بطرسی یەکەم) کە یەك لەحەواریەکانی حەزرەتیمەسیح بوو ماوەیەك سەرۆکی کڵێسەی ڕۆما بوو و پیرۆزی و بەرەکەتی دوای خۆی بەجێنشیشینەکانی بەخشی.

لەساڵی ٤٥١ زایینییەوە نازناوی (پاپا) یان (خزمەتکاری خزمەتکارانی خوا) بە (ئەسقوفی ڕۆما) گوتراوە و دابەشبوونی دەسەڵاتی ئیمپڕاتۆریەتی ڕۆمانی و لاوازبوونی وایکرد دەسەڵاتی پاپاکانی ڕۆما پەرەبسێنێ و هەرچی کاروباری ئایینی کڵێسەکانی مەسیحی ڕۆژئاوا هەبوو لەلایەن پاپاوە سەرۆکایەتی و رابەری دەکرا یەکەمین پاپاش(لیۆ) ی یەکەم) بوو.
لە بەناوبانگترین پاپاکانی ئەو سەردەمە (کلمنتی یەکەم، سیلڤستەری یەکەم، گریگۆری گەورە) (٥٩٠-٦٤٠) زایینی.

٣- ڕەبەنی

ڕەبەنی وەکو دیاردەیەکی ئاینی مەسیحیەت هەر لە سەدەی (سێیەمی زایینییەوە) دەرکەوتووە، هەرچەندە ژیانی خوداپەرستی بە تەنها و لە چۆڵەوانی دورکەوتنەوە لە ئاوەدانی بۆ پاککردنەوەی رۆح، ڕەگێکی ڕۆژهەڵاتی هەیە و لە شارستانییەتە کۆنەکانی هیند و چیندا.
پەیڕەوکەرانی هەبوون، بەڵام لە ئایینی مەسیحی دا بەتایبەتی لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست دا پەرەی سەند بوو بە بەشێك لە ژیانی ئایینی، بەگشتی دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین کە بڕوای پتەوی ئاینی و خۆ ڕزگارکردن

لە چەوساندنەوە و قەرەبوو کردنەوەی شکست هێنان لە ژیان گرنگترین هۆکارەکانی سەرهەڵدانی ڕەبەنایەتی بوو.

بەدیارترین ڕەبەنەکانی سەدەکانی ناوەڕاست بڕوادارێکی میسری بووکە ناوی (باخۆمیۆس بوو ٢٨٦ - ٣٤٦ زایینی)ە کە بە ڕێکخەری ژیانی ڕەبەنایەتی دادەنرێت، چونکە بەخۆیی و کۆمەڵێك لە هاوڕێکانی بڕیاریان دابوو پێکەوە بژین و وازلە گۆشەگیری و تەمبەڵی بێنن و ئیش بکەن و دوور لە ئاوەدانی لە دێرێکدا پێکەوە خواپەرستی بکەن و خودان پێڕەو ڕێسای خۆیان بن . بەم جۆرە ژیان لە دێرەکان بوو بە ڕوخساری دیاری ڕەبەنایەتی.

جگە لە باخۆمیۆس هەریەکە لە قەدیس بازل و (قەدیس بەندکت) لەنێو ناوە دیارەکانی ژیانی ڕەبەنایەتین.

٤- بیریارانی ئاینی مەسیحی

پاش ئەوەی ئایینی مەسیحی لە دەوڵەتی ڕۆمانی دا بڵاوبۆوە و بڕوا پێهێنەرانی زۆربوون. لە نێوانیاندا چەندان کەسایەتی ئایینی دەرکەوتن کە ڕۆڵی گرنگیان بینیوە لە پەرەدان بەبیری ئایینی مەسیحی و هەوڵیان داوە شیکردنەوەی خۆیان هەبێ بۆ ژیان . قەدیس ئۆگستین (٣٥٤ - ٤٣٠ زایینی) لە دیارترین بیریارانی مەسیحییە کە لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاست بیرو بۆچوونەکانی خۆی دەربارەی ئاین و ڕابردووی ژیان دەربڕیوە، بەناوبانگترین کتێبەکانی: (دانپێدانان) (Confessions) و (شاری خوا) (The city of God)، کە لە کتێبی دووەم دا باسی ئەوە دەکات کە مرۆڤ لەژیانی دا هاووڵاتی دوو شارە یەکەمیان (شاری زەوی) و ئەوی تریان (شاری ئاسمان) (خوا)) کە شاری یەکەم نموونەی خراپەکاری دەسەڵاتی ئەهریمەنە(الشیطان). هەر بەو پێیە ئۆکستینی لێکدانەوە بۆ هۆکاری لاوازی و ڕووخانی دەوڵەتی ڕۆمانی دەکات.

پاپا گریگۆری یەکەم(٥٩٠-٦٠٤ ز)کە بە پیاوێکی خێرەمەند و ڕۆشنبیری سەردەمی خۆی دادەنرێ لە ژیانیدا زۆرتر وەکو پاپایەکی شارەزای ئایینی مەسیحی ناسراوە، بەڵام چەندان کتێبیشی نووسیوە لەوانە کتێبی (گفتوگۆکان) کە باسی ژیانی ئاینی دەکات.

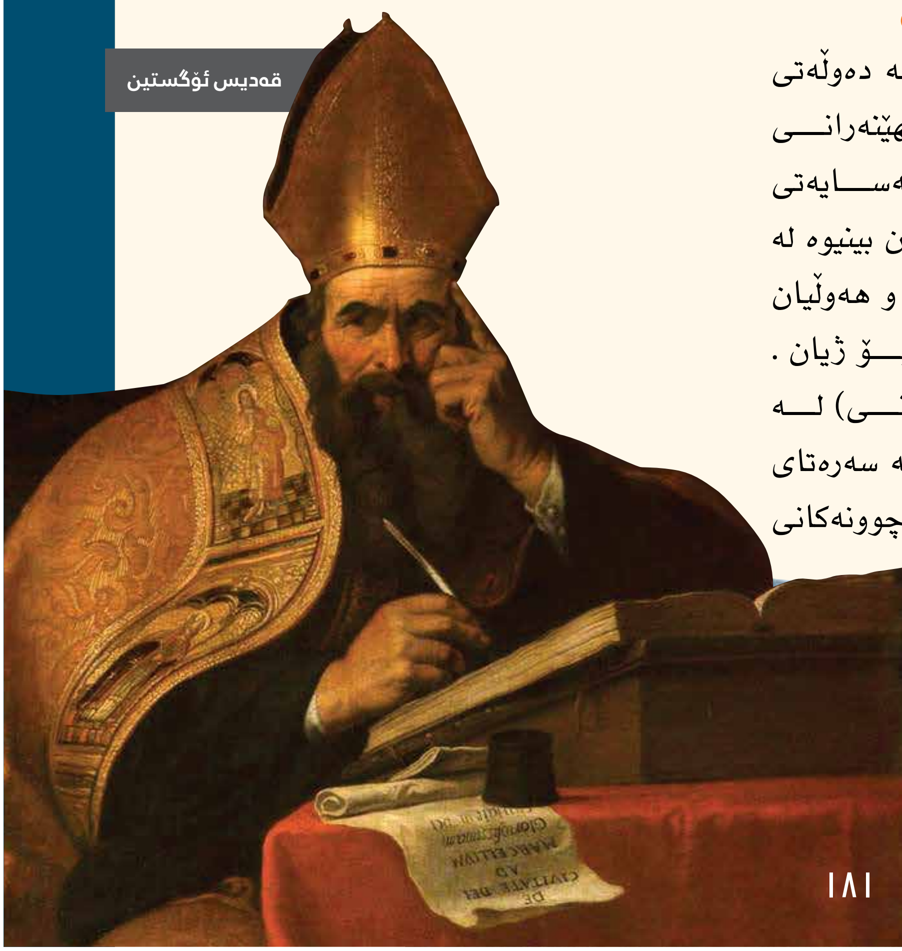
قەدیس ئۆگستین

بەندی دووەم: زانست و ڕۆشنبیری

لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا، ئایینی مەسیحی بەجۆرێك لە ئەوروپا بڵاوبووبۆوە. کە بوە هۆی کۆتایی هێنان بە بتپەرستی، بۆیە لەو کاتەوە قۆناغێکی هزری نوێ لە مێژووی ئەوروپا دەست پێدەکات. کە ئەدەبی مەسیحی جێی ئەدەبی کلاسیکی (یۆنانی و ڕۆمانی) دەگرێتەوە، بۆ ماوەیەك زانست و هزر و فێربوون لاوازبوون و پەڕاوێز بوونیان بەخۆوە دیت و هەرچی لەو بوارەشدا هەبوو دەبوو لە خزمەت کڵێسە دابێ.

لە سەدەی هەشتەم و سەرەتای سەدەی نۆیەمی زایینی دا لە ئەوروپا هەندێك مەڵبەندی ڕۆشنبیری دەرکەوتوون و دیارترن هەوڵ و هەنگاوی لێبڕاوانە لەو بوارەدا خۆی لە ڕابوونێکی ڕۆشنبیری دادەبینێتەوە کە بە (بوژانەوەی کارۆلنجی) بەناوبانگە، دەوڵەتی (کارۆلنجی) کە لە بەشێکی بەرچاوی ئەوروپای ڕۆژئاوا دەسەڵاتدار بوو، لە سەردەمی شارلمان (٧٦٨-٨١٤ زایینی)دا گرنگی زۆر بە زانست دراوە، شارلمان بۆخۆی هانی زانایانی داوەو پشتگیری کردوون . بوژاندنەوەی کارۆلنجی هەرچەندە درێژخایەن نەبوو، بەڵام یەکەمین هەوڵ بوو بۆ تواندنەوە و گونجاندنی ڕۆشنبیری جیاجیای کلاسیکی و جەرمانی و مەسیحی لەیەك بۆتە و کایەدا.

١- مەڵبەندەکانی ڕۆشنبیری:

لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا، لە ئەوروپا ڕۆشنبیری برەوێکی وای نەبوو، بەڵام لەسەدەی نۆیەمی زاینییەوە هەنگاوی هەڵێنا، هەندێك شاری ئەوروپا بزاوتێکی فێربوون و زانینیان لێ دەرکەوت و زاناکان لەدەوری کۆبوونەوە، شاری سالیرنۆ لە ئیتالیاو شارەکانی فولدا لە ئەڵمانیا و پاریس و شارتر لە فەڕەنسا لە دیارترین مەڵبەندەکانی ڕۆشنبیری ئەوروپا بوون. کە لەوێ و لەشوێنی جیاجیای دیکەی ئەوروپادا و لە کڵێسەکاندا بەرەبەرە قوتابخانە دەکرانەوە و قوتابیان تێدا فێری خوێندەواری و زانین دەبوون.

کاتدرائیەی شاری فولدا لە ئەڵمانیا

٢- فـەلســەفـــەی قوتابخانەیـی (سکولاستیك).

(فەلسەفەی قوتابخانە) فەلســەفەی مەسیحی سەدەکانی ناوەڕاســتی ئەورووپایە، پێی دەگوترا قوتابخانــەی، چونکــە لــە قوتابخانەکانــی ئەوکاتــەی ئەورووپــا دەخوێندرا.

(قەدیس ئەنســلم کانتربری) کە لە ساڵی ١١٠٩ زایینی کۆچــی دوایی کردووە، بــە دامەزرێنەر و بناغــەی داڕێژەری فەلســەفەی قوتابخانەی دادەنرێ، (ئەنســلم) پیاوێکی ئایینی مەســیحی بوو فەیلەســوفێکی هەڵکەوتووی سەردەمەکەی خــۆی بــوو، هەوڵــی دەدا بوونــی خــواو ڕازەکانی ئاینی مەســیحی بــە بەڵگەی لۆجێکی عەقلانیانە بســەلمێنێ.

فەیلەســوفانی ئــەو ســەردەمەی ئەورووپا لە هەوڵی گونجاندنی فەلســەفەدا بــوون لەگەڵ ئاینی مەســیحی و دەیانویســت لەگەڵ یەکیان بسا زێنن .

لــەو پێنــاوەدا هەر لە ســەرەتای ســەدەی ســێزدەهەمی زایینــی لــە ئەورووپــا بەرەبەرە نووسراوە فەلســەفییەکانی ئەرستۆ وەرگێڕدرانە ســەر زمانــی لاتینــی و دواتــر کتێبــە فەلســەفیەکانی فەیلەسوفی ئیســلامی (ئیبن روشــد) وەرگێــڕدرا بۆ زمانی لاتینــی و وێرای کتێبەکانــی ئەرســتۆ پێگەیەکــی بەرچاویان لە زانکۆکانــی ئەورووپا پــێ برا.

تۆمــا ئەکوینــی((١٢٢٥-١٢٧٤) زایینی) یەکێك بوو لە فەیلەســوفە بەناوبانگەکانــی ئەوکاتەی ئەورووپــا. لــە کتێبــە بەناوبانگەکەیــدا کــە بەناونیشــانی (پوختەی لاهوت)، شــی کردنەوە قوڵــی بــۆ بیروباوەڕی کڵێســەی کاســۆلیکی کــردووەو هەوڵــی داوە بیــرو بۆچوونەکانی ئەرســتۆ لەگــەڵ ڕێنماییەکانــی کەنیســە بگو نجێنێ .

فەلســەفەی قوتابخانــە هــەر لەمــاوەی ســەدەکانی ناوەڕاســتی دا بــەردەوام بوو، لە ســەدەی چــواردەی زایینی یەوە ئیــتر بەرەو پوکانــەوە چوو.

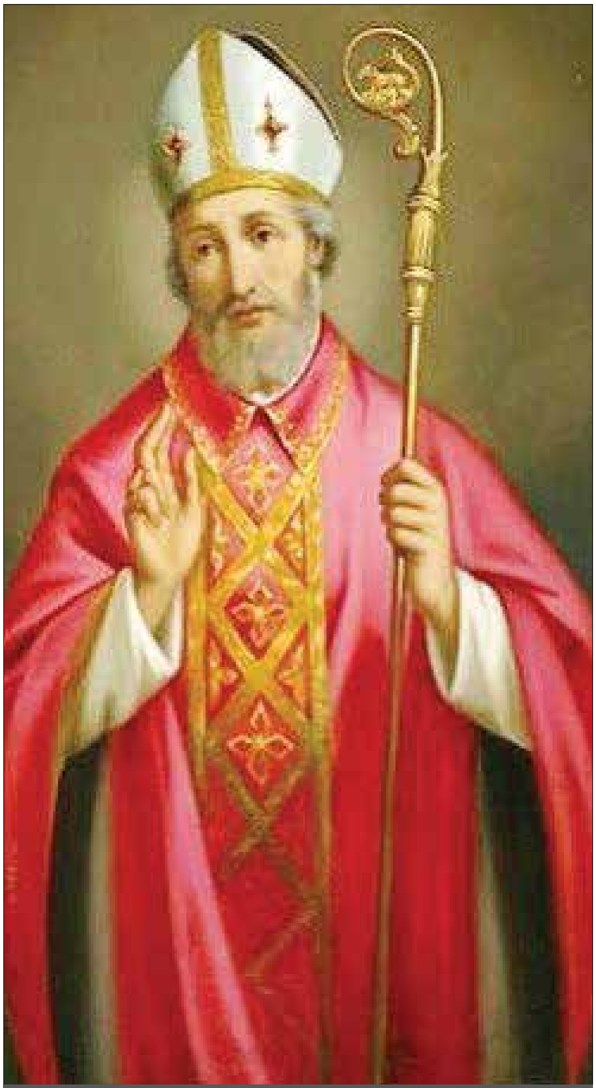

قەدیس ئەنسلم کانتربری

٣- هونەری بیناسازی:

لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، کاری بیناسازی بایەخ و گەشەکردنی بەخۆوە بینیوە و بە هونەرێکی ئەندازەیی جوان خۆی نواندوە. ئەمەش بەتایبەتی لە تەلار و کۆشك و باڵەخانە ئایینیەکاندا دەردەکەوێ، بەتایبەتی (کاتدرائیەکان)کە لە سەرانسەری ئەوروپادا دروست کرابوون.

شێوازێکی گرنگی بیناسازی ئەو سەردەمەی ئەوروپا (ئەندازیاری ڕۆمانسی) کە زیاتر بۆ دروستکردنی کڵێسەکان بەکاردەهات و بنمیچی لە کەرپووچ دروست کراو دیواری ئەستوور بوو هەیوانێکی سەرەکی هەبوو، کە لە هەردوو لاوە دوو ڕێڕەوەی تەسکی پێدادەهات کە دینگە و پایەی گەورەیان لەنێواندا هەبوو، بۆئەوەی بنمیچەکە ڕابگرێت. و کەوانەیەك سەری دینگەکانی بەیەك دەگەیاند و لە کڵێسای ڕۆمانسی دا پەنجەرەی بچوك هەبوو ئەمەش بۆ پاراستنی بەهێزی دیوارەکان بوو.

جۆرێکی دیکەی ئەندازیاری بیناسازی بریتی بوو لە هونەری بیناسازی (قوتی) (القوطيين) کە بەنێوی قوتەکان کرابوو (یەکێکن لە میللەتانی کۆنی ئەوروپا) ئەمەش بریتی بوو لە تەلاری مەزن و بڵند و هۆڵ و پەنجەرەی گەورە لەخۆدەگرێ، و لەو جۆرە بیناسازیە فراوانەدا دیواری ئەستوور نییە، بەڵکو زیاتر دینگە بەکارهاتووە لەگەڵ کەوانەی بنمیچی و شوشەی تاریك بۆ پەنجەرەکان. و ئەو دیوارانەی کە تێیدان بە وێنە و نووسراوی جیا جیا دەڕازێنرێنەوە و کۆشکەکەش بڵند و بەرز دەکرا، دیارە ئەمەش هۆکاری ئایینی لەپشت بوو بۆ ئەوەی دەروونی مرۆڤ هەست بە مەزنی و شکۆداری بکات.

٤- دەرکەوتنی زانکۆکان:

وشەی زانکۆ (University) لە سەرەتادا، لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، بەشێوەیەکی گشتی و بەرفراوانی بەکاردەهات، هەر بۆ گردبوونەوەی مامۆستایان و مەڵبەندەکانی زانست بەکار نەدەهات، بەڵکو بۆ ڕێکخراو و سەندیکای جۆراوجۆری بازرگانی و پیشەیش بەکاردەهات، گردبوونەوەی مامۆستاو قوتابیان لە دەوری یەکدی کۆمەڵێك یان سەندیکایەکی لێ پێك دەهات، بە تێپەڕینی کات ناوی زانکۆ هەر بەو جۆرە ڕێکخراوانە دەگوترا کە سیستەمێکی فێربوونی نوێی هەبوو.

کۆبوونەوەی زانکۆ دەوری بەدوو شێوە پێك دەهات، یان مامۆستایەکی بەناوبانگ قوتابی کۆدەبوونەوە

یـــان قوتابیان بۆخۆیـــان كۆمـــەڵ دەبوون و مامۆســـتایەكیان بەكـــرێ دەگرت.
بەرەبـــەرە زانكۆ ئیدی چوارچێوەیەكی زانســـتی لەخۆگـــرت و بووبـــە دامەزراوەیەكـــی دیاری كۆمەڵگا كە پێویســـت بوو قوتابـــی لە میللەتانی جۆراوجـــۆر لەخـــۆوە بگرێ و دەبـــوو لقێك لە لقەكانی زانســـتی لێ بخوێنرێ و دەســـتەیەك لە مامۆســـتایانی پســـپۆڕ وانەی تێـــدا بڵێنەوە.
بـــەم جـــۆرە زانكـــۆ بەناوبانگەكانـــی ئەوروپـــا لەكۆتاییەكانـــی ســـــەدەكانی ناوەڕاســـــت دەركەوتـــن، وەكـــو (زانكـــۆی پاریـــس) ســـاڵی ١٢٠٠ زایینـــی دواتـــــر (زانكـــۆی ئۆكســـفۆرد) و (كامبێـــرج) ...هیـــتر . لـــە زانكۆكانـــی ئەوكاتـــەدا لایەنـــی زمـــان و ئـــەدەب و زانســـتەكان دەخوێنـــدران، دەبـــوو قوتابـــی بـــە بیـــرو هزرێكـــی فـــراوان و گوێگـــری چـــاك بـــێ و زانیـــاری لەبیـــر بمێنـــێ و خـــاوەن ڕامـــان و ئەندێشـــە بـــێ و ڕێـــز لـــە مامۆســـتایانی دەزگا زانســـتیەكان بگـــرێ و ئیـــدی خولیـــای بكەوێتـــە ســـەر خوێندنـــەوە و فێربـــوون و بـــە پیرۆزیـــان بزانـــێ، كاری زانســـتیانەیە و ســـــووربوونی بەردەوامـــی نـــەوە لـــەدوای نـــەوە، میللەتانـــی ئەوروپـــا و فراوانـــی و كاریگـــەری زانكـــۆ بـــوو، ئەوروپـــای گەیانـــدە ئەمـــڕۆ و بـــەم شـــێوەیە پێشـــخســـت.

زانكۆی ئۆكسفۆرد

تەوەرەی دووەم: شارستانییەتی ئەوروپا لەسەردەمی ڕێنیسانسدا

یەکەم: سەردەمی ڕێنیسانس:

ڕێنیسانس(Renaissance)کە بە واتای بوژاندنەوە یان زیندووکردنەوە دێت، لەمێژووی ئەوروپادا بەو سەردەمە دەگوترێت کە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست و سەرەتای سەردەمی نوێ دەگرێتەوە، کە هەر لە سەدەی چواردەهەمەوە تا سەدەی حەڤدەیەمی زایینی دەخایەنێ، بۆیە بە (سەردەمی بوژانەوە) ناونراوە، چونکە ئەوروپا لەو سەردەمەدا بوژانەوەیەکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی و سەرهەڵدان و گەشەکردنی نوێی لەبواری بیر و داهێنان دا تێدا هاتە کایەوە.

دەشێ بەشێوەیەکی گشتی بڵێین بوژانەوەی ئەوروپا ئەوکاتە سەرجەم بوارە جۆراوجۆرەکانی ژیانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و هزری گرتەوەو وای کرد سەردەمی ڕێنسانسی کۆتایی سەردەمێك و دەستپێکی سەردەمێکی دیکە بێ.

دووەم: تایبەتمەندییەکانی سەردەمی ڕێنیسانس:

١- سەرەتاکانی دەست پێکردن و پێشڕەویکردنی بوژانەوەی ئەورووپی لە شارەکانی ئیتاڵیاوە سەرچاوەی گرت و بە ئەورووپادا بڵاوبۆوە دواتر کاریگەری بەسەر هەموو دنیاوە بەجێهێشت.

٢- ڕێنیسانس وەکو بزاڤێکی هەمەلایەنەو گشتگیر و ئەنجامی ژیانی شارنشینی و پێویستییەکانی بەرەوپێشچوونی بواری کۆمەلایەتی و ئابووری و خەڵك بوو.

٣- ڕێنساس پێگەی عەقڵی لە ژیان دا بەرز نرخاند و خستییە ئەو خانەیەی کە شایانیەتی، وەگەڕخستن و ئاڕاستەکردنی عەقڵیش ئەوکاتە پێویستی بە دوورکەوتنەوە لە خەیاڵ و ئەفسانە و شتی ناڕاست هەبوو.

٤- گرنگیدان بە سروشت و تێڕامان لە جوانی و سروشت کە دواتر ڕێی خۆشکرد بۆ هەستکردن بە خود و هەوڵدان بۆ بەرجەستەکردنی خود لە خوێندنەوەی دەورووبەردا.

٥- دەرکەوتنی بزاوتی مرۆڤایەتی (Humanism) کە گوزارشتێکی ڕوون لە سەردەمی ڕێنساس دەکات، مرۆڤایەتی واتە ئەو کەسەی کە گرنگی بە ڕۆشنبیری دەدا و تێی دەگات، ئەویش وەکو ئەنجامێك بۆ گرنگیدان بە عەقڵ و تێگەیشتنی لە ڕەوشی گەشەکردنی مرۆڤایەتی دا، تایبەتی ڕۆشنبیری سەردەمی کلاسیکی (یۆنانی و ڕۆمانی) کە بوارە جیاجیاکانی زمان و ئەدەب و فەلسەفە و مێژووی یۆنانی و ڕۆمانی دەگرێتەوە . هەر لەو کاتەوە ئەو بەشدارییە بە مەعریفەی مرۆڤایەتی ناسران.

سێیەم: هونەری سەردەمی ڕێنیسانس:

هونەر هەر لە کۆنەوە بەهاو بایەخی لەلای مرۆڤ هەبووەو لەڕێیەوە پەیامی قۆناغە جیاجیاکانی گەیاندووە، یەك لە دیارترین لایەنە پێشکەوتووەکانی بوژانەوەی ئەورووپی هونەری سەردەمی ڕێنسانسە چ پەیکەرتاش یان نیگارکێشی یان بیناسازی بێت.

لە دیارترین هونەرمەندانی ڕێنیسانس لە ئیتاڵیا شێوەکار (جیوتو) (١٢٧٦-١٣٣٧ ز) بوو کە هونەرمەندێکی بەناوبانگی سەردەمەی خۆی بوو . کە شێوازێکی لە وێنەکێشان دا بەکاردەهێنا پشتی دەبەست بە ڕەنگە زەیتیەکان لەسەر دیوارەکە بە گەچی خاو دەیڕازاندەوەو گەر وێنەکە تیشکی ڕۆژ و با و باران لێی نەدابا بۆ ماوەیەکی زۆر لەسەر دیوارەکە دەمایەوە، زیاتر دیواری ناوەوەی کڵێساکان بەو وێنانە دەنەخشێنراو هەندێکیان دوای سەدان ساڵ هەر جوانی و بریقەداری خۆیان لەدەست نەدا.

(لیۆناردۆ داڤنشی) (١٤٥٢-١٥١٩ ز) بەیەك لە مەزنترین داهێنەرانی سەردەمی خۆی دادەنرێت، ئەو وێنەکێش و ئەندازیاری بیناساز و میکانیك و زانایەکی سروشت و هەڵکەوتوویەکی ئیتاڵیا بوو. داڤنشی لە هونەرەکەیدا دەیویست لە نهێنیەکانی تێبگا و بەرجەستەی بکا و شی بکاتەوە، لێهاتوانە توانی جوانی لەسەر تابلۆیەکانی بنەخشێنێ، هەتا سەردەمی داڤنشی، وێنەکێشان زیاتر لەسەر دیوار دەکرا و مۆرکی ئایینانەی بەسەردا زاڵ بوو، بەڵام بەرەبەرە خۆ رزگارکردن لەو کۆتانە بوو بە سیمایەکی هونەری ڕێنسانس و تابلۆی چوارچێوەدار کە بشێ هەڵبگیرێ و بگوازرێتەوە، و هەریەکە لە تابلۆکانی جۆرێك

چێــژ و قەشــەنگی تێدابــوو. لــەکارە هونەرییــە نەمرەکانــی داڤنشــی دەکــرێ ئامــاژە بــە تابلــۆی (مۆنالیــزا) یــان (جۆکەنــدە) بکەین کــە زۆربەمان پێــی ئاشــناین، ئێســتاش لــە مۆزەخانــەی (لۆڤەر) لــە فەرەنسا پارێــزراوە، کــە گوزارشــتێکی هونەریانــەوە و دەســت ڕەنگینانــەی زەردەخەنــەی ئافرەتێــك كــردوە کــە ئاوێزانی نیگایەکــی تەماویە. جگە لە داڤنشی داهێنانی دیکە لە بوارە جیاجیاکاندا زۆرن و ئەمەش وای کردووە ئەو بەناوبانگترین کەسایەتی سەردەمی ڕێنسانس بێ.

(مایــکل ئەنجیلــۆ) (١٤٧٥-١٥٦٤ ز) هونەرمەندێکی پەیکەرتــاش و نیگارکێــش ســەردەمی ڕێنساســە، پــەروەردەو کەســایەتیەکەی لــە داڤنشــی جیابــوو، زیاتــر بــە پەیکەرتــاش نێوبانگــی دەرکردبــوو، زۆرتــر بابەتــە هونەرییەکانــی خۆی لــە (تەورات)

لیۆناردۆ داڤنشــی

مایکل ئەنجیلۆ

وەردەگــرت و وێنــە و پەیکــەری پێغەمبەرانــی جــوو کەســایەتییە ئەفســانەییەکانی مێــژووی کۆنــی دروســت دەکــرد. لــە هونــەری (مایــکل ئەنجیلــۆ) گرنگییەکــی بەرچــاو بەبــەژن و لــەش و لاری مــرۆڤ داوەو زۆرجــار بەڕووتــی لــە تابلــۆ کۆنەکانــی خۆیــدا بەرجەســتەی کــردووە. پەیکــەری (داود) یــەك لــە دیارتریــن کارە هونەرییەکانــی ئەنجیلۆیــە کــە لەبــەردی مەڕمــەڕ دروســت کراوەو ســێ ساڵ کاری لەســەر کردووە، هەروەها دروســتکردنی کڵێسای قەدیس (بطرس) لــە ڤاتیــکان دروســتی کــردون کــە سەرگوزشــتە و دیمەنەکانــی بونیادنانی دنیا و لافاوی ســەردەمی نــوح و ڕۆژی دوایــی (قیامــەت) لەخــۆ دەگــرێ لــە نموونــەی دیــاری کارەکانــی ئەنجیلــۆن.

چوارەم: ئەدەب لە سەردەمی ڕێنسانس:

لە سەردەمی ڕێنساسدا بوارە جیاجیاکانی ئەدەب گەشانەوەیان بەخۆوە دیت و زۆر بەرهەمی ناوازە لەو وەختەدا نووسراون ئێستاش لە ئەدەبی جیهانیدا جێگای شایستە و تایبەتیان هەیە، زۆر لە مێژوونوسان پێیان وایە دەسپێکی ڕێنسانس لەبەر هەمە ئەدەبیەکاندا خۆی نواندووە. (دانتی) (١٢٦٥-١٣٢١ز) یەکێك بوو لە ئەدیبەگەورەکانی ئیتاڵیای سەردەمی ڕێنسانس بوو، هەرچەندە زمانی سەردەم لاتینی بوو، بەڵام (دانتی) زمانی نەتەوەیی بەرز

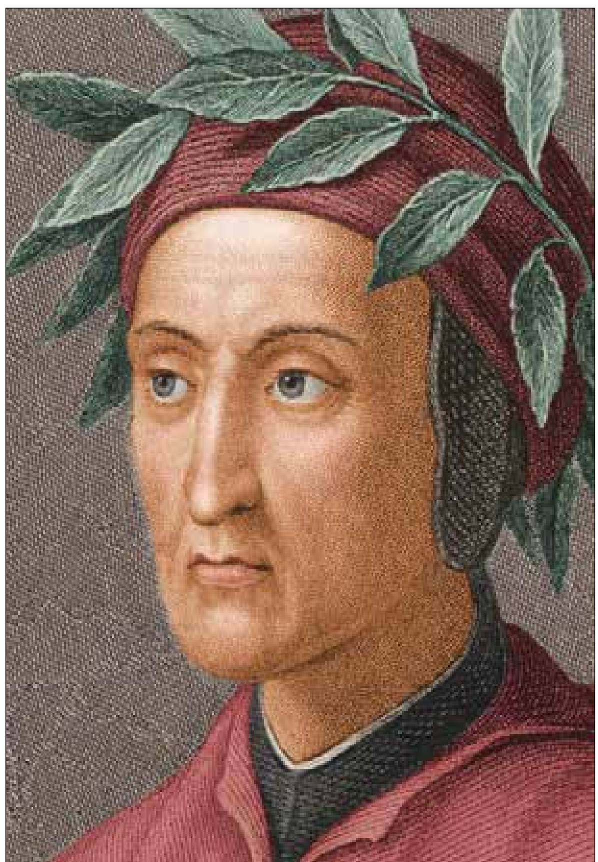

دانتی

دەنرخاند پێی وابوو زمانی نەتەوەیی بۆی هەیە لە پێشکەوتنی ڕۆشنبیری کۆمەڵگادا ڕۆڵێکی بەرچاو بگێڕێ، هەر بۆیە بانگەشەی کرانەوەی لە زمانە نەتەوەییەکانی ئەوروپا کردووە، وای دەبینی زمانی خەڵکی ڕەمەکییە لە هەر وڵاتێکدا بۆیە دەشێ نووسین بەو زمانانە هەربمێنی و هەبێ و خوێنەری زیاتری لە دەوری کۆبێتەوە.

شاکاری بەنێوبانگی دانتی کتێبی (کۆمیدیای یەزدانی) یە کەوا تیایدا خەیاڵی شاعیرانەی تێکەڵی بیروباوەڕی ئایینی کردووە.

وێنەیەکی ڕوونی بەهەشتی و دۆزەخی کردوە، و مێژوونووسان پێیان وایە دانتی، لەو بەرهەمە ئەدەبییەدا کەوتۆتە ژێر کاریگەری هەندێك لە بیرمەندانی ئیسلامی سەردەمی خەلافەتی عەباسی .

ئەدیبێکی دیکەی ئەو سەردەمە (بەترارك) (١٣٠٤-١٣٧٤) بوو، هەرچەندە کاریگەری دانتی بەسەرەوە بوو، بەڵام لاسایی کەرەوەی نەبوو، ئەو بەقەد دانتێ هۆگری پێشینان نەبوو، پێی وابوو پێویستە ڕۆشنبیر زیاتر گرنگی بە سەردەمەکەی خۆی بدا و تێی بگات، بۆیە لە نووسینەکانی (بەترارك) هەستێکی خەمئامێز و دڵەڕاوکێیەکی دەروونی هەست پێ دەکرێ، دەشێ وەك نووسەرێکی بەهەست، گیرۆدەی نامۆبوون بووبێ.

بەترارك

(بەترارك) لەگەڵ ئەوەش دا ڕێزی لە زاناکانی پێش خۆی ناوە و لەو بوارەدا کتێبێکی نووسیوە بەنێوی (چەند نامەیەك بۆ نووسەرانی کۆن) و ئەو لە بواری پەروەردە و فێرکردندا ئارەزووی لە سادەیی و بێگرێ و گۆڵی ئەو بابەتانە بووە، کە پێویستە قوتابیان بیخوێنن.

(پۆکاشیۆ) (١٣١٣-١٣٧٥) لەو ئەدیبانەیە کە زۆر بەتەنگ زیندووکردنەوە و گەشەپێدانی کولتووری کلاسیکی بوو، بەزمانی میللی ئیتاڵی دەینووسی و لە دیارترین بەرهەمەکانی کتێبی (دیکامیرۆن) ە کە نیشانەی گرنگیدانیەتی بە مێژووی ئیتاڵیای سەدەی چواردە و پازدەی زایینییە.

پۆکاشیۆ

پێنجەم: چاپ و باڵاوکردنەوەی کتێب:

لــە ســەردەمە کۆنەکانــدا مرۆڤ نووســینی لەســەر قوڕ یان بەرد و تەختــە ئەنجام دەدا، بەڵام لە ناوەڕاســتی سەدەی ســێزدەوە کاغەز لــە ئەوروپا بڵاوبۆوە، لە ســەدەی پازدەیەمەوە پیتی چاپکردنــی جوڵاو (المتحــرك) ی کانزای داهێنرا، ئــەم داهێنانە زانا و ڕۆشــنبیری زۆر ڕۆڵیان تێدا گێــڕاوە، بەڵام مێــژوو نوێ زانای ئەڵمانــی (گوتنبێرگ)ی بە نەمری هێشــتۆتەوە، کــە لــە دەوروبــەری ســاڵی ١٤٥٥ ز کاری چاپکردنی ئینجیلــی ئەنجام داوە.

لــەدوای ئەڵمانیــا چاپخانە لە ئیتاڵیا و شــارە جیاجیاکانــی ئەوروپا کراونــەوە و کاریگەری زۆر گەورەی بەســەر ژیانی ڕۆشــنبیری بەجێ هێشتووە.

گرنگترین ئەنجامەکانی کاری چاپکردن و بڵاوبوونەوەی چاپخانە:

١- زۆربوونی ژمارەی کتێــب و هەرزان بوون و ئاسان دەستکەوتنی .

٢- بەهــۆی چاپکردنــەوە کتێــب ڕوونترو بێ هەڵەتــر لەجــاران بڵاوبۆوە.

٣- گەشــەکردنی بەرچــاوی ژیانی زانســتی و مەعریفی خەڵك، بەهۆی ئاســان دەستکەوتنی کتێــب و زۆربوونــی خوێنــەر بە شــێوەیەك کــە ڕۆشــنبیری بە میللــی بوو، وەکــو جاران ســنوردار و تەرخــان نەبــوو تەنها بــۆ چەند ڕۆشنبیر ێك .

٤- بەربڵاوبوونــی پەیداکردنی بــازاڕی کاغەزو چاپکــردن و بــەرگ تێگرتــن و ڕەنگدانەوەی بەســەر بازرگانی ئەو ســەردەمەدا.

٥- زیادبوونــی پەیوەندی ڕۆشــنبیری لەنێوان هەرێمە جیاجیــاکان و دەرکەوتنی کتێبخانەکان بەشــێوەیەکی بەرفــراوان و بوونیــان بــە مەڵبەندی تیشــکدەری ڕووناکبیــری.

شەشەم: دۆزینەوە جوگرافییەکان

یەك لە گرنگترین سیما پێشکەوتنەکانی ئەوروپا لە سەردەمی ڕێنسانسدا ئەو چالاکییە دەریاوانیانە بوو کە ئەوروپاییەکان بۆ دۆزینەوە و ئاشنا بوون بە دونیای دەرەوەی خۆیان بەتایبەتی شوێنە دوورە دەستەکان ئەنجامیاندا.
کە لــە مێژوودا بــە دۆزینــەوە جوگرافییەکان (الاستکشــافات الجغرافیــە) ناسراوە.

أ- گرنگتریــن هۆکارەکانی دۆزینەوەی جوگرافییەکان:

١- ئــارەزووی ئەورووپییــەکان بــۆ دۆزینەوەی ڕێگــەی بازرگانــی نــوێ کــە بیانگەیەنێتــە هیندســـتان و ڕۆژهەڵاتی دوور، ڕێگایەك کە بە ناوچەکانی ژێــر قەڵەمڕەوی عوســمانیەکاندا نەڕوا، چونکــە لەگەڵ ئەورووپیــەکان بەردەوام ناکۆکییــان هەبوو.
٢- هەندێــك جار ئــەو دۆزینــەوە جوگرافیانە هۆکاری ئایینی لەپشـــتەوە بوو، کاتێك کڵێســـای کاسۆلیکی مەســـیحی دەیویست ئایینی مەسیحی لــەو شـــوێنە دوورە دەســـتانە بڵاوبکاتەوە کە ئاینەکەیان پێ نەگەیشـــتووە.
٣- کەڵەکەبوونــی زانیــاری دەریاوانــی و جیهانگەرانیــی لــەلای دەریاوانەکانی ئەورووپا وایکــرد کــە ئــەو زانیاریانەی لەســەر دەریا و کیشــوەرەکان هەیانــە بــەکاری بخــەن بۆ دۆزینــەوە ی ناوچــە دوورەکان.
٤- خواســت و ویســتی ئەورووپیــەکان بــۆ دەســتکەوتنی بەهارات لە ڕۆژهــەڵات وێرای کاڵای بازرگانــی دیکــە هۆکاری گرنــگ بوو.

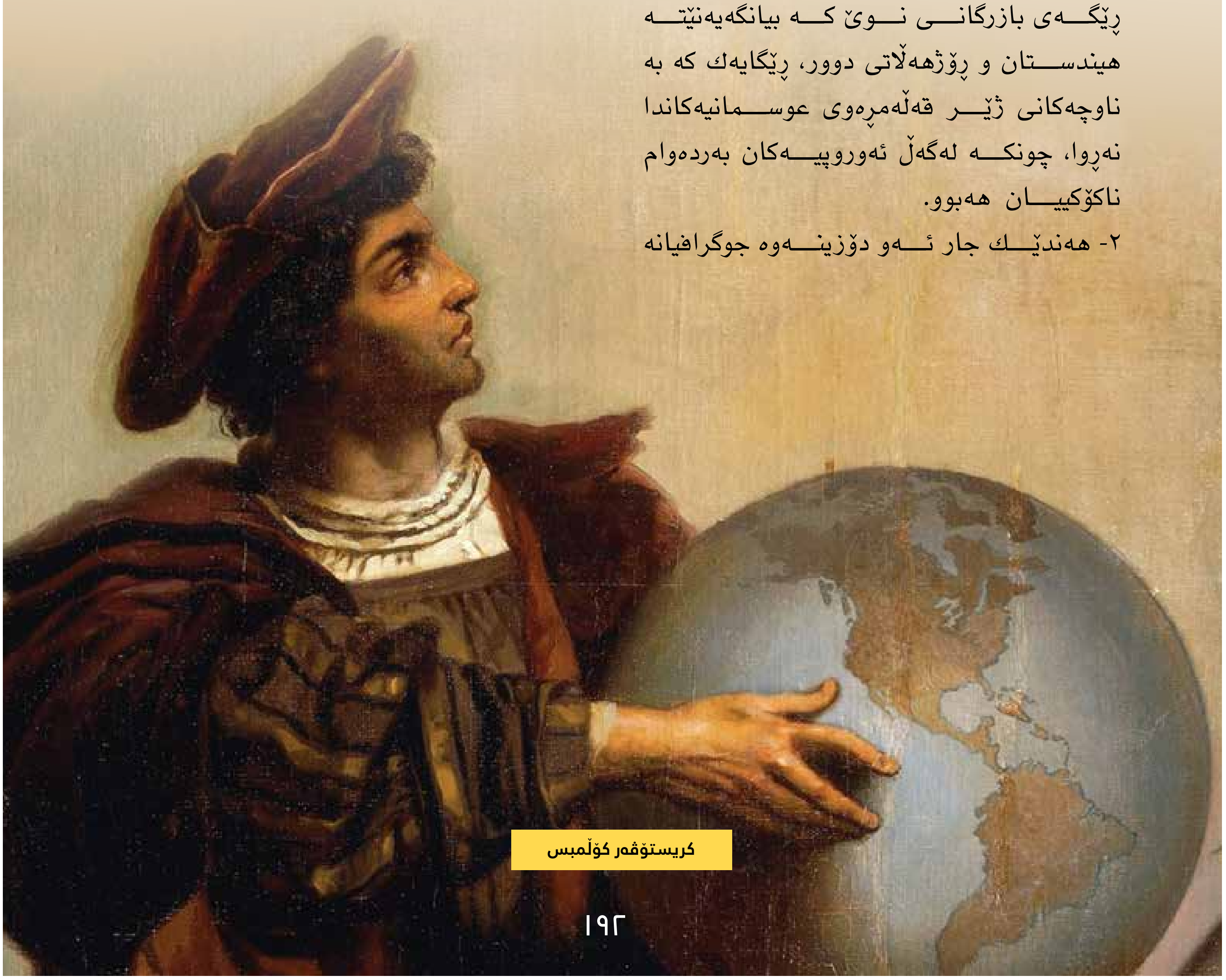

کریستۆڤەر کۆڵمبس

ب- ڕەوتی دۆزینەوە جوگرافییەکان.

دەوڵەتــی پورتوگال بەیەکەمین ئــەو دەوڵەتانە دادەنرێــت کــە گرنگــی بــەکاری دۆزینەوە جوگرافیــەکان داوەو لەو بــوارەدا میر (هنری) دەریاوانــی پورتوگالی ڕۆڵی بەرچــاوی بینیوە کە وەکــو دەســەڵاتدارێك هەردەم پاڵپشــتی هەوڵەکانــی دۆزینــەوە جوگرافیــەکان بووە، لەســەردەمی ئــەودا کەنارەکانــی ئەفریقیای ڕۆژئــاوا دۆزرانەوە.

دواتــر دەریاوان (ڤاســکودی گاما) بەدەوری (رأس الرجاء الصالح) دا ســوڕایەوە لەســاڵی ١٤٩٨ کە لە باشــووری ئەفریقیایە.

حکومەتــی ئیســپانیاش لــە دۆزینــەوە جوگرافیەکاندا ڕۆڵی بەرچاوی بینی. لەســەروی هەموویانــەوە دەریاوان (کریســتۆڤەر کۆڵمبس ١٤٤٦-١٥٠٦) کــە بــۆ خــۆی ئیتاڵی بــوو پێی

ڤاسکۆ دی گاما

وابــوو زەوی خڕە و ئاســمانیش لــە ڕۆژئاوای ئەوروپایــە، کۆڵمبس لەلایەن دەســەڵاتدارانی ئیسپانیا پشــتگیری کراو لەســاڵی ١٤٩٢ لەگەڵ سێ کەشــتی و هەشــتاو حەوت کەس دا بەرەو ڕۆژئــاوا بەڕێکەوتن، بەڵکو لەوێــوە بگەنە چین پاش ٣٢ ڕۆژ گەیشتنە وشــکانی،کە دوورگەکانی (کەنــاری) بوون و پێــی وابــوو دوورگەکانی هیندی ڕۆژهەڵاتە و دوای ئــەوە هەر بەهەمان ئاراســتە کۆڵۆمبس ســێ گەشــتی دیکەی کرد گەیشــتە کەنارەکانی هینــدۆراس و فەنزوێلا، هەتــا مردیــش هــەروای دەزانی گەیشــتۆتە دوورگەکانــی هینــدی ڕۆژهــەڵات و نەیزانی جیهانی نــوێ (ئەمەریــکا) ی دۆزیوەتەوە.

میر هنری

پرسیارەکان

پ١/ مەبەست لە سەردەمی (ڕێنساس)چییە؟ تایبەتمەندییەکانی بژمێرە.

پ٢/ ڕەبەنی چییە؟ ناوداترین ڕەبەنەکانی ئەم سەردەمە بنووسە.

پ٣/ دۆزینەوە جوگرافیاکان پێناسە بکە و گرنگترین هۆکارەکانی دۆزینەوەی جوگرافیەکان بژمێرە.

پ٤/ زاراوەی زانکۆ کەی و لەکوێ سەریهەڵدا؟ ڕوونی بکەوە.

سەرچاوەکان

سەرچاوە کوردییەکان:

١.محمد أمين زكي، خلاصەيەك تاريخى كوردو كوردستان، بەغدا ١٩٣١.

٢.جمال رشـــيد احمـــد: لێکۆڵینەوەیەکـــی زمانەوانـــی دەربـــارەی مێژووی وڵاتـــی کـــوردەواری، دار الحرية ، بغـــداد ١٩٨٨.

٣.د.زرار سديق توفيق، (ڕۆڵی سیاسی و ئاواکاری کوردە قەیمورییەکان).

٤.- الفارقـــی، مێـــژووی میافارقیـــن و نامـــەد، وەرگێڕانی: د.قـــادر محمد پشـــدەری ئاکۆ برهان (هەولێـــر:٢٠٠٨).

سەرچاوە عەرەبییەکان:

١. جمال رشيد احمد: دراسات كوردية في بلاد سوبارتو، بغداد ١٩٤٨.

٢. جورج رو: العراق القديم، ترجمة حسين علوان، بغداد ١٩٨٠.

٣. طه باقر: مقدمة فى تاريخ الحضارات القديمة ، ط٣ ، بغداد ١٩٧٣ .

٤. نخبه من الباحثين : حضارة العراق، بغداد ١٩٨٥.

٥. عامر ســـليمان ، العراق في التاريـــخ القديم، موجـــز التاريخ الحضاري، دار الكتـــب، (الموصل ١٩٩٣).

٦. هاري ساكز، عظمة بابل، ترجمة عامر سليمان، (الموصل ٩١-١٩٧٠).

٧. فوزي رشيد ، الشرائع العراقية القديمة ، ط٢، (بغداد ١٩٧٨).

٨. احمد فخري ، الاهرامات المصرية ، (القاهرة ١٩٦٣).

٩. جميس هنـــرى برســـت، تطور الفكر والدين فى مـــصر القديمة، ترجمة زاكى سوسن، (القاهرة،١٩٦١).

١٠. جميـــس هـــنرى برســـت، انتصـــار الحظـــارة، ترجمـــة، احمـــد فخرى (القا هـــرة، ١٩٦٩).

١١. رشيد الناظورى، التطور التأريخى للفكر الدينى (بيروت، ١٩٧٦).

١٢. ليونارد كوتيرل، زوجات الفراعنة ترجمة فيليب عطا (بيروت، ١٩٦٧).

١٣. محرم كمال، تأريخ الفن المصرى (القاهرة، ١٩٣٧).

١٤. ولسن، الحضارة المصرية، ترجمة احمد فخرى، (القاهرة،١٩٥١).

١٥. بتـــرى، مدخل الى تأريـــخ الاغريق و أدبهم وأثارهم، ترجمة ئيل يوســـف عزيز(الموصل،١٩٧٧).

١٦. عادل نجـــم عبود المنعم رشـــاد، اليونان و الرومان، دراســـة في تأريخ و الحضـــارات، دار الكتب للطباعـــة و النشر، (الموصل).

١٧. لطفـــي عبدالوهـــاب يحيـــي، اليونـــان مقدمـــة التأريـــخ الحضاري، (بـــيروت،١٩٧٩).

١٨. احمـــد أميـــن ســـليم ، في تاريخ الـــشرق الّـــدني القديـــم، دار النهضة (بيـــروت ، ١٩٨٠).

سەرچاوەکان

١٩. أرثر كريتستســـن، أيران فى عهد الساســـانيين، ترجمة يحى الخشـــاب، (القاهرة: ١٩٥٧).
٢٠. حســـن بيرنيا، تاريـــخ إيـــران، القديم مـــن البداية حتى نهايـــة العهد الساســـانى، ترجمة محمد نورالدين و عبدالمنعم السباعي، (القاهرة:١٩٧٩).
٢١. ســـامى ســـعيد الأحمد ورضا جـــواد الهاشـــمى، التاريخ الـــشرق الادني القديم - أيـــران و الاناضول (بغـــداد:١٩٨٥).
٢٢. سامى سعيد الآحمد و جمال رشيد احمد، تاريخ الشرق القديم، (بغداد: ١٩٨٨).
٢٣. أدم ميتز الحضارة الاسلامية في القرن الرابع الهجري.
٢٤. حسن ابراهيم حسن، تاريخ الاسلام.
٢٥. شاكر مصطفي، التاريخ العربي والمؤرخون.
٢٦. أبو زيد شلبي، تاريخ الحضارة الاسلامية.
٢٧. أحمد أمين، فجر الاسلام.
٢٨. جرجي زيدان، تاريخ التمدن الاسلامي.
٢٩. خليل ابراهيم السامرائي. دراسات في الفكر العربي.
٣٠. ابن الاثير ، الكامل في التاريخ.
٣١. ابن الخلكان ، وفيات الاعيان.
٣٢. عبدالرقيب يوسف، حضاره الدولة الدوستكيه.
٣٣. عمر رضا كحالة، معجم المؤلفين.
٣٤. ابو شامة، الروضتين فى اخبار الدولتين.
٣٥. ابن واصل، مفرّج الكروب فى أخبار بنى ايوب.
٣٦. ابن شداد، الاعلاق الخطيره فى ذكر أمراءالشام و الجزيرة جـ ١- ٢.
٣٧. المقريزي، خطط المقريزي.
٣٨. النعيمي، الدارس فى تاريخ المدارس.
٣٩. أحمد عيسى بك، تاريخ البيمارستانات في الاسلام.
٤٠. د. قادر محمد حسن، الكرد في مصر و بلاد الشام م.دراسة حضارية
٤١. مصطفى جواد، جاوان القبيلة الكوردية المنسية
٤٢. د. قـــادر محمـــد حســـن، إســـهامات الكـــرد في الحضارة الاســـلامية (دهـــوك: ٢٠٠٩)

گشت مافەکانی ئەم کتێبە بۆ وەزارەتی پەروەردە پارێزراوە

ژمارەی سپاردن (٥٥٣) ساڵی ٢٠٠٥
تیراژ (   ) دانە
نرخ (   ) دینار

چاپی حەڤدەهەم

٢٠٢٢ ز - ٢٧٢٢ کوردی - ١٤٤٣ ك